

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО

На правах рукопису

БИКОВА СВІТЛАНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 159.923.3

ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник:

доктор психологічних наук,

професор

САННІКОВА Ольга Павлівна

Одеса – 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ	16
1.1. Основні підходи до вивчення проблеми ризику.....	16
1.2. Схильність до ризику як складна психологічна властивість особистості: визначення та диференціація понять	26
1.3 Психологічні дослідження схильності до ризику в просторі властивостей особистості	34
1.4. Компонентний склад якісних і формально-динамічних показників схильності до ризику	44
РОЗДІЛ II. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ У СПІВВІДНОШЕННІ З ПЕВНИМИ РИСАМИ ОСОБИСТОСТІ	59
2.1. Організація емпіричного дослідження: етапи, обґрунтування вибірки та засобів обробки емпіричних даних.....	59
2.2. Інструментальне забезпечення емпіричного дослідження	62
2.2.1. Короткий огляд деяких методик, призначених для вивчення схильності і готовності до ризику	62
2.2.2. Застосування процедури «Розміщення себе на умовній шкалі ризику» для дослідження показників схильності до ризику	66
2.2.3. „Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику”: процес і результат розробки оригінальної методики	72
2.2.4. Результати перевірки оригінальної методики на надійність і валідність	76
2.3. Діагностика властивостей особистості, що вивчаються у співвідношенні з показниками схильності до ризику.....	81
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХИЛЬНОСТІ	

	3
ДО РИЗИКУ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ	88
3.1. Аналіз взаємозв'язків між показниками схильності до ризику і певними властивостями особистості.....	88
3.1.1. Зв'язки схильності до ризику, з показниками, що є важливими для процесу спілкування та соціальної адаптації.....	88
3.1.2. Співвідношення показників схильності до ризику з властивостями особистості, які характеризують психологічний простір ознак локусу контролю та екстра – інтроверсії.....	96
3.1.3. Аналіз зв'язків між схильністю до ризику та показниками емоційності, імпульсивності і рефлексивності.....	103
3.2. Результати групування показників методом факторного аналізу	109
3.3. Диференційно-психологічний аналіз схильності до ризику	114
3.3.1. Психологічні особливості осіб, що відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику	116
3.3.1.1. Особливості показників, важливих для процесу спілкування та соціальної адаптації у представників виділених груп	116
3.3.1.2. Характеристика факторної структури особистості за Р.Кеттеллом та локусу контролю	132
3.3.2. Психологічна характеристика осіб з різним типом схильності до ризику.....	139
3.3.2.1. Специфіка важливих для процесу спілкування властивостей особистості представників різних типів схильності до ризику	140
3.3.2.2. Характеристика факторної структури особистості представників певних типів схильності до ризику	157
3.4. Специфіка схильності до ризику у осіб з різною емоційною диспозицією.....	166
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175
ДОДАТКИ	194

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

№ п/п	Умовні позначення	Назви показників
Якісні показники схильності до ризику («ризик-риси», диспозиції)		
1	ЕКР	Емоційний компонент
2	ККР	Когнітивний компонент
3	ДКР	Дійовий компонент
4	КрКР	Контрольно регулятивний компонент
5	КОР	Композитна оцінка схильності до ризику
Формально-динамічні показники схильності до ризику		
9	ПР	Потреба ризикувати
10	СР	Стійкість схильності до ризику
11	ШР	Широта проявів ризикових дій
12	ІР	Імпульсивність ризикових реакцій
13	ЧР	Чутливість до рискогенних ситуацій
14	ЛД	Легкість виникнення ризикових реакцій
15	ІН	Ініціативність
Емоційність		
17	Р	Модальність «радість»
18	Г	Модальність «гнів»
19	Ст	Модальність «страх»
20	П	Модальність «печаль»
Соціальна адаптивність		
21	ШОСС	Широта обсягу сигналів соціуму
22	ЛІСС	Легкість розпізнавання сигналів соціуму
23	ТОСС	Точність орієнтації в сигналах соціуму
24	УЕП	Усталеність емоційного переживання
25	ГІ	Готовність змінюватися
26	ГПН	Готовність до подолання невдач

27	ГДМ	Готовність до досягнення мети
28	ЗПА	Загальний показник адаптивності
29	ПЗЗ	Показник загальної задоволеності
Додаткові показники		
30	ГтР	Готовність до ризику
31	СдР	Схильність до ризику
32	ПНВ	Потреба у нових відчуттях
33	Імп	Імпульсивність
34	РФ	Рефлексивність
Товариськість		
42	ПТ	Потреба у товариськості
43	ІТ	Ініціативність товариськості
43	ШТ	Широта товариськості
44	ЛТ	Легкість товариськості
45	СТ	Стійкість товариськості
46	ВТ	Виразність товариськості
47	ЗПТ	Загальний показник товариськості
Комунікативна креативність		
48	ЛТк	Легкість спілкування
49	СПк	Схильність до самопрезентації
50	Нк	Незалежність
51	Кок	Конфліктність
52	ЕСТк	Емоційна стійкість у спілкуванні
53	Мк	Маніпулятивність
54	Ек	Експресивність
55	КК	Комунікативна компетентність
56	ЗПКК	Загальний показник (комполитна оцінка)
Властивості особистості (за методикою FPI)		
57	FPI I	Невротичність

58	FPI II	Спонтанна агресивність
59	FPI III	Депресивність
60	FPI IV	Роздратованість
61	FPI V	Товариськість
62	FPI VI	Врівноваженість
63	FPI VII	Реактивна агресивність
64	FPI VIII	Сором'язливість
65	FPI XI	Відкритість
66	FPI X	Екстраверсія - інтроверсія
67	FPI XI	Емоційна лабільність
68	FPI XII	Маскулінність - фемінність
Фактори особистості (за Р.Кеттеллом)		
69	A	A (+) аффектотімія – A (-) сизотімія
70	C	C (+) сила «Я» – C (-) слабкість «Я»
71	E	E (+) домінантність – E (-) покірність
72	F	F (+) безпечність – F (-) стурбованість
73	G	G (+) сила - G (-) слабкість “Понад – Я”
74	H	H (+) сміливість – H (-) боязкість
75	I	I (+) м'якість – I (-) твердість
76	L	L (+) підозрілість - L (-) довірливість
77	M	M (+) мрійливість - M (-) практичність
78	N	N (+) проникливість - N (-) наївність
79	O	O (+) схильність до відчуття провини – O (-) самовпевненість
80	Q1	Q1 (+) радикалізм - Q1 (-) консерватизм
81	Q2	Q2 (+) самодостатність – Q2 (+) залежність від групи
82	Q3	Q3 (+) високий самоконтроль – Q3 (-) низький самоконтроль

83	Q4	Q4 (+) напруженість - Q4 (-) розслабленість
84	QI	QI (+) екстраверсія - QI (-) інтроверсія
85	QII	QII (+) тривожність – QII (-) емоційна стабільність
86	QIII	QIII (+) кортикальна жвавість – QIII (-) сензитивність
87	QIV	QIV (+) незалежність - QIV (-) покірність
Локус контролю		
88	I3	Загальна інтернальність
89	Iд	Інтернальність в області досягнень
90	Iн	Інтернальність в області невдач
91	Iс	Інтернальність в сімейних відносинах
92	Iв	Інтернальність в виробничих відносинах
93	Iм	Інтернальність в міжособистісних стосунках
94	Iзд	Інтернальність стосовно здоров'я і хвороби

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Стрімкі перетворення, що відбуваються в українському суспільстві під впливом активних трансформаційних процесів, пред'являють жорсткі вимоги до особистості через високу ступінь невизначеності, що збільшує вагу ризику в життєдіяльності людини. В сучасній науці зростає увага до проблеми ризику з боку дослідників різних спеціальностей – психологів, соціологів, юристів та ін., що характеризує означену проблему як міждисциплінарну. В психології необхідність розробки проблеми ризику пов'язана із дослідженням його суб'єктивної сторони, зокрема, з вивченням індивідуально-психологічних особливостей схильності до ризику як властивості особистості, котра виявляється в ситуаціях різного ступеню складності і може сприяти або запобігати адаптаційним процесам в життєдіяльності людини.

Складність самого феномену ризику визначає різноманітність підходів до його дослідження. Ризик розглядався як форма невизначеності, як об'єктивний феномен в процесі прийняття рішень (В.Н. Вяткін, В.А. Гамза, Ю.Ю. Єкатеринославський, А.В. Карпов, Ю. Козелецький, Н. Колпаков, О.К. Тихоміров, Р. Осборн, Дж. Хант, Дж. Шермерорн); в контексті діяльності людини, у тому числі і професійної (О.В. Вдовиченко, А.А. Деркач, Д. Клебесберг, Г.В. Ложкін, Г.Н. Солнцева, І.В. Троїцька, М. Цукерман, О.Я. Чебикін та ін.). Крім того, вивчалися зовнішні чинники ризику (А.П. Альгін, В.І. Андреев, І.В. Задорожнюк, В.І. Зубков, В.В. Черкасов та ін.); психологічні особливості особистості, які визначають індивідуальну різноманітність ризикової поведінки людей (М. Валлах, Є.С. Жаріков, Н. Коган, М.А. Котик, Т.В. Корнілова, С.Д. Максименко, С.А. Манічев, А.Г. Ніазашвілі, А.А. Паврамонов, В.А. Петровський, О.П. Саннікова та ін.); проблема виправданості - невиправданості ризику (Ю. Козелецький, М.А. Котик); поведінка людей в ризикованих ситуаціях та ситуаціях невизначеності (А.А. Деркач, Д. Клебесберг, В.П. Третьяков, М. Цукерман та ін.); чинники, що впливають на особистість в ситуаціях ризику (Н.Е. Задорожнюк, А.В. Зозулюк,

Р. Старий, Ю. Козелецький,) зв'язок ризикованості і здатності успішно діяти в ситуаціях ризику з властивостями особистості (М. Валлах, А.А. Долинкова, Н. Коган, Т.В. Корнілова); а також властивості особистості, що детермінують схильність до ризику (М.К. Акімова, К.М. Гуревич, В. Гомульський, А.Г. Ніазашвили та ін.).

Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених ризику і значення схильності до ризику як властивості особистості, яка впливає на ризиковану поведінку, слід відмітити дефіцит досліджень, що є спеціально спрямованими на вивчення схильності до ризику як інтегральної властивості особистості, а саме, її структури, компонентного складу показників та індивідуально-психологічних особливостей їх прояву.

Вивчення схильності до ризику в контексті диференціально-психологічного підходу, по-перше, надасть можливість розглянути цю властивість як складний і, водночас, цілісний феномен; по-друге, - здійснити вивчення схильності до ризику за рівнем (високий - низький) і за сполученнями її показників (типами), що виявляється в індивідуально-типологічних особливостях особистості; по-третє, - здійснити пошук чинників, що детермінують індивідуально-психологічну специфіку схильності до ризику.

Таким чином, актуальність предмета дослідження та недостатня розробка низки питань, які стосуються індивідуальної специфіки схильності до ризику, зумовили вибір теми дисертаційної роботи „Індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилось в рамках наукової програми кафедри загальної та диференціальної психології, що входить до тематичного плану Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського («Теорія та практика конструювання та адаптації комп'ютерної діагностики професійних властивостей особистості» (номер державної реєстрації № 0197V008545). Тему затверджено у Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2

від 27.02.2007р.). Автором досліджувалися індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику особистості в системі властивостей особистості.

Мета дослідження - здійснити диференціально-психологічний аналіз схильності до ризику як складної властивості особистості та дослідити характер співвідношення її показників з широким спектром рис особистості, що закономірно пов'язані з ними.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі **задачі**:

1) на основі теоретико-методологічного аналізу психологічних джерел визначити коло понять, які характеризують семантичний простір особистісного (суб'єктивного) аспекту проблеми ризику, уточнити сутність феномену «схильність до ризику», дослідити його структуру, експлікувати і описати компонентний склад показників;

2) визначити властивості особистості, які закономірно пов'язані зі схильністю до ризику та її показниками;

3) розробити програму емпіричного дослідження і систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику експлікованих показників схильності до ризику та певного спектру властивостей особистості, які вивчаються у співвідношенні з ними;

4) емпірично дослідити характер співвідношення показників схильності до ризику з властивостями особистості, які закономірно пов'язані з ними;

5) дослідити індивідуально-психологічні особливості осіб з високим і низьким рівнем індексу схильності до ризику та з різними якісно-кількісним поєднаннями її показників;

6) виявити специфіку схильності до ризику у осіб з різною емоційною диспозицією.

Об'єкт дослідження – психологічна характеристика особистості з різними проявами схильності до ризику.

Предмет дослідження – різнорівневі показники схильності до ризику та їх індивідуально-типологічна специфіка.

Гіпотеза. У контексті континуально-ієрархічного підходу схильність до ризику розглядається як складна багаторівнева властивість особистості. На темпераментальному рівні означена властивість представлена формально-динамічними та якісними (модальнісними) компонентами схильності до ризику.

Індивідуальна специфіка схильності до ризику обумовлена поєднанням її якісних компонентів. Ступінь домінування певного компонента визначає тип схильності до ризику: емоційний, когнітивний, конативний, контрольно-регулятивний.

Однією з детермінант своєрідності цих поєднань (індивідуально-типологічної специфіки схильності до ризику) може виступати емоційність, яка в психології розглядається як важлива психологічна складова темпераменту.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз літератури за даною проблематикою); емпіричні (спостереження, тестування, опитування); статистичні методи обробки даних (кореляційний, факторний аналіз, t-критерій Стьюдента), які здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows; методи якісного аналізу даних (контент-аналіз, метод „асів”, „профілів”).

Психодіагностичне дослідження здійснювалось за допомогою методик, що були спрямовані на:

а) вивчення схильності до ризику (методика діагностики схильності до ризику А.Г. Шмельова, методика діагностики ступеню готовності до ризику Шуберта);

б) діагностику властивостей особистості, які гіпотетично пов'язані з параметрами схильності до ризику: адаптивних та комунікативних властивостей особистості (тест-опитувальники: соціальної адаптивності, комунікативної креативності, формально-динамічних показників товарищескості О.П. Саннікової, О.В. Кузнецової, Р.В. Белоусової та Фрайбургський особистісний опитувальник - FPI);

в) широкого кола властивостей особистості (опитувальник рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, 16-РР особистісний опитувальник Р. Кеттелу, «Психодіагностичний чотирьохмодальнісний опитувальник емоційності» О.П. Саннікової, опитувальник імпульсивності В.А. Лосенкова, опитувальник рефлексивності А.В. Карпова).

За для діагностики показників схильності до ризику, що експліковані в даній роботі було розроблено в співавторстві оригінальну процедуру «Розміщення себе на умовній шкалі ризику» та «Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику» (Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 24519).

Дослідження проводилось на базі Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова та на базі військової частини №3003 м. Одеси. Вибірку дослідження склало 358 осіб у віці від 18 до 45 років, з них 276 студентів та слухачів, 52 військовослужбовця. Окремо вибірка стандартизації охоплювала 250 осіб.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що

- *вперше* в контексті континуально-ієрархічного підходу схильність до ризику розглядається як багаторівнева інтегральна властивість особистості структура якої складається з формально-динамічних, якісних та змістовних характеристик; *експліковані і описані* формально-динамічні і якісні показники схильності до ризику, що включають когнітивний, емоційний, конативний та контрольно-регулюючий компоненти; теоретично *обґрунтовані* та емпірично *виявлені* типи схильності до ризику, що зумовлені якісно-кількісним поєднанням її показників; доведено, що емоційність є однією з детермінант індивідуально-типологічних особливостей схильності до ризику;

- *розширено та доповнено* уявлення про психологічну сутність схильності до ризику; про індивідуально-психологічні особливості осіб з різним рівнем і різним поєднанням якісних показників схильності до ризику, що мають як загальні тенденції, так і певні відмінності;

- *набуло подальшого розвитку* знання з проблематики схильності до ризику, уявлення про зв'язки її показників з широким спектром рис особистості та їх цінність.

Практичне значення роботи. Основні результати теоретико-емпіричного дослідження схильності до ризику, її індивідуально-типологічних особливостей і чинників, що їх детермінують, були використані у процесі підготовки студентів університету і слухачів факультету післядипломної освіти «Психологія» при викладанні певних розділів курсів «Загальної психології», «Диференціальної психології» і на практичних заняттях з курсу «Основи психодіагностики».

Результати дослідження були також використані при розробці в співавторстві навчально курсу та методичного посібника «Ризик і прийняття рішень» за експериментальною програмою «Управління людськими ресурсами» в межах європейського проекту Tempus-Tacis CD JEP - 24150 - 2003 «HUREMA».

Створено у співавторстві з науковим керівником «Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику», апробація якого показала його достатню валідність та надійність. Це дає підстави для його використання і у наукових, і у практичних цілях, зокрема, при профвідборі, профорієнтації, консультуванні.

Результати дисертації впроваджено автором у практику психологічної служби училища професійної підготовки працівників міліції ГУМВС України в Одеській обл. (акт № 1849 від 29.07.2008). Теоретичний аналіз отриманих даних, які розкривають індивідуально психологічні особливості схильності до ризику, впроваджений на лекційних та практичних заняттях, а також під час проведення навчальних тренінгів в Одеській Національній юридичній академії, в межах курсу юридичної психології, в процесі підготовки студентів (акт №13-54 від 26.05.2008).

Особистий внесок автора в роботах, що виконані у співавторстві. На основі аналізу теоретико-емпіричних досліджень автор експлікував і описав

показники багаторівневої структури схильності до ризику. Емпіричні дані, що отримав автор, є самостійним внеском в розробку проблеми схильності до ризику: у працях, що написані у співавторстві, автор самостійно здійснив постановку проміжних задач, зібрав емпіричний матеріал, здійснив математико-статистичну обробку даних.

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалась теоретичним аналізом проблеми, методологічною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, їх послідовною реалізацією в розв'язанні задач емпіричного дослідження, відповідністю використаних методів і методик предмету, цілями і завданнями дослідження, а також критеріями надійності та валідності; відповідним добором груп досліджуваних, створенням адекватних умов обстеження, репрезентативністю вибірки, ідентичністю процедури дослідження для всіх її членів; поєднанням методів кількісного та якісного аналізів; використанням сучасного апарату методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців «Психологія сучасності: наука і практика» (Одеса, 2003 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні проблеми дослідження психології особистості: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Одеса, 2004 р.); на Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості професіонала в умовах соціально – освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика» (Одеса, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007 р.); Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі» (Одеса, 2006 р.), Студентській науково-практичній конференції «Дні науки» (Одеса, 2005 р.); Науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Психологічні проблеми сучасності» (Львів, 2008. р); на засіданнях кафедри загальної та диференціальної психології та на науково-

методологічних семінарах Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського.

Публікації. Результати досліджень представлено у 12 публікаціях: 5 статей, з яких 4 статті надруковані у фахових наукових виданнях України; 1 свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір; 1 навчально – методичний посібник; тези.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 204 сторінки комп'ютерного тексту, основний текст дисертації містить 174 сторінки. Робота містить 18 таблиць та 22 рисунки; додатки займають 11 сторінок. Список використаних джерел включає 232 роботи українських та зарубіжних авторів, поданий на 19 сторінках.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

В даному розділі висвітлено основні напрями вивчення проблеми ризику та схильності до ризику як властивості особистості, розглянуто теоретичні підходи щодо сутності схильності до ризику в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, окреслено психологічний зміст даного феномену, розкрито його структуру, експліковано та описано склад показників феномену, що вивчається, розглянуто особливості співвідношення схильності до ризику з властивостями особистості, що за даними літературних джерел, можуть бути пов'язані з її показниками.

1.1. Основні підходи до вивчення проблеми ризику

Важливість вивчення проблеми ризику обумовлена вимогами, які пред'являють до особистості стрімкі перетворення, що відбуваються у сучасному суспільстві під впливом активних трансформаційних процесів. Результати цих змін проникають в усі сфери психіки і життєдіяльності людини і впливають на її психічний стан, на поведінку, на процес адаптації. Таке становище не тільки відроджує інтерес до людини як до суб'єкта власного життя, але й актуалізує необхідність дослідження особливостей його індивідуальності, зокрема, схильності до ризику, яка може бути одним із чинників адаптивних можливостей людини.

В науковій літературі існує інформація про чисельні дослідження, які присвячені проблемі ризику, яка вважається міждисциплінарною саме тому, що кожна наука (чи то суспільні науки, чи науково-природничі, чи інші) завжди має зону невизначеності, зону розвитку науки. Саме вірогідний характер наукових досліджень привів до розповсюдження проблеми ризику серед значного кола конкретних наук: економічних, медичних, правових, соціальних, математичних, психологічних та інших.

В іспанській мові слово «ризик» характеризується, як «скеля» (risko), переклад з португальської мови означає «прямовисну скелю» [25, 88, 157], переклад з французької (risque) – наражатися на небезпеку [145].

В. Даль вважає, що дієслово ризикувати означає «...пускатися навмання, на невірну справу, зважитися, йти абияк, робити щось без вірного розрахунку, піддаватися випадковості, діяти сміливо, сподіваючись на щастя, піддаватися чомусь, відомій небезпеці, мінливості, невдачі...» [50].

С. Ожегов слово «ризик» пояснює як «можлива небезпека» (йти на ризик, з ризиком для життя) або ж як «дія наугад», сподіваючись на щасливий результат, на свій ризик або на свій страх і ризик діяти [133].

А.В. Колпаков розуміє ризик як можливу небезпеку, дію навмання, що вимагає, з одного боку, сміливості і сподівання на щасливий результат, з іншого - математичного обґрунтування, розрахунку ступеню ризику [78]. При такому трактуванні поняття «ризик» розцінюється або як небезпечна умова, при якій виконується дія, або ж, як дія, яка скоюється в умовах невизначеності, що і пояснює деякою мірою спрямованість різних дослідників на вивчення або зовнішніх, або внутрішніх його чинників.

Найузагальненіші узагальнено дослідження ризику можна поділити на три основні групи:

- роботи, які присвячені вивченню зовнішніх чинників ризику, зовнішніх детермінант, в якості яких виступають ситуації, що несуть у собі загрозу ризику [4, 57, 76, 203 та ін.];

- дослідження, що вивчають відношення людини до означених ситуацій, розглядають діяльність особистості в контексті ризикових ситуацій [49, 74, 155, 184, 190];

- роботи, що досліджують психологічні особливості особистості, які визначають індивідуальну різноманітність реакцій, дій, поведінки людей, що опинилися в ризиковій ситуації і навіть такі індивідуально-психологічні характеристики, що можуть спричинити, спровокувати виникнення ризику [52, 56, 89, 90, 93, 94, 116, 130, 146, 227].

Зрозуміло, що таке поділення досліджень проблеми ризику є умовним і схематичним, кожний з означених напрямків деякою мірою навіть «перекривають» одне одного і доповнюють зміст ризику: зовнішні і внутрішні чинники, а також їх комбінації – це сторони одного і того ж явища. Проте, все ж-таки, акцент в дослідженнях зміщується на одну з переважних сторін, яка обирається кожним автором для аналізу проблеми ризику. При цьому відповідно більша увага приділяється:

А) або вивченню зовнішніх чинників, ситуацій ризику – об'єктивний підхід, ситуаційний;

Б) або вивченню діяльності, дій, поведінки особистості в ризикових ситуаціях – суб'єктивний підхід;

В) або вивченню комбінацій двох перших підходів (суб'єктивно - об'єктивний підхід).

Крім того, особливо слід виділити клас досліджень, які вивчають переважно внутрішні чинники ризику, тобто, ті *індивідуально-психологічні* особливості особистості, які проявляються у ризику, супроводжують і сприяють (не сприяють) йому. Цей підхід ми розглянемо окремо. Кожний з означених вище напрямів виявляється навіть у визначеннях поняття «ризик». Розглянемо означені групи визначень ризику.

А) Переважна позиція першого напрямку (ситуативного, або об'єктивного) відчувається в акцентуванні уваги на об'єктивній природі ризику, який в такому контексті розглядається як: об'єктивний феномен, як форма невизначеності [209]; нормальний, а не винятковий стан явищ і процесів, стійкий стан миру, один із способів його вимірювання і розвитку [9]; об'єктивна характеристика, як зовнішній чинник, як загроза і можливість небезпеки [59].

У великій кількості робіт, що присвячені проблемі ухвалення рішень, серед основних умов (ситуацій) від яких залежить результат цих рішень, поряд із ситуаціями визначеності (достовірності) і невизначеності (ненадійності) виділяють і ситуацію ризику (визначеності вірогідності) [70, 78, 79, 67, 68, 129].

Поняття ситуація часто вживається в повсякденному житті, і це зрозуміло: аналіз конкретної ситуації є вихідним пунктом того або того рішення [75, 76].

Більшість дослідників схильні вважати що слово ситуація ближче всього до терміна обстановка. Так у своїх роботах Т.В. Корнілова звертає увагу на те, що ситуацію можна визначити як сполучення, сукупність різних обставин і умов, що створюють певну обстановку для того або іншого виду діяльності. Причому ця обстановка може або сприяти, або перешкоджати здійсненню даної дії. На думку автора ситуація ризику може виявитися у таких модифікаціях:

1) суб'єкт, що робить вибір з декількох альтернатив, має в розпорядженні об'єктивні ймовірності одержання передбачуваного результату;

2) ймовірності настання очікуваного результату можуть бути отримані тільки на основі суб'єктивних оцінок;

3) суб'єкт у процесі вибору й реалізації альтернативи має в своєму розпорядженні як об'єктивні, так і суб'єктивні ймовірності [84, 88].

Ризикована ситуація є різновидом невизначеності, всі джерела якої є суб'єктивними, причому основні з них обумовлені можливостями і обмеженнями людини із сприйняття, оцінки і аналізу ситуації, що впливає на ухвалення рішення. У сучасних умовах оцінка ризику є теоретичною базою для ухвалення рішення, тому деякі автори пропонують розрізняти ризик і невизначеність як «вимірну» і «невимірну» величини [160, 184].

Ризик розглядається і як характеристика ухвалення рішення в умовах невизначеності [39, 95, 78, 79, 160, 189 та ін.].

Ризик при ухваленні рішення з'являється тоді, коли результати не визначені, але вірогідність характеристики кожного з них відома. Ризик, як вважає В.М. Колпаков — це висока вірогідність появи небажаних наслідків, втрат. Це стан між двома полярними випадками — упевненості і невизначеності; ситуація, що дозволяє виявити не тільки можливі наслідки кожного варіанту ухвалення рішення, але й вірогідність їх появи. При цьому серед основних причин невизначеності автор називає неясність щодо ситуації

ухвалення рішення, щодо можливих результатів і щодо ролі людини, що ухвалює рішення [78].

В межах даного підходу в психології існують спроби систематизації чинників, які приводять людину до ризику, що відображено в чисельних класифікаціях ризику (розподіл на конкретні групи за певними ознаками досягнення цілей, що були поставлені перед особистістю) [11, 29, 33, 54, 139, 203] і в пошуках його функцій, які, наприклад, виявляються в економіці (інноваційна, регулятивна, захисна, аналітична) [115].

З означених позицій (ситуативних) виділяються і характеризуються різні види ризику, наприклад: ризик екстремальний (втрати здоров'я, життя); ризик нормативно-буденний (ризик невдалого вибору професії, супутника життя, матеріальних втрат та інше); ризик економічний; управлінський; адміністративних і правових санкцій; ризик втрати авторитету в суб'єктивно значущій групі тощо [130, 131].

В залежності від характеру ситуацій визначається різноманітний характер ризику. Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко виділяють ризик обачливий і необачливий (безрозсудний, безглуздий); виправданий і невиправданий; ризик заради справи і ризик самоцільний; ризик вимушений і ризик довільний; ризик професійний і непрофесійний; ризик епізодичний і систематичний; ризик несподіваний (непередбачений) і ризик передбачений; ризик біологічний і ризик соціальний та ін. [139].

Слід зазначити, що ситуативні (об'єктивні) ризики відрізняються між собою змістом і вимогами, які вони висувають до особистості. Саме тому, в сучасній психології їх розглядають, як зовнішні детермінанти схильності особистості до поведінки в умовах ризику.

Серед таких зовнішніх детермінант виділяють поняття «небезпека». В такому контексті ризик розглядається як характеристика ситуації або дії, які відрізняються наявністю небезпеки або невизначеності і які пов'язані з необхідністю ухвалити рішення, здійснити вибір з ряду можливих альтернатив, де хоча б одне з рішень може закінчитися несприятливим результатом. Поняття

«небезпека», «невизначеність» пов'язані з поняттям «ризик», існують поряд з ним. Проте, між ними є певні відмінності. Згідно з думкою В.В. Кочеткова існують відмінності в умовах ризику і в умовах невизначеності: ризик передбачає введення вірогідності в інформацію про результати, при невизначеності вірогідності настання результатів невідомі [95].

Д.В. Колесов також вважає, що ризик завжди пов'язаний з загрозою і небезпекою. Небезпека – це якась ворожа сила або, в усякому разі, сила протидії нашим намірам. Загроза ж – це реальність збитку і його конкретний зміст. Саме наявність небезпеки і визначеність загрози перетворює, на думку автора, ту або іншу життєву ситуацію на ситуацію ризику. Ризик – це завжди протидія небезпеці і протистояння загрози [139].

В літературі визначається, що небезпека може бути індивідуально-особовою, організаційною, матеріально-виробничою. Вважається, що небезпека – це комбінація випадковості і ризику. І.В. Троїцька навіть запропонувала формулу небезпеки: $D = H \times R$, де D – небезпека; H – випадковість; R – ризик [138, 190].

Можна погодитися з О.Я. Чебикіним і О.В. Вдовиченко, які розводять поняття «ризик» і «небезпека». Автори вважають, що небезпека – це об'єктивна категорія, яка реально існує за межами свідомості людини і незалежно від неї, а ризик – це суб'єктивна категорія [204].

Б) Розглянемо суб'єктивну концепцію ризику, яка полягає у визначенні ризику в контексті відношення особистості до цих ситуацій, її дій, поведінки з позицій суб'єкту діяльності. Саме на це вказував Ю. Козелецький. Автор вважав, що прояв ризику не завжди детермінований самою ситуацією, а лише в тих випадках, коли дана ситуація однозначно взаємодіє з ризиком. Разом з тим, існує безліч ситуацій, які через свою невизначеність не несуть конкретне значущє навантаження щодо своєї ризикованості. Саме подібні ситуації є найінформативнішими в плані сприйняття даної ситуації як ситуації ризику [76].

У даному контексті ризик визначається як:

- дія (вчинок), яка виконується в умовах вибору, коли існує небезпека у разі невдачі опинитися в гіршому положенні, ніж до вибору;

- дія, яка відрізняється наявністю небезпеки або невизначеності і яка пов'язана з необхідністю здійснити вибір з ряду можливих альтернатив, що може закінчитися несприятливим результатом [95, 160];

- характеристика *діяльності* в умовах небезпеки, відсутності повної впевненості в досягненні її мети, в невизначеності її результату й можливих несприятливих наслідків у випадку неуспіху [3, 4, 93, 94, 146, 147, 204];

- неминучий елемент сучасної *діяльності* людини, дія, що спрямована на привабливу мету, досягнення якої зв'язане для людини з елементами небезпеки, погрозою, втратою [68, 97, 209, 111, 112];

- *діяльність*, яка пов'язана з ситуацією вибору, у процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення результату, невдачі та відхилення від очікуваної мети [93,94, 37, 200, 189].

В означеному контексті деякими авторами ризик трактується як активність, дія індивіда, що спрямована на отримання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки; здійснення вибору з надією на успіх в ситуації з можливим несприятливим результатом; отримання нагороди, затвердження в очах інших людей або самоутвердження; спроби розширити межі власних можливостей; досягнення поставленої мети. Результат подібної активності є невизначеним і може бути несприятливим, тобто супроводжуватися програшем, збитком, травмою [34, 74, 75, 76, 138,162].

Суб'єктивна концепція ризику у літературі представлена досить широко. Зміст даної концепції полягає у тому, що ризик розглядається як суб'єктивна категорія, яка характеризує психологічне відношення суб'єкту до результату особистих та чужих дій, вчинків, діяльності.

Вагомий внесок до її розвитку надав В.А. Ойгензихит, який відзначив, що ризик завжди є суб'єктивним, тому, що містить оцінку людиною вчинка, дії з урахуванням можливих альтернатив. Ризик - це детермінований вибір

поведінки у ситуації, що не виключає досягнення небажаного результату, регулювання поведінки у необхідному напрямку [134].

На думку В.В. Черкасова, суб'єктивна концепція орієнтована на суб'єкт дії, враховуючи вірогідні наслідки, вибір варіантів поведінки. Оскільки з точки зору такої концепції визначення ризику завжди пов'язане з волею та розумом людини, то ризик - це вибір варіанту поведінки з урахуванням загрози можливих наслідків [203].

Відомо, що діяльність є об'єктивно заданою доцільною формою активності суб'єкта [36, 99, 105, 106, 127, 128, 159]. Саме тому діяльність може ситуативно включати елементи невизначеності, нестабільності, але ризик виявляється лише в поведінці суб'єкта, що реагує на конкретну ситуацію. При цьому, не будь - яка поведінка може включати елементи ризику.

Існує також думка, що категорія «діяльність», що найчастіше вживається для визначення ризику, не є досить вдалою. Так, О.С. Белокрилова вважає, що в межах однієї і тієї ж діяльності суб'єкти можуть поводитися по-різному. Їх поведінка достатньо вільна, хоча і відображає об'єктивну необхідність. В одних і тих же умовах (ситуаціях) суб'єкти можуть вибирати різні лінії поведінки, отже, і по-різному ризикувати [115].

Інтелектуально-психологічний механізм спонуки людини до вільного або мимовільного породження (створення, провокації...) ризикових ситуацій, схильність до рішення задач з високим ступенем невизначеності, як перевага справ, що містять елементи ризику, в психології називають ризикогенним потенціалом. Ризикогенний потенціал - це зовсім не обов'язково здатність успішно вирішувати ризикові проблеми управління. За успішність рішення таких проблем відповідають інші компоненти психіки людей, і в першу чергу інтуїція, логіка і здоровий глузд [54, 80, 139].

Узагальнюючи сказане, можна відзначити, що поведінка формується з приводу задоволення потреб і інтересів суб'єктів в контексті зовнішнього середовища, яке носить характер вірогідності і, у свою чергу, впливає на суб'єкта, вимагаючи від нього певних дій [114]. Тому ризик може мати

об'єктивну природу, проте суб'єкт завжди робить вибір з певних альтернатив і відповідним чином (ризиковано або не ризиковано) будує свою поведінку. Така позиція відображує сутність переходу до інтегративного підходу у визначенні ризику.

В) Інтегративний, або *суб'єкт - об'єктний* підхід виявляється у роботах, які розглядають ризик як ситуативну характеристику діяльності. На нашу думку у визначенні ризику цих авторів об'єднуються перші два підходи. Автори вважають, що ризик це є невизначення результату діяльності і можливих несприятливих наслідків у випадку невдачі [3, 4, 107, 109, 110, 203, 207].

Цікава позиція деяких авторів по відношенню до внутрішніх чинників ризику. За природою виникнення внутрішні чинники, за думкою цих авторів, можуть носити як *об'єктивний, так і суб'єктивний* характер. У зв'язку з цим розрізняють об'єктивний і суб'єктивний ризики. Об'єктивні або зовнішні чинники ризику пов'язані з рішенням певної задачі, де або немає вичерпної інформації для ухвалення рішення, або вірогідність отримання бажаного результату дуже мала, або немає досить сприятливих умов для здійснення наміченого. Суб'єктивні - внутрішні чинники ризику - обумовлені самою здатністю особистості ухвалювати рішення (наприклад, у тому випадку, коли людина, яка ухвалює рішення, відчуває утруднення у виборі з декількох можливих варіантів найвдалішого способу або засобу діяльності) [8, 104, 110, 117, 190].

Цю думку поділяє також А.Г. Ніазашвілі, який розглядає ризик, як ситуативну характеристику діяльності, пов'язану з невизначеністю її результату і можливими несприятливими наслідками у разі неуспіху. При цьому, автор вважає, що прояв ризику не прямо диктується властивостями ситуації (тобто чинник ризику не можна розуміти тільки як чинник задачі, ситуації). Ризикованість, або схильність до ризику – це достатньо узагальнена характеристика способів виходу суб'єкта з ситуацій невизначеності, і в цьому значенні вона розуміється як особистісна схильність [131].

А.И. Мечитов та С.Б. Ребрик відмічають, що ризик існує і об'єктивно, незалежно від того, розуміють його наявність, або ні; і суб'єктивно, тому що він пов'язаний з вибором наявних альтернатив та вірогідністю їх результату. При цьому автори надають класифікацію якісних критеріїв, що впливають на суб'єктивне уявлення про ступінь ризику, зокрема: значущість наслідків, розподіл загрози у часі, контроль ситуації, добровільність, або можливість самостійного вибору, ступінь новизни технологій, характеристики суб'єкту, який оцінює ризик – саме у цьому проявляється суб'єктивна сторона ризику [120].

Вже стало прийнятим в психології відповідність терміну «ризик» трьом основним взаємозалежним значенням, в яких ризик розглядається: і як міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху в діяльності, що зумовлена сполученням імовірності невдачі і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку; і як дія, що деяким чином загрожує суб'єктові втратою — програшем, травмою, збитком; і як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії, результат якого є проблематичним і пов'язаним із можливими несприятливими наслідками: менш привабливим, але більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним [207, 223, 232, 233].

Інтегративний підхід також використовується Н.Н. Малашихіною і О.С. Білокриловою, які досліджували ризики за змістом їх *суб'єктно-об'єктних* характеристик. У такому контексті автори розрізняють індивідуальний, індивідуально-колективний, колективний, колективно-індивідуальний, колективно-колективний види ризику. За умов виникнення, ризики розглядаються авторами з погляду їх соціальної обумовленості, ступеню свободи суб'єкта, наявності або відсутності аналогів рішень, природи і джерел виникнення. За джерелом виникнення чинників ризику виділяються зовнішні і внутрішні ризики. Серед внутрішніх ризиків - добровільний і недобровільний ризик. Наявність або відсутність аналогів рішень при виникненні ризикової ситуації дозволяє авторам розглядати ординарні і неординарні ризики [115].

Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко вважають, що ризик має декілька векторів: ризикові дії (активність індивіда в умовах невизначеності); ризикована ситуація (або ситуація невизначеності) і ризикуючий індивід, тобто, той, що діє в ситуації невизначеності. Причому, якщо індивід визнає ризик і сам його обирає – він ризикує; якщо він опинився в ризиковій ситуації проти своєї волі – він залучений до цієї ситуації [139].

Слід зазначити, що ризик визначається багатьма авторами, як специфічна діяльність в умовах невизначеності і ситуації обов'язкового вибору. Саме тому ризик представляє собою діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного.

З означених позицій В.В. Черкасов також вважає, що «найбільш правильний підхід до визначення ризику – це суб'єктивно – об'єктивний, тому що основним аргументом для його визначення є визнання того факту, що оскільки людина, група, колектив в процесі діяльності включається у суб'єктивні відношення, то і сама діяльність має як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони» [203].

Крім того, люди неоднаково сприймають одну і ту ж величину ризику через відмінність індивідуально-психологічних, ідеологічних, культурних, моральних і інших принципів. З цього приводу Є.П. Ільїн писав, що «...ризикована поведінка визначається, з одного боку, об'єктивно діючими ситуативними чинниками, а з іншого – індивідуальними якостями суб'єкта» [61, 62].

Отже, приймаючи об'єктивну природу ризику, зосередимо увагу на тих дослідженнях, які серед важливіших компонентів (сторін) ризику виділяють його суб'єктивну сторону.

1.2. Схильність до ризику як складна психологічна властивість особистості: визначення та диференціація понять

Перш ніж аналізувати психологічний феномен схильності до ризику співвіднесемо між собою такі поняття, як схильність і готовність. Це пов'язано з

тим, що часто ці поняття в контексті означеної проблеми використовуються як синоніми, що вносить деяку плутанину в розуміння сутності феномену ризику. Цікаво й те, що українське слово «схильність» при перекладі на російську мову означає і «склонность», і «предрасположенность». Це ще одне підґрунтя для використання означених термінів в якості синонімів.

Оскільки мова йде про схильність до ризику, перш за все, слід зупинитися на аналізі психологічного поняття «схильність», яке часто визначається як:

- феномен, що має хронічний і потенційний характер [211];
- феномен, який включає афективну змінну, що визначає смак до предмету або до завершення даної справи [38];
- одна з форм спрямованості особистості, в структуру якої входить інтерес і вольове прагнення здійснювати його в своїй діяльності [27];
- позитивне спонтанно-мотивоване відношення індивіда до якої-небудь діяльності, його схильність до цієї діяльності, можливість оптимальної самореалізації в ній [53, 213];
- спрямованість на відповідну діяльність, потребу в ній на відміну від інтересу, як специфічної спрямованості на той або інший предмет [123, 159, 187];
- виборча спрямованість індивіда на певну діяльність, яка спонукає займатися нею. Основою спрямованості є глибока стійка, усталена потреба індивіда в даній діяльності, прагнення удосконалювати уміння і навички, що пов'язані з цією діяльністю [145];
- одна з конкретних форм спрямованості індивіда, прояв потребово - мотиваційної сфери особистості, що виражається в емоційній перевазі цієї або іншої діяльності [83], цінності яка базується на глибокій, стійкій потребі в даній діяльності [61, 62].

Ряд авторів вважають, що внутрішня схильність індивідуума до ризику представляється природженою особистісною характеристикою і виявляється в ранньому онтогенезі. Ця схильність може визначити засоби сприйняття

особистістю ризику, може впливати на те, як сприймати ситуацію, чи як ризиковану, чи не як ризиковану [37].

Існує також і протилежна думка. Наприклад Н. Коган і М. Валлах наполягають на тому, що ця риса є сформованою, і припускають, що зустрічається певний клас людей, які в ситуаціях, пов'язаних з ризиком, поведуться однаково. Однотипність поведінки цих людей в різних ситуаціях може вважатися аргументом, що свідчить на користь того, що вони володіють рисою особистості, іменованою схильністю до ризику [227].

Таку ж позицію розділяють М. Бьоркман і Ю. Козелецький, які вважають, що на відношення людини до ризику впливають такі чинники середовища, як структура соціальних систем і методи формулювання проблеми [75, 215].

Х. Хекхаузен відзначав, що схильність до ризику виникає в ранньому дитинстві, під впливом поведінки матері [198, 199]. І, нарешті, існує погляд, при якому схильність до ризику розглядається одночасно і як природжена, і як соціально набута якість особистості [33, 34, 2004].

Важливо те, що незалежно від позицій авторів відносно витоків схильності до ризику, багато дослідників наполягають на тому, що мова йде про стійку властивість особистості дорослої людини, тобто, про рису особистості [35, 130, 131, 139, 210].

Традиційно в психології рисами називають якості, що є стійко властивими певній людині і виявляються в різних ситуаціях. С.К. Нартова-Бочавер, наприклад, вважає, що про риси можна говорити тільки у разі між ситуативної (над ситуативної) стійкості: адже кожна людина хоча б раз в житті скоює вчинки, які можна назвати добрими, чесними, великодушними, проте це не означає, що можна прогнозувати його подібну поведінку і надалі. Риса не є типовими для всієї групи, а є притаманними окремій людині особливостями, тобто характеризують те, що відрізняє людей одне від одного. Якщо порівняти тип особистості з груповим портретом, то риса — це, характеристика, яка виходить за рамки узагальненого образу і слідує лише логіці поведінки конкретного суб'єкта [124].

Деякі автори навпаки, вважають, що, схильність до ризику не слід відносити до рис особистості, оскільки вона не є універсальною і її прояв звичайно відноситься до певного класу ситуацій – життєвих, професійних, які розцінюються суб'єктом як незалежні від його дій та поведінки [206].

Загалом, аналіз літератури свідчить про те, що схильність до ризику як риса особистості, розглядається як психологічний феномен, що характеризується прагненням до ризику, схильністю до вибору ризикогенних ситуацій, емоційною перевагою тієї або іншої діяльності (або цінності), пов'язаної з ризиком, глибокої, стійкої потреби в ній. Ці психологічні особливості можуть охоплювати досить широкий діапазон характеристик особистості. Вони можуть виявлятися в різних якість і різною мірою, в континуумі - від «ризикової нечутливості (тупості)» до «ризикової чутливості» (низький-високий ступінь відчуття ризику); від «ризикової сліпоты» суб'єкта до «ризикової проникливості» (низький-високий ступінь розпізнавання ризику). Можна вважати, що ризикогенність деяких людей полягає у тому, що вони своїми діями, поведінкою, через які виявляються певні риси їх особистості, збільшують ризикогенність існуючої ситуації, а іноді і створюють її навіть в нейтральних з погляду ступеню невизначеності, ситуаціях [174, 175].

Цікавою є позиція В.А. Петровського, який визнає наряду з «розумним», «мотивованим», «ситуативним» ризиком і ризик заради ризику, що є «очищеним» від будь-яких мотивів. Цей вид ризику він назвав «надситуативним». «Надситуативний ризик» як особлива форма прояву активності суб'єкта, а це, на наш погляд, може розглядатися як властивість індивідуальності, пов'язана з існуванням «надситуативної активності», що представляє здібність суб'єкта «підніматися над рівнем потреб ситуації». Деякі категорії людей вибирають небезпечні варіанти дій при відсутності зовнішнього збудження до ризику і йдуть на ризик, не заради якоїсь вигоди. Дослідження, що проводив В.А. Петровський, показали, що існує не тільки

ситуативний, актуальний ризик, а й «схильність до ризику, яка значно загострюється» у деяких людей при збільшенні небезпеки [146].

Ю. Козелецький також розглядав схильність до ризику як стійку властивість особистості. Автор вважав, що ситуація ризику у більшості людей викликає типову поведінку, спрямовану на її подолання. В його роботах повністю не виключається гіпотеза, згідно якої існує певний клас людей, які в ситуаціях, пов'язаних з ризиком, поведуться однаково. Як у детермінованих задачах, так і в задачах випадкового типу, вони віддають перевагу однаковому рівню ризику. Таким людям властива постійна готовність до ризику, вони завжди вибирають ризик. Це дало підстави авторові вважати, що схильність до ризику є однією з рис особистості. Залежно від рівня її інтенсивності розрізняються перестраховальники і сміливці. Перші почувають відразу до ризику у всіх випадках ухвалення рішень. Останні ж люблять ризикувати, ризик для них має позитивну цінність [75].

Згідно поглядам Д. Кумбса, екстремальні переваги ризику є специфічними для кожної людини. Загальна схильність до ризику виявляється у тому, що перевага ризику однакова у всіх випадках ухвалення рішень. Перестраховальник уникатиме ризику як в особистому житті, так і в професійній роботі. І навпаки, сміливець завжди ухвалюватиме відважні рішення [102, 220].

Важливо відзначити, що виникнення схильності може бути передумовою розвитку відповідних здібностей, але не зводиться до них, що часто виявляється у відсутності співпадання схильностей і здібностей [159].

Як вже було зазначено, часто в літературі поняття схильності до ризику і готовності до ризику використовуються як синоніми. Загалом, в психології поняття готовності до ризику і схильності до ризику не точно зазначені і розглядаються в контексті ризикової поведінки (Risikoverhalten), а також поведінкового прийняття ризику (risk-taking behavior).

Поняття «схильність до ризику» включає уявлення про диспозиціональний особистісний ризик, як про індивідуальну властивість, що

розрізняє поведінку людей в однотипних задачах. Поняття готовності до ризику більш адекватно фіксує прямий переклад з німецького терміну *Risikobereitschaft*.

А.Г. Ніазашвілі вважає, що готовність до ризику, як особистісну властивість, більшою мірою можна віднести до уміння суб'єкта ухвалювати рішення в умовах невизначеності при недостатності орієнтирів, ніж схильність до ризику [130].

Під «готовністю» або «придатністю» до діяльності, наприклад, В.А. Крутецький розуміє весь комплекс психологічних особливостей, який забезпечує успішне виконання певної діяльності [100].

Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури показує, що існують різні трактовки і уявлення про таке поняття, як готовність до ризику. Так, найважливішою частиною психологічної готовності є рівень саморегуляції, який за відзначеннями А.А. Деркача і В.Г. Зазикіна, може бути пов'язаним з індивідуальними особливостями, а може і спеціально вироблятися. Чим вище рівень саморегуляції, тим вище функціональна активність, стресостійкість і як наслідок – ефективність і надійність діяльності» [51].

О.О. Конопкін розглядав особливий вид психічної готовності – готовність до екстрених дій. Готовність до небезпечності і адекватності дій у важких умовах що складають не тільки в у спеціальній витриманій поведінці, здатність швидко реагувати, на думку автора, при виникненні екстрених ситуацій, час настання яких не визначений, а вірогідність їх появи висока. Визначена структура готовності до екстрених дій: перший компонент – образ дії, адекватний і оперативний, який володіє регулюючою роллю, за яким повинні вийти рішення і дії, спрямовані на компенсацію екстремального чинника. Другий компонент – загальний функціональний стан, що забезпечує швидкість рішень, що ухвалюються, і дій, які здійснюються. Третій компонент – психологічна спрямованість особистості на ефективну діяльність в екстремальних ситуаціях, характерною особливістю якої є вольова регуляція

поведінки, відсутність боязні виникнення екстремальної ситуації і психологічна установка на її ліквідацію [81].

Слово «готовність» М.А. Котик трактує як відображення мотиваційного аспекту особистості. У цьому слові, на думку автора звучить наявність бажання, а також має місце ситуативність, тому, що воно скоріше сприймається як характеристика стану людини, ніж як якість особистості [94].

Х. Гейм, у своїх працях дає характеристику терміну «готовність до ризику» як індивідуальну якість особистості. При цьому його точка зору, полягає в тому, що така готовність породжується ситуацією, але базується вона на індивідуальних якостях людини. Х. Гейм визначає ряд індивідуальних якостей, від яких залежить така готовність: потреби, актуальні мотиви, домінантність, екстравертність, ригідність, егоцентризм, відсутність сумлінності, боязливості [88].

Готовність до ризику А.Харченков, визначає, як особистісну детермінацію прийняття рішень. Як готовність виходити за межі ситуативних обмежень, ставити цілі, що передбачають перевірку особистісних можливостей, займати позицію усвідомленого контролю над своїми рішеннями. [131].

Г.Н. Солнцева визначає готовність до ризику, як здатність суб'єкта ухвалювати адекватні рішення в умовах невизначеності [184].

Т.В. Корнілова розуміє готовність до ризику як різномірний особистісний параметр, як властивість особистості і відносить до неї вміння суб'єкта схвалювати рішення в умовах невизначеності. Автор вважає, що готовність до ризику виконує регулятивну роль. Проте, чіткої диференціації між поняттями схильність і готовність до ризику автор так і не показала, незважаючи на те, що один з підрозділів її книги мав саме таку назву [91].

Деякі автори пропонують розглядати готовність як мобілізацію психофізіологічних функціональних систем для майбутнього здійснення певної дії; як операційну установку, аферентний синтез умов ефективного здійснення майбутньої дії; як підвищення чутливості до умов діяльності [53].

При диференціації понять схильності і готовності до ризику ми спираємось на роботи О.П. Саннікової [172, 175], в яких визначається:

а) розуміння готовності до ризику як стану мобілізації психофізіологічних систем перед майбутньою дією;

б) розуміння готовності до ризику як сформованості психічних властивостей (здібностей, знань, навичок і умінь) без яких неможливо здійснити певну діяльність.

Таким чином автор виділяє готовність до ризик-дії і готовність до ризик-діяльності. На її думку, якщо розглядати готовність до ризику як «стартову» мобілізацію психофізіологічних функціональних систем організму для майбутнього здійснення ризикової дії, тобто, вузько, то така готовність характеризує *готовність до ризик-дії*. Саме таке розуміння готовності до ризику близьке розумінню схильності до ризику, яка характеризується специфічною спрямованістю (вектором) на певні дії, спонукою, тягою, спрагою, потребою в ризику і так далі, що забезпечує тотожність і синонімічний зв'язок схильності і готовності.

Якщо розглядати готовність до ризику як готовність до успішного виконання діяльності, пов'язаної з ризиком (широко), то така готовність характеризує сформованість певних психічних властивостей особистості, які виявляються в процесі діяльності, тобто *готовність до ризик-діяльності*. В цьому випадку готовність, окрім мобілізації психофізіологічних функціональних систем організму, охоплює і широкий спектр тих властивостей особистості, які забезпечують психологічні умови успішного виконання діяльності (здібності, установки, характер, цінності, необхідні знання, навички і ін.).

Автор вважає, що готовність до *ризик-дії* включає той клас характеристик, які відносяться до формально-динамічного рівня структури індивідуальності, а готовність до *ризик-діяльності* – до змістовного, ціннісного, особистісного рівня [172,175].

1.3. Психологічні дослідження схильності до ризику в просторі властивостей особистості

Попередній аналіз літератури показав, що існує різноманітна інформація про риси особистості, які пов'язані зі схильністю до ризику. Ця інформація міститься у роботах, що спрямовані на пошук зовнішніх (вплив середовища, інших людей, різноманітних ситуацій, що вимагають прийняття рішень, тощо) та внутрішніх (фізіологічні, психофізіологічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості) детермінант ризику, на вивчення творчих особистостей, ризикогенних особистостей і таке інше.

Сфера наших інтересів зосереджена на вивченні психологічних особливостей осіб, різною мірою схильних до ризику, що вимагає пошук певного спектру рис, що пов'язані з особливістю схильності до ризику. Погляд на взаємозв'язки між схильністю до ризику і рисами особистості, що пов'язані між собою, відображають уявлення авторів про схильність до ризику, або як про ситуативну характеристику, реакцію, стан, що виникає в ризикогенній ситуації (актуальний, ситуативний ризик), або як про складну властивість особистості (стійкий, надситуативний ризик, «ризик-риси»), що є її притаманною і яка виявляється навіть у не ризикогенних ситуаціях.

Слід відзначити, що такий розподіл поглядів на витоки схильності до ризику (або несхильності) не завжди чітко простежується, що відображує складність самого феномену та утрудненість його дослідження.

Так, встановлено, що в основі ризикованої поведінки лежать не тільки специфічні особливості небезпечних, невизначених ситуацій, але також і індивідуально-психологічні особливості суб'єкта діяльності, його здоров'я, психологічні стани та властивості особистості [23, 69, 86, 87, 93, 201, 227].

В.І. Зубков, наприклад, визначає ризик, як поведінку соціального суб'єкта в умовах невизначеності, і до детермінант ризику відносить, як об'єктивні, тобто ті, що впливають на ризиковану поведінку. Вивчаючи об'єктивні детермінанти, автор довів, що у ході спільної діяльності люди діють з більшою

мірою ризику, ніж індивідуально. Існує кілька гіпотез для пояснення закономірності збільшення ризику в групі. Одна з них - розмивання відповідальності в групі. Відповідальність розподіляється між всіма членами групи й в результаті страх перед майбутніми наслідками знижується. Вивчаючи суб'єктивні психологічні детермінанти ризикової поведінки, що для нас є найбільш важливим, автор виділив такі як: тип мотивації, вік, стаж, а також типи локалізації контролю [59].

В деяких роботах вивчається вплив мотивації на поведінку людини в умовах ризику. Людина у професійній, навчальній, спортивній та інших видах діяльності частіше зустрічається з ситуаціями, які характеризуються присутністю двох умов: завдання, які необхідно зробити, та стандарт якості виконання цього завдання. Такі ситуації називаються ситуаціями досягнення. Поведінку різних людей у важких умовах, екстремальних ситуаціях розділяють на два основних типи: ті що добиваються здійснення мети, і ті, що уникають цих дій [122, 146, 147, 193, 196].

В деяких роботах встановлено, що особи, що є схильними до ризику виявляють рішучість, ініціативність і при цьому відчують постійну потребу до ризику, як до виправданого, так і до невинуватого, сміливі. Особи, що не є схильними до ризику, виявляють обережність. Головне для таких людей - запобігти невдачі та неуспіху. Такі люди проявляють стриманість при наявності небезпеки, яка могла би їм погрожувати важкими наслідками. Обережні люди спрямовують свої зусилля на те, щоб відхилитися від участі у діяльності, яка пов'язана з ризиком [85, 197, 219].

Т.В. Корнілова у своїх дослідженнях пише про те, що були знайдені зв'язки готовності до ризику з соціальною сміливістю, рішучістю, готовністю до авантюри, відкритістю та легкістю в спілкуванні, безпечністю, самоствердженням, невпевненістю. Кластерний аналіз даних, який був проведений автором, дозволив прийти до висновку про групування таких показників, як готовність до ризику та раціональність. Також був визначений

позитивний зв'язок між готовністю до ризику та «бескорисливим ризиком» і мотивацією самопізнання [85, 86].

Вивчаючи діяльність керівників Т.В. Грязнова встановила зв'язки готовності до ризику з тими якостями особистості, що характеризують особливості і комунікативної, і емоційної, і вольової сфери, і сфери інтелекту. Автор надає характеристику груп з різним ступенем готовності, схильності до ризику (готовність і схильність до ризику в даній роботі використовуються як синоніми). Результати кореляційного аналізу свідчать про зв'язок схильності до ризику з показниками, що характеризують емоційну сферу (агресивність, жорсткість, відсутність тривожності); вольову сферу (цілеспрямованість, високий самоконтроль сміливість); комунікативну сферу (товариськість, комунікативність) та інші характерологічні властивості особистості (домінантність, впевненість в собі, високу самооцінку тощо). Автором доведено, що зростання тривожності у групі випробуваних з високою вираженістю схильності (готовності) до ризику, супроводжується екстернальністю у виробничих відносинах. У групі з низькою вираженістю готовності до ризику виявляється схильність до запобігання ризику та покірність, а при збільшенні напруженості та готовності до ризику знижується інтернальність в галузі невдач. Автор визначає, що ризикованість професії обумовлює розвиток певних професійно-значущих особистісних якостей та їх взаємозв'язок [46].

При дослідженні індивідуальних рис особистості, яка ухвалює рішення пов'язане з ризиком, встановлено, що в даному випадку виявляються такі властивості особистості, як творчість, потреба в самоствердженні, незалежність характеру, рівень тривоги, агресивність, самостійність, екстравертність або інтравертність, егоїзм та ін. Схильність до ризику зв'язується також з імпульсивністю і пошуком гострих відчуттів [76, 124, 130].

Деякі дослідження психологів також показали, що особи, які здатні висувати альтернативні рішення, звичайно володіють такими якостями, як віра у власні сили, низький рівень тривоги, екстравертність, установка на зовнішнє

оточення тощо. З іншого боку, протилежні якості - невпевненість в собі, високий рівень тривоги, інтравертність (установка на внутрішні мотиви) – не сприяють ухваленню альтернативних рішень. Такі риси особистості як егоїзм, конформізм (пристосування) - взагалі не впливають на ухвалення рішень, пов'язаних з ризиком. [34, 56, 204, 118, 214, 216]

У роботах Еріха Фромма існує непрямий натяк на певні співвідношення особливостей ризикової поведінки, волі, мотивів. Е. Фромм писав, що «смілива поведінка може мотивуватися амбіціями, так, що людина в певній ситуації ризикуватиме життям, тільки для того, щоб задовольнити своє бажання бути об'єктом загального захоплення. Цей тип поведінки може мотивуватися суїцидальним поривом примушуючи людину шукати небезпеки свідомо або несвідомо, бо його життя втратило для нього всяку цінність. Така поведінка може бути обумовлена щирим служінням якій-небудь ідеї, меті в очах суспільства, є основоположним мотивом сміливої поведінки» [196].

Багато досліджень свідчать і про зв'язок ризикованості з вольовими якостями особистості. Так, схильність до ризику часто поєднується з ініціативністю, відвагою, рішучістю, сміливістю, хоробрістю та ін. Вважається, що чим відважніше й рішучіше дії особистості, тим вище ризик і ймовірність поразки, і люди, у яких спостерігаються ці риси, більшою мірою схильні до ризику [10, 41, 61, 62, 65, 94, 159, 224].

А.Г. Ніазашвілі одержав дані, які свідчать про негативний детермінуючий вплив фактору G (сила «зверх – Я», тобто, висока нормативність поведінки - слабкість «зверх – Я», тобто, схильність до відчуттів) на схильність до екстремального ризику в групі студентів. Крім того, автор показав, що схильність до екстремального ризику зростає при таких виражених рисах особистості, як безпринципність, безвідповідальність, товарицькість, схильність до надмірного переживання відчуттів, необов'язковість, сміливість, підозрілість, а знижується при вираженості таких особистісних властивостей як боязкість, страх, довірливість, висока нормативність поведінки, замкнутість. Схильність до екстремального ризику, за дослідженнями автора, виявляється також залежною

від позитивних впливів фактора Н «сміливість – боязкість» і фактора М «практичність – мінливість, розвинена уява». Іншими словами, схильність до ризику супроводжується безпринципністю, безвідповідальністю, товариськістю, схильністю до надмірного переживання відчуттів, необов'язковістю сміливістю, практичністю, слабкістю «зверх – Я» [131].

В деяких роботах відмічається зв'язок схильності до ризику з характеристиками емоційної сфери, зокрема, встановлено: ризикованість певною мірою пов'язана зі ступенем суму, депресії, печалю [42, 37, 89, 140, 141, 143, 152, 166, 173, 202], з тривожністю, страхом, боязливістю [93, 172, 204].

Так деякі автори визначають існування позитивних емоцій, задоволення від ризику. Так А.П. Альгін, вважає, що на людей, які приймають участь в азартних іграх, задоволеність має вплив на «схильність до азарту». При наявності фактора задоволеності від ризику людина може піти на ще більший ризик. Щоб отримати задоволення, насолодитися радістю перемоги, деяким людям потрібна нова та ще сильніша небезпека. Так у людини може посилюватися схильність до ризику і це стає самоціллю для людини [3].

З досліджень З. Шапіра видно, що існують зворотні зв'язки між емоцією страху і схильністю до ризику. Автор вважає, що за своєю природою, людина не схильна відходити від ризику, але завжди націлена на запобігання втрат. Страх є важливою емоцією – це якість, яка є дуже цінною у світі, де втрати можуть стати фатальними. Виникникаючи, страх затьмарує собою усі інші мотиви і запобігає ризику [37, 232].

В.Н. Вяткін в своїй роботі посилається на групу дослідників під керівництвом П. Словіка, які встановили, що є два важливих елементи сприйняття ризику: фактор страху (це те, наскільки ми боїмося, чим все закінчиться) і фактор контролю (ступінь контролю за ситуацією) [37, 66].

В деяких роботах вказується на певні співвідношення схильності до ризику з характеристиками інтелектуальної сфери. Так, при дослідженні інтелектуальних стратегій ухвалення рішень Т.В. Корнілова виділяє два

протилежних полюси характеристик, які включають в себе різні прояви схильності до ризику: один включає раціональність і неризикованість, другий – нераціональність, необачність, імпульсивність і ризикованість [87].

Увага вітчизняних та іноземних вчених також була спрямована і на дослідження зв'язку схильності до ризику з іншими властивостями особистості. Велика кількість робіт містить інформацію про зв'язок схильності до ризику з екстраверсією, імпульсивністю [77, 84, 116, 224, 226]. Існує інформація про те, що схильність до ризику пов'язана із домінантністю, безпечністю, ригідністю, егоцентризмом, легковажністю, недобросовісністю та ін. [225, 227].

Спеціальному вивченню цих питань, і, зокрема, впливу особистісних якостей на ризиковану поведінку, було присвячене дослідження В.А. Петровського. У його моделі «сходження до ризику» розглянута готовність суб'єкта до «особистісного ризику», що пов'язана з «активністю, яка спрямована назустріч небезпеці і яка виступає як результат вільного вибору суб'єкта» [147, с.29]. На думку автора, якщо людина здатна йти на ризик, не звертаючи увагу на будь-які ситуативні переваги, то в цьому випадку ризик виглядає як «безкорисливий» і «спонтанний». В.А. Петровський виділяє два види прояву ризику: мотивований ризик (ситуативний), коли люди ризикують за для досягнення певних вигод (виграшу, отримання похвали) і немотивований (безкорисливий) ризик. Автор вважає, що загалом ризик є засобом адаптації, пристосування суб'єкта до ситуації.

Як вже було зазначено, у певних дослідженнях встановлений зв'язок схильності до ризику з екстраверсією, з прагненням до спілкування соціально адаптованих осіб. В той же час, відмічається, що, зокрема, у кримінальних осіб, схильність до ризику пов'язана з протилежними якостями особистості, а саме: з індивідуалістичністю - вабленням до діяльності вільного, неконтрольованого стилю, уникнення формальних рамок, режимних видів праці, відсутність особливої розбірливості в контактах, безцеремонність поведінки, поблажливе ставлення до своїх промахів і недоліків; авантюризм намірів і дій; комплекс вседозволеності (виданий людиною самому собі дозвіл на порушення законів,

розпоряджень і правил); дефіцит інтелектуальних здібностей; відсутність логічного мислення або визнання логічного мислення єдиним інструментом вирішення проблем; дефіцит психологічної проникливості; конфліктність і конфліктогенність; погане самоврядування (панування емоційної сфери над раціональною) [54].

В.І. Андреев при дослідженні психологічних характеристик в ситуаціях ухвалення творчих управлінських рішень надає перевагу особам, які «мають здібності до ризику». Автор вважає, що «здібності до ризику розвиваються» так само, як і інші здібності – лише у процесі діяльності, і саме тому автор радить кожній особистості «розробляти свої стратегії, правила ризику» [8, стор. 10]. В.І. Андреев пропонує психодіагностичну методику, за допомогою якої можна визначити здібності до ухвалення творчих відповідальних управлінських рішень менеджерів, результатом якої є пошук індивідуальних комбінацій протилежних психологічних характеристик. Визначаючи характеристики особистості, що пов'язані або не пов'язані з ризиком, автор вказує на те, що:

- рішучий швидко знаходить потрібне рішення і приймає його без тяганини, а обережний довго зважує все «за і проти»;

- відповідальний – це незалежна людина, ухвалюючи те або інше рішення, бере всю відповідальність на себе. Позиція ж колективу його або не хвилює, або істотно на нього не впливає. Безвідповідальний дуже схильний до впливу колективу, думки інших, особливо близьких йому людей і явно або неявно він, начебто, перекладає відповідальність за ухвалення рішення на інших;

- стратег в ситуації ухвалення рішення робить прогноз і бачить можливі наслідки на порівняно велику перспективу, а тактик враховує реальну ситуацію сьогодні, зараз, його, як правило, не захоплюють, не надихають прогнози на віддалену перспективу;

- інтуїтивіст довіряє лише своїй інтуїції і здоровому глузду, а логік проводить послідовний аналіз ситуації ухвалення відповідального рішення. Він зважує все «за і проти» і, не довіряючи інтуїції, логічно розгортає весь ланцюг

необхідних і достатніх підстав для ухвалення або, навпаки, неухвалення рішення.

Надаючи явну симпатію схильній до ризику особистості, В.І. Андреев попереджає, що якщо Ви рішучий, незалежний, стратег і творчий — це не завжди є тільки гідністю. А обережний, такий, що перекладає відповідальність на інших, тактик, логік, консерватор — це людина, яка не завжди ухвалює тільки малоефективні рішення Крім того, автор виділяє серед характеристик особистості схильної до ризику і таку якість, як творчість. Творча людина ухвалює, як правило, оригінальні і часто несподівані для інших людей рішення, а консерватор, навпаки, чекає рішення за вже відомим, раніше апробованим алгоритмом, або приймає його за аналогом, зразком [8].

Для нас ця робота цікава також і тим, що автор виділяє не тільки вольові і характерологічні (особистісні, змістовні) риси особистості – рішучість, відповідальність, але і ті, що несуть інформацію про темпераментальні (формально - динамічні) характеристики.

Інформація про взаємозв'язок схильності до ризику з такими якостями особистості, як творчість, креативність підтверджується і в інших дослідженнях. Багатьма фахівцями визначається, що відмова від традиційних шляхів, створення нового завжди супроводжується ризиком.

Відомо, що творчість характеризується не тільки новизною, але і неповторністю. Творцям належать сміливість, мужність, що необхідні для того, щоб змінити визнані погляди, порушити стереотипи, піти «проти течії», проти визнаних авторитетів. Креативним особистостям притаманна впевненість у собі, рішучість, твердість характеру. Важко уявити творчий процес без готовності особистості позитивно прийняти новий досвід, пережити нові, незвичайні почуття, випробувати свої можливості, що пов'язано із ризиком [15, 16, 172, 175].

Є.Є. Тунік серед важливих рис творчої особистості, з одного боку, виділяє допитливість, яка сприяє ризику (людина обирає ризик, для того щоб дізнатися щось нове), з другого - вольові якості, тому що креативна людина,

завжди буде відстоювати свої інтереси, а не орієнтуватися на людей, що її оточують [192].

А.П. Альгін також стверджує, що творчість неможлива без ризику, тому, що креативна людина не йде по вже відомому шляху, а робить свій шлях самотійно, визначає нові ідеї, або наповнює старі ідеї новим змістом. Для того, щоб вчений, митець, будь-який спеціаліст зробив відкриття, його ідея повинна відійти від звичайних уявлень у суспільстві, а це завжди зумовлено ризиком [3].

Е.С. Жаріков і А.А. Парамонов вважають, що для творчих осіб характерна ризикогенність як риса особистості - їм природою закладена велика потреба до ризикових форм досягнення результату, до ризикових рішень. Ці люди готові до поведінки, в якій домінує мотив досягнення успіху, готові йти "ва-банк" [154].

А.Г. Нізашвілі показав, що такі якості, як імпульсивність, сміливість, обережність, тривожність, емоційна стійкість, особливості мотиваційно—потребової сфери (наприклад пошук гострих відчуттів і таке інше) є внутрішньо особистісними, відносно стійкими в онтогенезі індивідуально-особистісними властивостями, які виступають в ролі детермінант схильності особистості до ризику [131].

Від'ємні зв'язки були представлені із сумлінністю, соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю, а додатні із імпульсивністю, агресією, збудженістю, домінуванням [184].

Існує думка, що оберігають від ризику стоять такі їх якості, як стресоуразливість, безпричинні страхи, образливість, низька фізична і психічна витривалість, депресії, дратівливість від слабкості, надмірні побоювання зробити помилку. Ці риси особистості деякі називають ризикогенними помилками [54].

Розглянемо детальніше психологічні особливості ризикогенних особистостей, докладний опис яких висловлений в роботах Е.С. Жарікова і А.А. Парамонова. Саме в цих описах міститься інформація про ті якості особистості, які «супроводжують» прояв схильності до ризику різного ступеню.

Характеризуючи різні категорії осіб, автори пов'язують ризикогенність з потребою в ризиковій поведінці, в гострих, ризикогенних ситуаціях, в домінуванні.

Так, встановлено, що ризикогенні особистості відрізняються упевненістю в собі, нетерплячістю, нестійкістю, надмірними домаганнями, прагненням до незалежності, схильністю протидіяти будь-якому зовнішньому тиску, потуранням своїм бажанням і слабкостям. Важливе те, що серед властивостей ризикогенної особистості виділяються і такі риси, які можна віднести до темпераментального рівня індивідуальності, зокрема: імпульсивність, яка виявляється в спонтанній реалізації сьогохвилинних спонук всупереч здоровому глузду; неконтрольована по критеріях можливостей і доцільності ініціативність; висока швидкість (не якість) ухвалення рішень; гіперактивність, збудливість і агресивність [54, 190].

До рис ризикованої особистості також відносять екстремально виражену, некориговану потребу (жадоба) домінувати над іншими людьми. Крім того, відзначають, що таким людям властиве погане самоврядування (панування емоційної сфери над раціональною), слабо виражене самозбереження (ослаблений інстинкт самозбереження); імпульсивність, наявність «заряду ризикованості», ригідність, індивідуалістичність, гіперактивність, ініціативність, авантюризм намірів, комплекс вседозволеності схильність до обману [96].

На нашу думку, ризикогенні особи, завдяки означеним рисам, частіше за інших «потрапляють» в ситуації ризику. Зрозуміло, що психологічний портрет кожної особистості складається з унікальної комбінації тих рис, що були наведені вище. Саме тому, можна припустити, що не всім ризикогенним особистостям притаманна схильність до ризику, тобто не всі такі особи добровільно обирають ризик: у одних потреба ризикувати більш виражена, а у інших може бути зовсім відсутня на фоні тих рис особистості, які роблять людину «приреченою» до ризику.

1.4. Компонентний склад якісних і формально-динамічних показників схильності до ризику

Як вже було зазначено в даній роботі, схильність до ризику розглядається як інтегральна цілісна властивість особистості. Проте теоретико-емпіричному дослідженню підтягаються ті показники, які не несуть інформацію про її змістовні характеристики (цінності, переконання, світогляд, інтереси, потребово - мотиваційна сфера), тобто ті, що традиційно в психології відносяться до підструктури спрямованості особистості.

Аналіз літератури, що здійснений в попередніх підрозділах, дозволяє стверджувати, що для людей, схильних до ризику, функція переваги ризику є постійною, вона слабо піддається змінам залежно від виду задач по ухваленню рішень, впливу ситуацій невизначеності, ситуацій ризику [54].

Саме це дозволяє розглядати схильність до ризику, ризикованість або ризик-рису як стійку властивість особистості, полікомпонентну за своєю структурою. Щоб точніше окреслити сферу дослідницьких інтересів відносно психологічного феномену, що вивчається, і обмежити коло характеристик схильності до ризику певними показниками, спробуємо розглянути структуру схильності до ризику з позицій континуально-ієрархічної структури особистості, розробленої О.П. Санніковою [171, 176].

У контексті даного підходу особистість розглядається як макросистема, яка складається з різнорівневих підсистем, що володіють специфічними характеристиками. Як рівні виділяються: формально-динамічний; змістовно-особистісний; соціально-імперативний. Перший рівень складає сукупність всіх властивостей, що відображають форму та динаміку протікання психічних явищ і індивідні властивості конституціонального характеру. Другий рівень включає власне особистісну властивості (за Б.Г. Ананьєвим - поняття особистості у вузькому значенні слова): особистісна спрямованість, цінності, систему переконань, потребово - мотиваційну сферу та інше. Третій рівень умовно названий автором соціально-імперативним (від лат. *imperativus* - наказовий,

настійно вимагаючий, безумовний). Якщо два перші рівні співзвучні (і вербально, і за значенням) уявленням про двоаспектність психічного, тобто наявності формально-динамічного і змістовного в психіці людини [92, 98, 99; 114, 119, 127, 128, 161, 187], то третій рівень включає той клас характеристик, які відображають і уявлення, що є у особистості, про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Межі між рівнями умовні, переходи від одного до іншого утворюють певний прикордонний простір, об'єднуючий риси, що належать до двох сусідніх рівнів. Рівні взаємозв'язані між собою і взаємно проникають один в одного. Саме це пояснює розвиток окремих психічних властивостей, які вертикально «пронизають» структуру особистості від нижчих рівнів до вищих [170, 171, 173, 174, 194].

К контексті даного підходу, спираючись на аналіз досліджень схильності до ризику, її проявів і зв'язків з різнорівневими властивостями особистості можна представити і структуру ризикованості, або схильність до ризику. Згідно означеного підходу, як властивість особистості ризикованість може проявити себе на всіх структурних рівнях і на кожному з них виявити свій специфічний зміст. При цьому характеристики різних рівнів можуть своєрідно взаємодіяти між собою, доповнювати одна одну і утворювати цілісну інтегральну властивість, яка не зводиться до суми її складових.

Таким чином, ризикованість або схильність до ризику (ризик-риса, ризик-диспозиція) може виступати як системна інтегральна властивість особистості, яку:

- на імперативному (нормативному) рівні доцільно розглядати в системі прийняття рішень [160, 191, 195, 228];

- на змістовно-особистісному – в системі цінностей, де схильність до ризику характеризується відповідальністю, відчуттям боргу; самоконтролем і т. ін., тобто наближається до поняття особистісної готовності до ризику [23, 51, 121, 188];

- на формально-динамічному – в системі індивідуально-психологічних характеристик темпераменту [20, 24, 103, 185].

На даному етапі наше дослідження спрямоване на вивчення тих характеристик схильності до ризику, які відносяться до темпераментального рівня особистості, що включає окрім формально-динамічних і якісні показники. Для пошуку компонентного складу цих показників крім досліджень схильності до ризику ми звернулися до робіт, в яких виділені метавиміри, мета параметри даного рівня.

Перед цим слід зазначити, що існує положення диференціальної психології, згідно якого, формально-динамічні характеристики індивідуальної поведінки на відміну від змістовно-особистісних характеристик, визначаються переважно властивостями нервової системи [119, 127, 128, 161, 187], цим пояснюється «консервативність», мала мінливість, стабільність даних характеристик в період після дозрівання нервової системи.

Формально-динамічний аспект охоплює сукупність тих рис і властивостей психіки людини, які формуються, як пише В.М. Русалов, в результаті «системного узагальнення» психофізіологічних компонентів діяльності, незалежно від їх конкретних мотивів, цілей, програм поведінки тощо. При цьому формально-динамічні характеристики психічних властивостей формуються за рахунок природженої постійності індивідуально-стійких нейрофізіологічних (біологічних) компонентів, залучених в індивідуально-конкретні види діяльності [161].

Узагальнюючи раціональні моменти наявних досліджень темпераменту, його психологічних, психофізіологічних складових, в роботах О.П. Саннікової виділені метавиміри формально-динамічного і якісного рівня індивідуальності людини. Коло формально-динамічних метапараметрів, що розглядаються як види психічної активності, на думку автора, є сукупністю тих ознак, які характеризують силу внутрішніх тенденцій індивіда до певної діяльності, що виявляється в енергійності і різноманітності дій, що відбуваються. Враховуючи сказане, до формально-динамічних (інструментальних) базових метапараметрів

або метахарактеристик автор відносить: потребу - відсутність потреби в здійсненні певних дій; ініціативність – відсутність ініціативності до здійснення певних дій; широту — вузькість масштабу інтеракцій (безліч охоплених елементів); легкість - трудність виникнення, протікання і припинення певних дій; стійкість — мінливість (частота і тривалість інтеракцій); пластичність (гнучкість, флексибельність) – ригідність (відсталість); інтенсивність — помірність в прояві можливостей особистості тощо. Аналогічним чином до метапараметрів якісних характеристик окремих рис індивідуальності О.П. Саннікова відносить *емоційний, когнітивний, поведінковий*, у тому числі, і *регулятивний*, компонент конкретного психічного явища, риси (риса стійка в часі, стабільна і не є ситуативним станом) [170, 176].

Слід зазначити, що континуально-ієрархічний підхід, запропонований автором, за допомогою якого вивчалися означені метавиміри, метапараметри (формально-динамічні і якісні) певних властивостей особистості (психологічної проникливості, емпатії, адаптивності, комунікативної креативності, товариськості, агресивності, схильності до ризику), є реалізованим в роботах її учнів [14, 16, 17, 26, 32, 64,71, 137, 113, 177, 178, 179, 180, 181, 205 та ін.].

Відносно означених метапараметрів для нас важливим є те, що, на думку автора, список показників, які характеризують формально-динамічний аспект (рівень) психіки людини, може бути доповнений компонентами, специфічними для визначеної, конкретної властивості індивідуальності (в нашому випадку - схильності до ризику), що розглядається в даному контексті.

Задля пошуку і експікації формально-динамічних і якісних компонентів феномену, що вивчається, було здійснено аналіз відповідної літератури.

В деяких роботах визначається важливий елемент схильності особистості до ризику – це потреба в ризику, яка виявляється в пошуку нових вражень, сенсації, нових відчуттів; в пошуку нового досвіду, в жадобі до гострих відчуттів [20, 37,44, 83, 84, 155].

Зокрема, в роботах Т.В. Корнілової і Т.В. Чудінової показано, що схильність до ризику і навіть до авантюри включає потребу, прагнення до змін,

до нового в житті, до подолання буденності, одноманітності життя, прагнення вийти за межі сьогодення, спроба одержати більше, причому миттєво [91].

Ще один приклад, що демонструє потребу у гострих відчуттях описує В. Франкл: «Для тих, хто жадає, прагне гострих відчуттів, найсильнішим є смерть – як в житті, так і в мистецтві» [194, с. 243]. В. Франкл пише, що поведінка такої людини подібна поведінці наркомана: щоб задовольнити свою жадобу відчуттів, йому необхідний струс, такий нервовий струс, що породжує ще сильнішу жадобу до гострих відчуттів, і людина вимушена кожного разу збільшувати їх дозу.

Ж. Годфруа також вважає, що схильність «включає *афективну* зміну». При цьому автор вказує на те, що цю афективну зміну характеризує «смак до предмету або до завершення даної справи» [38].

Схильність, у тому числі і схильність до ризику, розуміється і як одна з конкретних форм спрямованості індивіда, прояв його потребово - мотиваційної сфери особистості, що виражається в *емоційній перевазі* тієї або іншої діяльності, цінності і що базується на його глибокій, стійкій *потребі* в ній [86].

Дж. Кейнс у своїх творах виділяє емоційну складову схильності до ризику і розглядає фактор задоволення від ризику та робить висновок, що за ради більшого задоволення людина може піти і на більш значні ризики [120].

У своїх працях В.А. Петровський вказує на виникнення емоційних переваг - «смаку до ризику» у випробовуваних в ситуації, яка тільки передувала фактичній появі небезпеки, іноді задовго до ухвалення ризикових рішень. Цей стан автор назвав «психологічною прикованістю до небезпеки», при якому на фоні відчуття занепокоєння, смутного страху і тривоги, переживалося також «ваблення», «тяга» до небезпеки [147, с.29].

Р.М. Грановська і І.М. Нікольська пишуть, що прагнення до гострих відчуттів - це вид катарсису, який супроводжується переживаннями насолоди від розрядки і задоволення, що підтримує смак до життя [43].

Група дослідників під керівництвом П.Словіка показали, що є два важливих елементи сприйняття ризику: фактор страху (це те, наскільки ми

боїмося, чим все закінчиться) і фактор контролю (ступень контролю за ситуацією) [66].

В працях З. Шапіра також встановлено, що емоція страху запобігає втрат, які можуть виникнути в результаті ризику до якого, на думку автора, схильна людина за своєю природою. Саме тому страх – це якість, яка є дуже цінною у світі, де втрати можуть стати фатальними [232]. Таким чином, емоція страху пов'язана зі схильністю до ризику: чим більше страх – тим менше людина виявляє свою схильність до ризику.

Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко вважають, що сприйняття ризику як способу одержати задоволення, «полоскотати нерви» не є нормальним – це, на їх думку, ризик гедонії, що є негативним поняттям, з яким пов'язані такі поняття, як «одержимість» і «пристрасть».

Автори розрізняють «звичайний» ризик і ризик «гедонії». Різниця полягає в тому, що звичний ризик нерідко є вимушеним, обумовленим збігом обставин, тоді як ризик гедонії – це завжди ризик довільний, тобто такий що виявляється в спеціально створюваній індивідом ситуації для такого ризику. Якщо до ситуацій ризику гедонії деякі індивіди прагнуть, причому пристрасно, то до ситуацій вимушеного ризику взагалі мало хто схильний. Тому тут автор використовує ще декілька додаткових визначень: «ризик життєвий» і «ризик ради задоволення». Причому вельми характерно, що не стільки від результату ризикованих дій, скільки по ходу цих дій, в очікуванні їх результату (значущий не стільки результат, скільки його очікування) поведінка індивіда є безрозсудливою, тому що він схильний діяти за першою своєю спонудою, не замислюючись про наслідки [139].

Оцінюючи дану роботу, можна сказати, що Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко в своєму дослідженні загалом спростовують схильність до ризику, як характеристику здорової особистості, тому що вважають, що нормальне відношення до ризику – його уникати, і тільки, якщо є мета, що реабілітує ризик, то треба ризикувати.

Ми не можемо з цим погодитися, не тільки тому, що в літературі існує багато свідчень про існування схильності до ризику нормальної людини, а й тому, що не сама схильність, а її рівень, ступінь прояву (або занадто високий, або занадто низький) може свідчити про перевагу гедоністичної спрямованості індивіда.

Проте ті переживання, які вони описують, а саме, приємність, і інтенсивність переживання незвичності і гостроти ситуації, приємність від пов'язаної з цим психічної напруги, пошук «гострих відчуттів» і задоволення від «самоцільного» ризику доповнюють емоційну палітру, яка провокує і супроводжує ризик.

Розглядаючи ухвалення ризику як заняття мислячою особою певної позиції в тому, здійснювати або не здійснювати вибір в умовах ризику, Т.В. Корнілова припускає, що існують «когнітивні репрезентації ризику в думці». При цьому ризик в думці – це «передвісник ризику у дії» [90], а при вивченні психологічного ризику, виділяє пізнавальний ризик, суть якого міститься у розумовій орієнтації в ситуації невизначеності [88].

Ю. Козелецький вважає, що ризикованість є досить узагальнена характеристика специфічних переживань і засобів виходу суб'єкта із різних ситуацій, і в цьому змісті її можна розуміти як особистісну характеристику [228].

А.П. Альгін у своїх роботах вивчає немотивований ризик, як механізм самонаслідування. В аналізі немотивованого ризику спостерігається натяк на деякі характеристики. Автор пише, що для того, щоб засвоїти та здійснити будь-які дії, людина спочатку «програє» їх подумки. Коли уявно продумується ризикова дія, може виникнути *переживання* страху, оскільки можуть бути не тільки вигоди, а і невдачі, в такому випадку можуть виникнути *ризикові дії*, а можуть і залишитися тільки на рівні мислення [4].

В.В. Кочетков і І.Г. Скотнікова також визначають три аспекти схильності до ризику, які деякою мірою характеризують емоційні, когнітивні та дійові її

показники: нерішучість, спрямованість на збір інформації (раціональність) і ризиковану поведінку [95].

Важливим є також те, що значна кількість дослідників розглядали самоконтроль як важливий чинник схильності до ризику, і показали при цьому, що зниження самоконтролю пов'язане з ризикованістю [45, 54, 130, 139].

Вивчаючи психологічну детермінацію економічної поведінки суб'єктів, наприклад, Е.У Тугарева встановила, що високий емоційно-вольовий контроль за поведінкою і емоціями сприяють ухваленню економічно зваженого, не ризикового рішення. І, навпаки, відсутність контролю на фоні високого рівня особистісної тривожності, фрустрованості, заклопотаності або призводять до уникнення ситуації, до обережної поведінки суб'єктів, або призводять до економічного ризику [191].

Узагальнюючи ці відомості, ми одержуємо важливу для нас інформацію: схильність до ризику як риса, може виявлятися як в *переживаннях* людини, так і в його *думках*, а також *діях* (у поведінці).

Таким чином, спираючись на дослідження, в яких доведено, що в якісних характеристиках рис індивідуальності виявляються основні види психічної активності людини (активність в емоційній, інтелектуальній і руховій сфері) [127, 128, 135, 136, 167, 168], на інформацію про якісні метапараметри (емоційні, когнітивні, дійові або конативні та контрольно-регулюючі) [176], а також на аналіз літератури з проблеми ризику, що викладений вище, серед якісних компонентів схильності до ризику можна визначити:

- *емоційні* характеристики (афективні реакції, що виникають при переживанні ризику; насиченість, сила емоційних переживань, пов'язаних з ризиком; ступінь яскравості емоційної палітри) [38, 95, 43, 44, 120, 204];

- *когнітивні* характеристики (різноманітність думок, уявлень, пов'язаних з ризиком, наявність таких розумових характеристик схильної до ризику людини, за допомогою яких вона може сприймати, розпізнавати ситуації ризику, але не вирішувати її, тобто ще не приймати рішення відносно вибору альтернатив тощо) [3, 77, 91];

- *дійові* характеристики, що можуть проявляюти зовні, спостерігатися (наявність ризикових дій, прояви ризик-риси в емоціях, експресії, в виразних рухах, міміці, жестах, в висловлюваннях, діях, в поведінці) [51, 184, 194, 231];

- *контрольно-регулятивні*, що характеризують не результат, не зміст, а наявність активності особистості, що спрямована на самоконтроль і регуляцію власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків [131, 189].

Слід зазначити, що «емоційний» компонент схильності до ризику (емоційний ризик) виявляється в специфіці емоційної палітри переживань, пов'язаних з ризиком. При цьому він відрізняється від «когнітивного» компоненту ризику (пізнавального ризику - розумової орієнтації в ситуації), а також відрізняється від «дієвої» схильності до ризику людини, прагнучої до ризикової поведінки.

При спробі визначити якісний різновид схильності до ризику ми абстрагувалися від змістовно-особистісних особливостей (мотиви, переконання, система відносин, цінності тощо) і формально-динамічних характеристик.

Так як формально-динамічні показники на даному етапі дослідження, на відміну від змістовно-особистісних характеристик схильності до ризику, також є предметом нашої уваги, представимо показники означеного рівня, які були експліковані на основі аналізу літератури і наших попередніх емпіричних досліджень [16].

При цьому проведений аналіз літератури дозволяє виділити серед формально-динамічних показників схильності до ризику: потребу ризикувати; стійкість, усталеність схильності до ризику; широту (діапазон) ризикової активності (дій, переживань, міркувань); імпульсивність; чутливість до ризикогенних ситуацій; легкість виникнення ризикової активності та власна ініціативність.

Таким чином, в нашій роботі схильність до ризику розглядається як стійка властивість індивідуальності, що складається з різнорівневих компонентів (показників), зокрема, формально-динамічних та якісних. Саме

якісні показники відображають психологічну сутність означеного феномену, який характеризується:

- прагненням, жадобою до ризику, різноманітністю, насиченістю, силою емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент);
- наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент);
- проявами схильності до ризику як емоційної експресії (жестах, міміці, пантоміміці) так і у висловлюваннях, ризикових діях (конативний компонент);
- проявами психічної активності, спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію, але не на їх зміст і не на результат (контрольно-регулятивний компонент).

Гіпотетична модель формально-динамічних і якісних компонентів схильності до ризику представлена на рисунку 1.1.

Результати аналізу літератури, що були викладені в попередніх підрозділах, вказують на існування зв'язків схильності до ризику і її показників з широким колом властивостей особистості, серед яких особливо важливими для нас є ті, які можуть бути співставлені з показниками схильності до ризику, тобто ті, що належать до формально-динамічного рівня особистості.

Дослідження саме такої групи властивостей зумовлене необхідністю вивчення типологічних особливостей схильності до ризику та пошуку індивідуальних відмінностей в її проявах.

Традиційно в психології задля дослідження індивідуальних відмінностей, що виявляються в специфіці властивостей особистості, обираються типологічні властивості нервової системи [40, 47, 48, 73 127, 128, 16, 221, 229]. При дослідженні індивідуальних відмінностей у схильності до ризику акцент на фізіологічних особливостях не є завжди продуктивним. Саме тому стає необхідним вибір тих індивідуально-психологічних особливостей особистості, які не тільки впливають на структуру схильності до ризику, а є власне психологічною детермінантою діяльності, пов'язаною з ризиком.

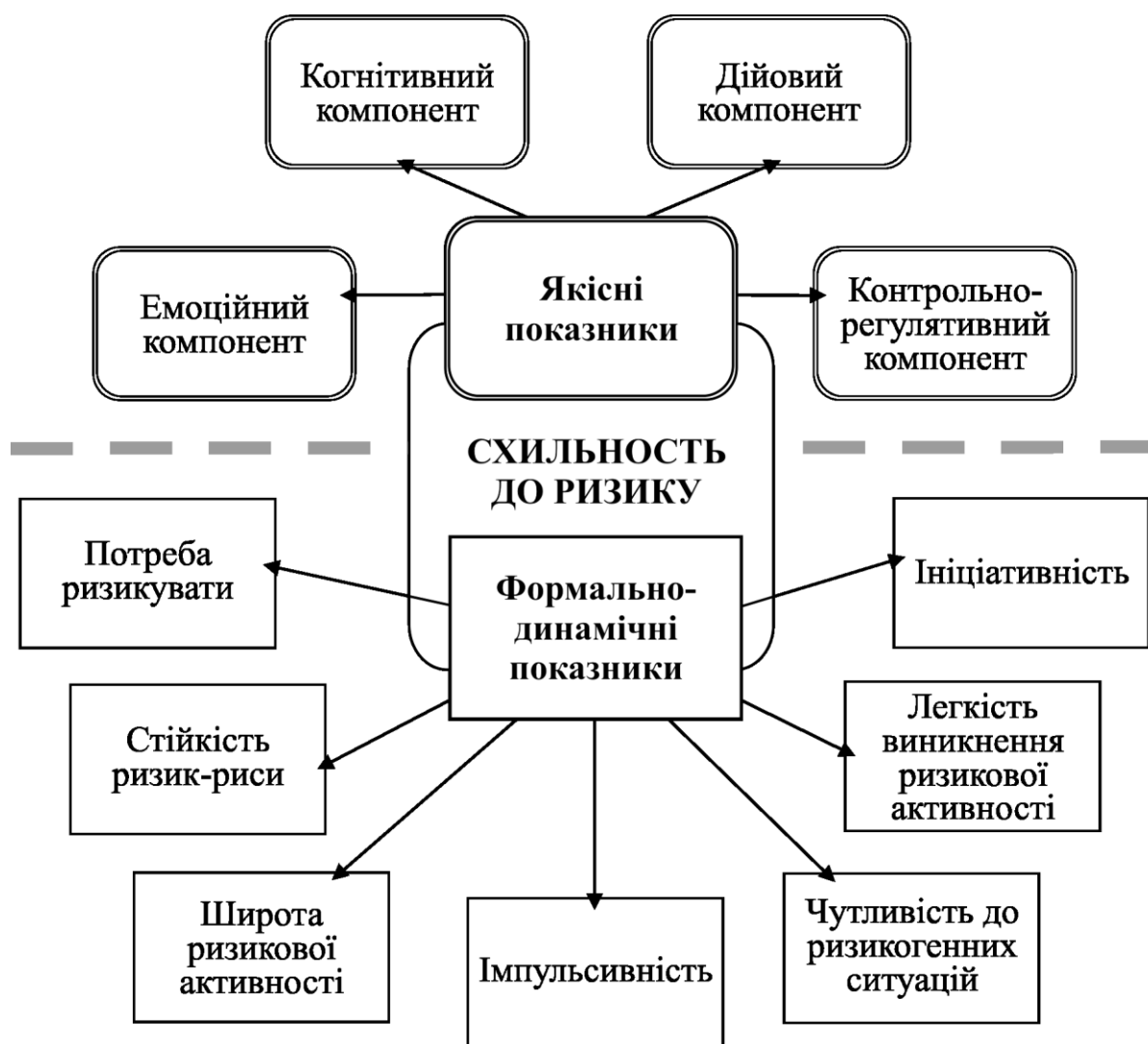

Рис. 1.1. Компонентний склад показників схильності до ризику.

Отримані в результаті теоретико - методологічного аналізу літератури дані про певний зв'язок схильності до ризику з показниками емоційної сфери особистості і з темпераментальними характеристиками, а також дослідження, що спрямовані на пошук внутрішніх чинників, які приймають участь у детермінації її індивідуально психологічної специфіки, дають підґрунтя для вибору емоційності в якості однієї з внутрішніх детермінант схильності до ризику. Зупинимося на основних моментах системного аналізу, які в процесі розробки теорії емоційності, О.П. Саннікова зводить до наступного:

- на відміну від актуальних (ситуативних, транзитних) переживань, емоційність характеризує стійку (надситуативну) схильність до переживань емоцій певного характеру, певного знаку і модальності;
- з позицій континуального підходу, під емоційністю розуміється

інтегральне, структурне утворення особистості, що характеризується поєднанням її різнорівневих показників;

- емоційний портрет кожної людини є специфічним поєднанням п'яти основних, дискретних модальностей - “радість”, “гнів”, “страх”, “печаль”, “спокій”, крапку в просторі даних характеристик;

- домінування однієї або декількох модальностей складає індивідуальний тип емоційності (відповідно моноmodalний або поліmodalний) [164, 165].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

В результаті теоретико - методологічного аналізу літератури встановлено:

1. Проблема ризику розглядається в основному за трьома напрямками: перший - спрямований на вивчення зовнішніх чинників ризику, зовнішніх детермінант, в якості яких виступають ситуації, що несуть в собі загрозу ризику. Умовно цей напрям можна зазначити як об'єктивний.

У межах другого напрямку ризик визначається, як суб'єктивна категорія, яка характеризує психологічне відношення суб'єкту до своїх дій, вчинків, діяльності з урахуванням можливих альтернатив. Цей напрям представлений суб'єктивними концепціями ризику.

Третій напрям, який умовно можна назвати інтегративним, або суб'єктно – об'єктивним, спрямований на вивчення ризику, як специфічної діяльності в умовах невизначеності і ситуації вибору. В даному контексті ризик представляє собою діалектичну єдність суб'єктивного та об'єктивного. Приймаючи об'єктивну природу ризику, в нашому дослідженні увага зосереджена на його суб'єктивній стороні.

2. Аналіз літератури свідчить про те, що в багатьох роботах схильність до ризику, ризикованість розглядається, як психологічний феномен, як риса особистості, що характеризується вибором ризикогенних ситуацій, емоційною перевагою діяльності, що пов'язана з ризиком.

При диференціації понять схильності та готовності до ризику, які часто використовуються, як синоніми, в даній роботі розглядаються два види

готовності. Перший вид готовності (нижчий) – це готовність до ризик дії, тобто стартова мобілізація психофізіологічних функціональних систем організму для її майбутнього здійснення, таке розуміння готовності до ризик–дії може розглядатися як синонім схильності до ризику. Синонімічний зв'язок схильності і готовності до ризику на даному рівні структури особистості (на формально-динамічному) забезпечується такими проявами, як спрямованість на певні дії, потреба в ризику та ін. Інший вид готовності (вищий) характеризує сформованість психічних властивостей особистості більш високого рівня, тобто тих, що забезпечують готовність до ризик-діяльності, забезпечують психологічні умови успішного виконання діяльності. До означених властивостей особистості відносяться установки, характерологічні особливості, цінності, навички і інше. Цей вид готовності до ризику не є тотожним означеній схильності до ризику і на даному етапі нашого дослідження не розглядається.

3. В результаті пошуку властивостей особистості, що пов'язані зі схильністю до ризику встановлено, що в просторі означених властивостей можна виділити: а) риси, які супроводжують (аранжують) прояви схильності до ризику, тобто ті, що пов'язані з нею; б) властивості особистості, комбінація яких може призвести до ризику. Означені властивості виявляються у так званих ризикогенних особистостей.

А). Встановлено, що в роботах, в яких вивчається схильність до ризику в контексті властивостей особистості, відмічаються зв'язки з темпераментальними характеристиками (імпульсивністю, рефлексивністю, тривожністю, збудженістю, гіперактивністю, агресивністю, жорсткістю, стійкістю емоційного переживання, невротичністю, роздратованістю, емоційною лабільністю); з характерологічними властивостями особистості (незалежністю, домінантністю, безпечністю, практичністю, авантюрістю, конфліктністю, необґрунтованою впевненістю в собі, високою самооцінкою); з вольовою сферою (цілеспрямованістю, високим самоконтролем, сміливістю, рішучістю); з комунікативною сферою (товариськістю, ініціативністю, комунікативністю, творчістю в спілкуванні, адаптивністю); з локусом контролю

(екстернальність, інтернальність); із мотиваційною сферою особистості (бажанням отримати нові відчуття, досягти успіху, подолати невдачу).

Б). Серед рис особистості, які характеризують ризикогенні особистості в літературі виділяють: імпульсивність, яка виявляється в спонтанній реалізації сьогохвилинних спонук всупереч здоровому глузду; неконтрольовану за критеріями можливостей і доцільності ініціативність; високу швидкість (але не якість) ухвалення рішень; гіперактивність, збудливість і агресивність; екстремально виражену схильність протидіяти будь-якому зовнішньому тиску; потурання своїм бажанням. Таким особам властиве погане самоврядування (панування емоційної сфери над раціональною), слабе вираження самозбереження (ослаблений інстинкт самозбереження), ригідність, індивідуалістичність, гіперактивність, ініціативність, авантюризм намірів, комплекс вседозволеності, схильність до обману. Ризикогенні особи, завдяки означеним рисам, частіше за інших «потрапляють» в ситуації ризику. Проте, не всім ризикогенним особистостям притаманна схильність до ризику, тобто не всі такі особи добровільно обирають ризик: у одних потреба ризикувати більш виражена, а у інших може бути зовсім відсутня на фоні тих рис особистості, які роблять людину «приреченою» до ризику.

4. Схильність до ризику у нашій роботі розглядається в контексті континуально-ієрархічної структури особистості, що дозволяє виділити формально – динамічний рівень (індивідуально-психологічні характеристики темпераменту), змістово-особистісний рівень (система цінностей: відповідальність, високий самоконтроль), соціально – імперативний рівень (в системі прийняття рішень). На даному етапі дослідження спрямоване на вивчення тих характеристик схильності до ризику, які відносяться до темпераментального рівня особистості, що включає окрім формально-динамічних і якісні показники.

5. В даній роботі схильність до ризику розглядається як стійка властивість особистості, що складається з формально-динамічних та якісних показників. Аналіз літератури дозволив виділити такі формально-динамічні

показники схильності до ризику, як: потребу ризикувати, стійкість ризик-риси, широту ризикової активності, імпульсивність, чутливість до ризикогенних ситуацій, ініціативність, легкість виникнення ризикованої активності.

Якісні показники, що відображають психологічну сутність означеного феномену, характеризуються прагненням до ризику, характером емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент); наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент); проявами схильності до ризику в емоційній експресії, в висловлюваннях, в ризикових діях (конативний компонент); проявами психічної активності, спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію (контрольно-регулятивний компонент).

б. Визначено, що одним з основних внутрішніх чинників, який приймає участь у детермінації індивідуальної психологічної специфіки схильності до ризику, можна вважати емоційність, яка поряд з психічною активністю розглядається, як важлива психологічна складова темпераменту.

Основний зміст розділу відображено в наступних публікаціях:

1. Быкова С.В. Склонность к риску / С.В.Быкова: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. молодих науковців [«Психологія сучасності: наука і практика»], (Одеса, 27 грудн. 2003 р.) / М-во освіти і науки України, ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – Одеса, 2003. – С. 127-128.

2. Быкова С.В. Риск и принятие решений / Быкова С.В., Санникова О.П., Санников А.И.: учебн. пособие. – Харьков: ООО (Алекс+), 2007. – 60 с.

3. Быкова С.В. Психологический портрет рискогенного менеджера /С.В.Быкова*+ // Гриневецкий С.Р., Кивалов Г.Ф. и др. Развитие личности современного менеджера. Уч. пособие. – К.–Одесса: СМІЛ, 2007. – С. 238-244

4. Быкова С.В. Психологические состояния и склонность к риску / С.В.Быкова: матеріали студентської наук.-практ. конф. [«Дні науки»], (Одеса, 27 -28 квітн. 2005 р.) / Міністерство освіти і науки України, ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 69-71.

II. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ У СПІВВІДНОШЕННІ З ПЕВНИМИ РИСАМИ ОСОБИСТОСТІ

В даному розділі викладено принципи організації емпіричного дослідження, визначено основні його напрями, обґрунтовано репрезентативність вибірки, методичну процедуру дослідження схильності до ризику і широкого кола властивостей особистості, що пов'язані з її показниками, подано результати апробації оригінального тест-опитувальника.

2.1 Організація емпіричного дослідження: етапи, обґрунтування вибірки та засобів обробки емпіричних даних

Основним завданням даної частини роботи була розробка логіки емпіричного дослідження та шляхів його організації, створення системи методів і методик, що є релевантними меті роботи. Підґрунтям для вирішення даного завдання стали результати теоретичного аналізу зарубіжних та вітчизняних джерел, спрямованих на розробку проблеми ризику, які викладені у першому розділі роботи, а саме:

- проаналізовані сучасні теоретичні уявлення про ризик та схильність до ризику, яка розглядається в даній роботі як диспозиційна, відносно стійка індивідуально - особистісна властивість, сформульовано основні *принципи* її дослідження;

- здійснено визначення та співвідношення понять, які характеризують семантичний простір *особистісного (суб'єктивного) аспекту* проблеми ризику (схильність до ризику, готовність, спрямованість, ризикогенний потенціал, ризикогенна особистість та ін.);

- експліковано та описано компонентний склад показників, які презентують формально-динамічний і якісний, тобто, темпераментальний рівень структури схильності до ризику («ризик-риси»);

- здійснено пошук спектру рис особистості, які за даними сучасних теоретико-емпіричних досліджень розглядаються як такі, що є пов'язаними зі схильністю до ризику або супроводжують її прояви ;

- з означеного спектру рис особистості вибрані ті, що можуть бути співставленні з показниками схильності до ризику, тобто ті, що переважно також відносяться до формально-динамічного (темпераментального) рівня індивідуальності або представлені показниками даного рівня;

- визначено та обґрунтовано вибір емоційності (яка поряд з психічною активністю розглядається як важлива психологічна складова темпераменту) як внутрішнього чинника, що приймає участь у детермінації індивідуально-психологічної специфіки схильності до ризику.

Саме ці здобутки теоретичного аналізу визначили програму емпіричної частини роботи і систему дослідницьких процедур, які спрямовані на діагностику емоційності, показників схильності до ризику та тих рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з ними. В табл. 2.1 надана схема, яка відображає програму емпіричного дослідження: його етапи та їх завдання. Коротко розглянемо характеристику кожного з дослідницьких етапів, представлених в даній таблиці.

Перший, **підготовчий, етап** складався з двох частин: організаційної та інструментальної.

Зміст організаційної частини:

а) емпіричне дослідження проводилось на протязі трьох років. На протязі першого року створювався психодіагностичний інструментарій, у наступні два роки проводилося власне психодіагностика обраного кола властивостей особистості. Загалом у дослідженні брали участь 578 осіб, з них: 184 студента у віці від 18 до 30 років; 92 слухача факультету післядипломної освіти у віці від 25 до 40 років; 52 військовослужбовця віком 18-24 роки. Окремо вибірка стандартизації охоплювала 250 осіб. Важливо зазначити, що кожний досліджуваний брав участь у тестуванні в термін не більше одного місяця, за

умовою відсутності стресогених факторів (щоб запобігти ситуативних, актуальних впливів на особистість);

б) обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного, факторного) та якісного (методів «асів», «профілів») аналізів. Для визначення достовірностей розбіжностей в межах якісного аналізу був використаний параметричний t – критерій Ст'юдента. Процедура обробки даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми SPSS v13.00 for Windows [7, 125, 126].

Таблиця 2.1

Програма емпіричного дослідження

Етапи	Завдання етапів емпіричного дослідження
1. Підготовчий	<p><u>Організаційний</u>: а) розробка логіки дослідження, терміну та послідовності етапів; обґрунтування вибірки досліджуваних; б) вибір математично-статистичних методів.</p> <p><u>Інструментальний</u>:</p> <p>а) підбір психодіагностичних методик, що діагностують схильність до ризику, готовність до ризику;</p> <p>б) створення і апробація оригінального тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику;</p> <p>в) адаптація процедури „Розміщення себе на шкалі ризику” для діагностики формально-динамічних і якісних показників схильності до ризику;</p> <p>г) підбір методик, адекватних меті і завданням дослідження, що діагностують спектр рис особистості, які гіпотетично пов'язані з показниками схильності до ризику.</p>
2. Психодіагностичний	Проведення емпіричного дослідження із застосуванням обраних психодіагностичних процедур.
3. Аналітичний	а) первинна та математично-статистична обробка емпіричних даних; б) представлення результатів, їх інтерпретація та психологічний аналіз.

Зміст інструментальної частини:

- а) опис психодіагностичних методик, що діагностують різні характеристики схильності до ризику;
- б) створення і апробація оригінального «Тест-опитувальника *якісних показників* схильності до ризику», який повинен відповідати певним теоретичним уявленням про дану властивість особистості і вирішувати практичні задачі з пошуку індивідуальних відмінностей в їх проявах;
- в) адаптація процедури „Розміщення себе на шкалі ризику” для діагностики як формально-динамічних, так і якісних показників ризик-риски;
- г) підбір певного комплексу адекватних меті та завданням психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення обраного спектру рис особистості, які співставляються з показниками схильності до ризику, будуть викладені в підрозділі 2.3.

Результати психодіагностичного і **аналітичного етапів** представлені у третьому розділі дисертації.

2.2. Інструментальне забезпечення емпіричного дослідження

2.2.1 Короткий огляд деяких методик, призначених для вивчення схильності і готовності до ризику

Методика діагностики ступеню готовності до ризику. Автором методики є Шуберт, який розробив її для оцінки ступеню готовності особистості до здійснення ризикових дій. Стимульний матеріал методики містить 25 запитань, відповіді на які в балах створюють загальну оцінку (безперервну шкалу) **ступеню** готовності до ризику. Максимально високий бал дорівнює + 50, максимально низький сягає до - 50). Індивідуальний результат кожного досліджуваного представляє собою відхилення від середніх значень шкали, що діагностується (діапазон середніх значень міститься в інтервалі від – 30 до +30 балів). Дана методика диференціює досліджуваних на 1) обережних; 2) тих, що мають середні значення; 3) схильних до ризику [153, 154, 155].

Методика діагностики схильності до ризику А.Г. Шмельова. Дана методика спрямована на вивчення схильності до ризику і виявлення переважаючих характерологічних тенденцій. Аналіз схильності до ризику, яку автор розглядає як рису характеру, має важливе значення для психологічного прогнозування процесів ухвалення рішення в ситуації невизначеності. В ході аналізу результатів слід орієнтуватися на те, що показник схильності до ризику може варіювати від 0 до 40. Чим більша величина показника, тим більша схильність до ризику. Якщо показник схильності до ризику складає 30 і більше одиниць, то її рівень є високим, таку людину можна назвати «ризикуючою» за умови, що її відповіді були достатньо щирими. Якщо показник в межах від 11 до 29, то схильність до ризику середня, а якщо менше, ніж 11, то рівень схильності до ризику низький, така людина не любить ризикувати, і її можна назвати обачним. Під час інтерпретації результатів автор рекомендує брати до уваги те, що велика схильність до ризику свідчить не тільки про рішучість, але може вести і до авантюризму [142].

Методика діагностики потреби у пошуках відчуттів М. Цукермана.

Пошук нових відчуттів має велике значення для особистості, оскільки стимулює емоції і уяву, розвиває творчий потенціал, що загалом приводить до особистісного росту. Високий рівень потреби в відчуттях, на думку автора методики, означає наявність потягу, можливо безконтрольного, до нових вражень, які «лоскочуть нерви», що може часто провокувати досліджуваного до участі в ризикових авантюрах і заходах. Середній рівень свідчить про вміння контролювати свої потреби, про стриманість і розсудливість. Низький – означає перевагу передбачливості і обережності, стабільності і впорядкованості, а не нових вражень від життя [153, 155].

Методика визначення схильності до ризику Когана-Уоллаха призначена для оцінки схильності до нормативно-буденного ризику. Цей тест-опитувальник розроблений Н. Коганом і М. Уоллахом, відрізняється не тільки різними за змістом ризикованими ситуаціями, але і стратегіями поведінки в умовах ризику. У даній методиці автори здійснили спробу відслідити саму

ризиковану ситуацію, яка розвивається поступово, де є відсутнім дефіцит часу, і випробовуваний сам повинен оцінити вірогідність ризикованої події, тобто реалізувати раціонально-оцінні стратегії поведінки [88].

Діагностика особистісної креативності. Дану методику розробив Є.Є.Тунік. За її допомогою крім таких шкал, як допитливість, уява, складність, діагностуються і шкала схильності до ризику. Автор вважає, що схильність до ризику виявляється у тому, що суб'єкт відстоює свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших; ставить перед собою високі цілі і намагається їх здійснити; допускає для себе можливість помилок і провалів; любить вивчати нові речі або ідеї і не піддається чужій думці; не дуже стурбований, коли однокласники, вчителі або батьки виражають своє несхвалення; вважає за краще мати шанс ризикнути, щоб дізнатися, що з цього вийде [192].

Тест для ризик – тейкерів (підприємців). Автори Л.А. Кримська, Н.С. Гамору, Д.А. Леженко, С.А. Венедіктов пропонують тест, за допомогою якого можна визначити схильність до підприємницького ризику. За допомогою даного тесту можна оцінити, наскільки людина схильна до підприємництва, до індивідуальної трудової діяльності. Автори вважають, що результати тесту носять лише орієнтовний характер. Схильність до підприємницького ризику і певні риси ризик-тейкера виявляються при сумі вище 13 балів [8].

Методика для діагностики типу і рівня сформованості здібності до ухвалення творчих, відповідальних, рішень. Дану методику пропонує В.І. Андрєєв [8]. Автор вважає, що критерієм того чи іншого типу здібностей до ухвалення творчих відповідальних рішень, а відповідно і стилю діяльності, є ознака домінування одних якостей над іншими. Так, в ситуаціях ухвалення, наприклад, творчих управлінських рішень, можуть бути такі полярно протилежні дії і відповідно до них і типи особистостей: а) рішучий — обережний. Для рішучого типу характерно, що він швидко знаходить потрібне рішення і приймає його без тяганини. Обережний же, навпаки, дуже довго зважує всі «за і проти»; б) відповідальний — безвідповідальний. Для відповідальної незалежної людини характерно, що він, ухвалюючи те або те

рішення, головним чином, бере всю відповідальність на себе. Безвідповідальний дуже схильний до впливу колективу, думки інших, особливо близьких йому людей. І явно або неявно він перекладає відповідальність за ухвалення рішення на інших людей; в) стратег — тактик. Ухвалюючи рішення, стратег робить прогноз і бачить, що буде, і які можливі наслідки на порівняно велику перспективу. «Тактик», навпаки, ухвалюючи рішення, враховує в основному реальну ситуацію сьогодні, зараз; г) інтуїтивіст — логік. «Інтуїтивіст» довіряє лише своїй інтуїції і здоровому глузду. Для «логіка» ж характерний послідовний логічний аналіз самої ситуації ухвалення відповідального рішення; д) творчий — консервативний. Людина творча ухвалює, як правило, оригінальні і часто несподівані для інших рішення. «Консерватор» же йде як би за відомим, раніше апробованим алгоритмом, або за аналогом, за зразком.

Дана методика і спрямована на вивчення домінуючих типів особистості і здібностей до ухвалення творчих відповідальних управлінських рішень. У розробленого автором опитувальника закладена також модифікована шкала «брехні», узята у Г.Ю. Айзенка [2, 222].

Тест-анкета містить інструкцію і 46 тверджень. Результати підраховуються в балах. Методика дає інформацію про комплекс властивостей, які сприяють виникненню ризику, тобто, інформацію про ризикогенні риси самої особистості, але не про схильність до ризику як особливої стійкої її риси. Дана методика дає можливість визначити психологічні характеристики особистості, схильної до ризику, але не особливості ризик-риски. Проте, цю методику можна використовувати як додаткову при вивченні психологічних особливостей осіб, схильних до ризику.

Таким чином, діагностичні засоби, що розглянуті вище, спрямовані на вивчення різних характеристик схильності до ризику і рис особистості, які її супроводжують. Структурні компоненти схильності до ризику, які експліковані і описані у першому розділі, зокрема її якісні і формально-дінамічні характеристики, означені методики не діагностують.

Саме тому перед нами повстала необхідність створення надійного інструментарію, за допомогою якого можна було б діагностувати означені компоненти схильності до ризику як стійкої індивідуально-особистісної властивості. Проте, деякі з методик ми будемо використовувати в якості паралельних тестів при перевірці оригінальних психодіагностичних методик на надійність і валідність.

2.2.2. Застосування процедури «Розміщення себе на умовній шкалі ризику» для дослідження показників схильності до ризику

Для розробки оригінальних методик, спрямованих на вивчення формально - динамічних і якісних показників схильності до ризику, на основі аналізу теоретичних і емпіричних досліджень виділено багатовимірну структуру цієї властивості особистості (див. розділ I), визначено компонентний склад формально-динамічних і якісних показників схильності до ризику; експліковано і описано дані показники, які презентують «ризик-рису» на рівні індивідуальності, тобто на темпераментальному рівні [53, 119, 127, 128].

На цьому ж етапі здійснювався пошук *емпіричних* підтверджень теоретично виділених компонентів. З цією метою була використана процедура аналізу нестандартизованих словесних звітів – творів [182, 195]. Відомо, що в будь-якому розгорненому само описі (самозвіті) можуть бути різною мірою представлені ті чи інші характеристики особистості. При спрямованому (заданому) стандартизованому самозвіті інформація конкретизується.

Нестандартизовані звіти, які були застосовані в нашій роботі, в порівнянні із стандартизованими дали можливість одержати потенційну різноманітність відтінків самоопису. Крім того виникла можливість аналізувати уявлення про себе, про самовідношення, яке виражається мовою самого суб'єкта, а не тією, що нав'язана дослідниками і зафіксована в стандартизованих звітах [144, 148, 183].

Зрозуміло, що основними вимогами до осіб, що досліджувалися, були: достатній рівень рефлексії, щирість і уміння формулювати свої думки. Саме

тому для опису переживань, думок, дій і схильності до контролю над ними в ситуації суб'єктивного ризику ми запросили групу професійних психологів в кількості 12 чоловік. Досліджуваним пропонувалося пригадати, проаналізувати і описати все, що з ними відбувалося, коли вони ризикували, тобто, знаходилися в стані, який суб'єктивно оцінювали як ризикований: що вони переживали, про що думали, як поводитися, як здійснювали (або не здійснювали) контроль і як намагалися співволодіти із собою, із ситуацією (якщо такі спроби були). Одержані результати оброблялися за допомогою контент-аналізу: у кожному тексті за спеціально розробленими критеріями і схемою виявлялася інформація про структурні компоненти ризик-риси.

Крім професійних психологів для вивчення уявлень про означений феномен та його прояви було відібрано групи людей, які показали високі або низькі результати за методикою Шмельова, тобто тих, у яких виявилася або схильність до ризику, або її відсутність. В роботі з цими людьми використовувались нестандартизовані самозвіти – твори [144, 210]. Метою застосування цих самозвітів було отримання додаткової інформації про предмет, що вивчається – інформації як від «носіїв» даної риси особистості, тобто осіб, що схильні до ризику, так і від людей, які такими себе не вважають. Ми виходили з того, що саме ці особи (з нашою допомогою), зможуть описати свої внутрішні переживання думки, тощо, які виникають у них разом з бажання ризикувати. Для цього досліджуваним пропонувалося пригадати і описати все, що з ними відбувалося, коли вони ризикували: про що вони думали, що відчували, як поводитися і чи здійснювали спробу себе контролювати. Фактично вивчалися переживання, думки і дії, які виникають при бажанні ризикувати і супроводжують ризикову поведінку.

Аналіз результатів, одержаних за допомогою самозвітів показав, що в них міститься інформація:

- про переживання, емоційні характеристики, які супроводжує схильність до ризику. Наведемо деякі висловлювання: « ...мене охоплює сум'яття, здається, що всі емоції існують одночасно...; я відчуваю непереборне бажання

ризикувати, пережити адреналін в крові: радість і страх, задоволення і тривогу...; мені радісно, тому, що я відчуваю себе сильним..., мене розбурхує відчуття небезпеки, якась сила примушує долати страх, і тоді я тріумфую...; я знаю, що ризикувати безглуздо, але відчуття, яке я при цьому переживаю, ні з чим не можна порівняти і важко описати. Здається, що неможливо витримати емоційну напругу, але яке задоволення це приносить потім...; відчуваю, що живу...; я люблю, коли у мене «лоскочуть нерви»...; я відчуваю незрозумілу, але не лякаючу тривогу..., я настільки спокійний у житті, що без ризику мені просто нудно...; мене повертає не сама небезпека, а відчуття емоційної напруги...»;

- про думки, що пов'язані з ризиком: «я уявляю, як це будуть сприймати деякі люди...; я мрію про те, що зможу себе ще раз перевірити...; я уявляю себе героєм...; думки про ризик концентрують мене, налаштовують на дію...; коли я ризикую, то взагалі ні про що не думаю...; я люблю думати про ризик...; я багато фантазую про ризик...; я впевнений, що схильність до ризику властива лише підліткам і нерозумним особам...; я часто не думаю, про наслідки того, що роблю і тому мені не все вдається...; іноді мені достатньо лише подумати про ризик, щоб запобігти такої поведінки...; я не стільки розмірковую про наслідки ризику, скільки розмірковую про те як я буду ризикувати...; я вважаю, що при бажанні у будь-якій ситуації людина може ризикувати...»;

- про ризикові дії: «я займаюсь альпінізмом і вважаю, що це нормально для будь-кого...; мене часто застережуть від ризикових дій...; мої друзі вважають, що через те, що я їм говорю, я ризикую їх позбавитись...; я думаю, що в моїй поведінці немає нічого загрозливого, проте часто незнайомі люди відносяться до мене насторожено...»;

- про спрямованість на контроль (або його відсутність) і саморегуляцію: «коли я ризикую, мені не до аналізу своїх дій ...; я довго не можу заспокоїтися після того, що мені довелося ризикувати ...; я завжди даю собі раду, коли в мене виникає бажання ризикувати; я знаю, що іноді ризикувати безглуздо, проте я не можу стриматися ...; я завжди контролюю свої бажання ...; я легко

управляю собою коли йду на ризик ...; я не завжди задоволений собою, коли думаю про свої дії - навіщо було так ризикувати? ...; слід завжди оцінювати і контролювати власні «ризикові» переживання, думки, дії або вчинки...».

Таким чином, оброблені за допомогою контент-аналізу суб'єктивні звіти обраних груп досліджуваних дали нам можливість одержати додаткову інформацію про феноменологію такого психологічного явища, як схильність до ризику, емпірично експлікувати структурні складові (компонентний склад показників) і описати їх психологічний зміст.

Даний етап закінчувався співставленням теоретичних і емпіричних результатів і розробкою на цій основі системи показників схильності до ризику, які будуть емпірично вивчатися в системі сумісних з ними властивостей особистості.

А. Формально-динамічні показники схильності до ризику:

1. Потреба ризикувати - прагнення, ваблення до ризикових дій, відчуття необхідності в ризиковій поведінці. Високі значення показника свідчать про активне бажання випробовувати ризик;

2. Стійкість, усталеність ризик-риси - здатність зберігати переживання, думки, ризиковану поведінку (первинний намір) в незалежності від зовнішніх сил;

3. Діапазон, широта ризикової активності, яка виявляється в діях, переживаннях, міркуваннях - схильність ризикувати завжди і в усьому. Високі значення показника свідчать про різноманітність зон певних класів ситуацій, де виявляється схильність до ризикової поведінки і про різноманітність ризикових дій;

4. Імпульсивність в проявах ризикової активності (в діях, переживаннях, міркуваннях) - нестриманість, схильність ризикувати, діяти за першою спонукою, за першим вабленням;

5. Чутливість до ситуацій, у яких може проявитися схильність до ризику, або її різні характеристики (чутливість до ризикогенних ситуацій);

6. Легкість виникнення ризикової активності - безпечність, легкість виникнення, протікання і припинення переживань, міркувань або ризикових дій;

7. Ініціативність - прояв схильності до ризику (переживань, думок, дій) за власною ініціативою, без спонуки з боку оточуючих.

Б. Якісні показники схильності до ризику:

1. Емоційний компонент – різноманітність, насиченість, сила емоційних переживань, пов'язаних з ризиком. Високі значення показника свідчать про яскраву емоційну палітру (різного знаку і модальності), яка супроводжує схильність до ризику (ЕСР⁺). Низькі значення показника – про відсутність або слабкий прояв емоційних переживань (ЕСР⁻).

2. Когнітивний компонент – наявність думок (а не їх зміст), що пов'язані з ризиком. Високі значення показника (ККР⁺) свідчать про наявність думок, роздумів, суджень, міркувань, фантазій про ризик, а також таких розумових характеристик схильної до ризику людини, за допомогою яких вона може в нейтральній ситуації знайти можливість для міркувань про ризик. Низькі значення показника (ККР⁻) вказують на відсутність або незначне вираження даних характеристик людини.

3. Дійовий компонент, поведінковий (ДКР) – зовнішні прояви ризик-риси, як у висловлюваннях, діях в ризиковій поведінці, так і в емоційній експресії (жестах, міміці, пантоміміці). Високі значення показника (ДКР⁺) свідчать про те, що схильність до ризику може проявлятися зовні, її можна спостерігати і у виразних рухах, міміці, жестах, поведінці, в конкретних ризикових діях. Низькі значення показника (ДКР⁻) вказують на відсутність схильності до ризикових вчинків, дій, або ризикованої поведінки.

4. Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику (КрКР) – прояв психічної активності (але не змісту і результату), спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію. Характеризується схильністю суб'єкта до оцінки і контролю власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків. Високі значення показника (КрКР⁺) свідчать про прагнення суб'єкта до оцінки і

контролю власних «ризикових» переживань, думок, дій або вчинків. Низькі значення показника (КрКР-) - указують на відсутність активності, спрямованої на контроль над схильністю до ризику (над переживаннями, думками, діями тощо).

Кожний з параметрів є біполярним континуумом, на полюсах якого розташовуються мінімально низькі і максимально високі значення показників. Значення кожного з параметрів, домінування того або іншого компоненту (емоційного, когнітивного, поведінкового, регулятивного) в індивідуальній структурі схильності до ризику, відображає її якісну своєрідність і виявляється в особливостях вибору індивідуальних стратегій і способів поведінки особистості в різних ситуаціях.

Для дослідження показників схильності до ризику, які описані вище, ми застосували просту процедуру «Розміщення себе на умовній шкалі схильності до ризику», в основу якої було покладено методику Дембо-Рубінштейн. Вперше ця процедура була застосована С.Я. Рубінштейн у 1970 році для дослідження деяких рис особистості за допомогою самооцінки. В ній використовувався прийом Т. Dembo, за допомогою якого виявлялась уява обстежуваного про своє щастя. Методика, на відміну від інших, дуже проста. Суть її полягає в тому, що досліджуваний визначає своє місце на шкалі, наприклад щастя, або здоров'я, яка представляє собою вертикальний відрізок, наданий на аркуші паперу. Верхня частина - це максимальний прояв, а нижній - мінімальний [19].

Дана процедура дослідження останнім часом широко застосовується в психології. На цій основі за допомогою самооцінки і експертної оцінки вивчаються різноманітні риси особистості (емоційність, товариськість, емпатія, психологічна проникливість, комунікативна креативність, адаптивність, тощо) [164, 169, 177, 178, 179, 180, 181]. Ця процедура також була застосована в даній роботі для дослідження формально-динамічних і якісних показників схильності до ризику. Відповідно до вимог даної методики кожному досліджуваному був наданий опис кожного показника схильності до ризику (високі і низькі значення), який був представлений умовною шкалою (вертикальним відрізком).

Такий опис необхідний для того, щоб не було розходжень в уявленнях досліджуваних про ті властивості, які вони будуть оцінювати у себе. Характеристики якісних і формально-динамічних показників представлені вище, стимульний матеріал (інструкція і бланки для відповідей) надані в додатках Б.

2.2.3 «Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику»: процес і результат розробки оригінальної методики

Створення оригінального тест-опитувальника за вимогами психометрики [5, 22, 28, 72] потребує вирішення таких завдань:

1) на підставі сформульованих теоретичних положень розробити теоретичний конструкт оригінальної психодіагностичної методики, спрямованої на вивчення показників схильності до ризику, розробити процедуру тестування і обробки даних, підготувати стимульний матеріал;

2) провести первинну перевірку змістовної валідності тест-опитувальника, при необхідності скоректувати формулювання неясних тверджень;

3) провести апробацію розробленого оригінального тест-опитувальника, зібрати відомості про валідність та надійність;

4) скласти характеристики показників тест-опитувальника для інтерпретації тестових даних.

Етапи створення оригінального тест-опитувальника можна представити такими пунктами:

1. Перший етап – теоретичний. Саме від цього етапу у великій мірі залежить успішність рішення діагностичних задач. Зміст цього етапу полягає в концептуалізації психологічного феномена (у нашому випадку – схильності до ризику), що вивчається, і створенні теоретичного конструкту майбутньої методики, яка презентує уявлення співавторів про структуру, компонентний склад показників і їх прояви. Уявлення про якісну структуру феномена схильності до ризику, викладене вище, є теоретичною основою для створення

оригінального тест-опитувальника. На підставі опису параметрів, розроблені шкали тест-опитувальника.

На другому етапі на основі проведених теоретико-емпіричних досліджень здійснюється змістовне наповнення відібраних характеристик – системи показників, що репрезентують (представляють) феноменологічне поле властивості особистості, яка діагностується. Для цього склалися докладні описи експлікованих формально-динамічних і якісних показників «ризик-риси», підбиралися синоніми і антоніми характеристик, що діагностуються. Таким чином, були утворені «простори» значень навколо синонімів і антонімів ключових слів «схильності до ризику».

Даний етап закінчувався складанням тезаурусу характеристик, проявів розробленої системи показників схильності до ризику і їх інтерпретацією. Конкретно були складені тезауруси якісних показників схильності до ризику, які були об'єднані у відповідні шкали, що характеризують емоційний, когнітивний, поведінковий і контроль-регулятивний компоненти схильності до ризику як властивості індивідуальності.

Задача третього етапу полягала в конструюванні питань (стимульний матеріал) про прояви ризик-риси, які відповідають обраним симілярам і опозитам із створеного тезаурусу і описам їх характеристик. На цьому ж етапі роботи над методикою групі експертів (12 чоловік) пропонувалося оцінити ступінь ясності формулювання кожного запитання, а також визначити змістовну валідність тест-опитувальника. В результаті формулювання деяких питань були змінені, декілька запитань були вилучені з опитувальника або замінені іншими. Попередній варіант тест-опитувальника в стимульному матеріалі містив 48 запитань, останній варіант – 40.

На даному етапі також формулювалася інструкція для досліджуваних, яка покликана: формувати позитивний настрій на процедуру опитування; мотивувати до достовірних відповідей; описувати і роз'яснювати процедуру виконання завдань (відповідей на запитання-стимули); гарантувати не розголошувати характер відповідей і висловлювати подяку за якісну участь в

дослідженні. На цьому ж етапі створювався бланк для відповідей на питання, який представлений додатках.

Четвертий етап полягав в емпіричній корекції стимульного матеріалу методики. Попередній варіант тест-опитувальника пропонувався особам, що досліджувались (попередня вибірка стандартизації – 60 чоловік) для відбору, заміни або вилучення запитань, що не дають нормальний розподіл відповідей. Процедура тестування стандартна. На цьому ж етапі розробляється «ключ» для обробки даних, а також бланковий «ключ» для полегшення цієї процедури.

П'ятий етап – перевірка конструкту тесту – кореляційний і факторний аналіз індикаторів-відповідей на запитання тесту з метою підтвердження (або корекції) правильності їх угруповання (шкал) для діагностики конкретних показників і уточнення «ключів».

Факторний аналіз представляє собою систему моделей та методів, які слугують перетворенню вихідного набору ознак до найбільш простішої і змістової форми. Він базується на припущенні, що поведінку, яку виявляє досліджуваний, можна пояснити за допомогою невеликої кількості «прихованих» характеристик, які називають факторами [118]. Таким чином, основним завданням факторного аналізу є спрощення опису даних через скорочення числа необхідних змінних величин, тобто факторів [5, 125, 126].

Факторний аналіз проводився на основі даних, одержаних в результаті емпіричного дослідження якісної структури схильності до ризику, що діагностується за допомогою набору індикаторів (запитання-відповідь). Мета даної процедури, по-перше, полягала в тому, щоб знайти декілька фундаментальних чинників, які пояснювали б велику частину дисперсії в групі оцінок з різних запитань, що застосовані. По-друге, необхідно перевірити сформульовану нами гіпотезу щодо якісної структури схильності до ризику (ризик-риси), тобто емпірично знайти реальну структуру зв'язків між індикаторами. Процедура факторного аналізу містить дві стадії: первинна факторизація матриці кореляцій і її обертання (ротація), з тим щоб знайти найпростішу конфігурацію навантажень чинників. Загалом було випробувано

три, чотири і п'ятифакторні моделі. Слід зазначити, що найбільшою мірою критеріям оцінки факторної моделі відповідала чотирьох факторна модель: всі фактори вибраної моделі відносно пропорційні - більшість показників рівномірно розподілилася, тобто увійшла тільки до одного фактору з достатньою факторною вагою. Результати факторного аналізу індикаторів-відповідей оригінального тест-опитувальника схильності до ризику представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Факторний аналіз індикаторів оригінального тест-опитувальника,
спрямованого на діагностику показників схильності до ризику
(ризик-риси)**

№ п/п	№ індикатора	Факторна вага	№ п/п	№ індикатора	Факторна вага	№ п/п	№ індикатора	Факторна вага	№ п/п	№ індикатора	Факторна вага
Фактор I			Фактор II			Фактор III			Фактор VI		
1	4	702	1	15	- 686	1	30	670	1	37	667
2	25	668	2	20	634	2	24	663	2	32	540
3	8	636	3	11	- 624	3	26	615	3	19	531
4	7	610	4	12	578	4	22	560	4	10	527
5	3	- 578	5	16	- 504	5	27	532	5	38	- 499
6	1	575	6	21	475	6	23	524	6	40	432
7	5	548	7	17	448	7	13	477	7	33	- 391
8	2	- 434	8	18	- 422	8	28	403	8	39	- 382
9	9	- 352	9	35	- 313	9	31	- 399	9	34	319
10	6	- 281	10	14	250	10	29	244	10	36	- 210

Примітка: 1) стимульний матеріал наданий у додатках (див. додаток А);
2) фактор I – емоційні характеристики схильності до ризику, фактор II - когнітивні, фактор III – конативні характеристики (дійові, поведінкові), фактор IV – контрольно-регулятивні характеристики схильності до ризику; 3) n = 92.

Результати факторного аналізу, в основному, підтверджують наявність чотирьох якісних показників схильності до ризику. Запитання, як передбачалося, згрупувалися саме в чотири фактори, в яких найвищу факторну вагу одержали індикатори, що характеризують чотири виділені раніше шкали-компоненти: емоційний, когнітивний, дійовий і контрольно-регулятивний. В той же час одержаний розподіл запитань-індикаторів за факторами дозволив скоректувати «ключі» до тест-опитувальника.

Отже, стимульний матеріал остаточного варіанту тест-опитувальника містить 40 запитань (по 10 на кожний показник). Структуру методики складають: письмова інструкція; перелік запитань (стимульний матеріал); бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне запитання; ключ для обробки даних. Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів з кожного з параметрів. Максимально висока оцінка з кожного показника складає 40 балів, мінімальна – 0 балів. Середня сума балів за всіма шкалами (за винятком шкали контрольно-регулятивної) утворює загальний показник схильності до ризику – *композитну оцінку схильності до ризику*.

Останнім, **шостим етапом** роботи із створення оригінальної методики, стало проведення процедури апробації остаточного варіанту тест-опитувальника, тобто перевірка його надійності і валідності. Результати даного етапу розробки оригінального тест-опитувальника викладені у наступному підрозділі.

2.2.4 Результати перевірки оригінальної методики на надійність і валідність

Однією із задач створення «Тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику» була перевірка їх остаточного варіанту на надійність і валідність. З цією метою ми використовували широко відомі в психодіагностиці метод розщеплювання, тобто розподіли тесту навпіл, метод повторного і паралельного тесту [5, 6, 7, 21, 22].

Суть першого методу (split-half) полягала у визначенні коефіцієнтів кореляцій між двома аналогічними частинами тесту, між двома половинами кожної з шкал, у тому числі і шкали загального показника схильності до ризику. У другому випадку здійснювався пошук коефіцієнтів кореляції між двома тестами, один з яких є новою оригінальною методикою, інший надійну, валідну, перевірену в практиці психодіагностики методикою. В якості паралельних тестів були обрані опитувальники А.Г. Шмельова і Шуберта [155, 182, 210].

Отже, для визначення надійності і валідності створеної оригінальної методики ми перевіряли: по-перше, надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої узгодженості змісту тесту; по-друге, тест – ретестову надійність з метою перевірки стійкості результатів тесту в часі; по-третє, надійність паралельних форм з метою перевірки узгодженості відповідей випробовуваних на різні вибірки завдань [7, 28, 72, 208, 212].

Обчислення проводилось за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0. У таблиці 2.3 приводяться коефіцієнти кореляції між однойменними показниками схильності до ризику, одержані за допомогою різних методик, які переконують про достатню надійність і валідність оригінального тесту. Дана таблиця є результатом останньої стандартизації методики [16, 17].

До вибірки стандартизації увійшли студенти Національного університету імені І.І. Мечнікова; студенти і слухачі факультету післядипломної освіти «Психологія» (денної і заочної форми навчання) Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. Всього 250 чоловік.

Аналіз таблиці 2.3 дозволяє зробити загальний висновок про те, що більшість однойменних показників пов'язані між собою на високому рівні за винятком КрКР. Даний показник не має очікуваних зв'язків з однойменним показником, що діагностується процедурою «Розміщення себе на шкалі ризику». Саме цей результат сприяв уточненню змісту предмету оцінки, який за

інструкцією надається досліджуваному при роботі з методикою «Розміщення себе на шкалі ризику». Слід також окремо зупинитися на аналізі зв'язків між показниками схильності до ризику, що одержані за допомогою оригінальної методики, і за допомогою методик Шмельова і Шуберта.

Як вже було оговорено, оригінальна методика спрямована на вивчення якісних показників схильності до ризику, яка розглядається, як багаторівневий і складний за своєю компонентною структурою феномен. Методики Шмельова і Шуберта спрямовані на вивчення схильності до ризику і готовності, як цілісного феномену. Проте одержані досить високі зв'язки між показниками, що діагностуються даними методиками і кожним окремим компонентом схильності до ризику (за оригінальною методикою).

Таблиця 2.3

Результати перевірки «Тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику» на надійність і валідність

Шкали тесту	Способи перевірки на надійність і валідність тест-опитувальника				
	Надійність половин тесту $x_I - x_{II}$ (n=250)	Тест-ретест-надійність $y_I - y_{II}$ (n=140)	Паралельні форми (n=250)		
			Методика Шмельова	Методика Шуберта	«Розм. на шкалі»
ЕКР	504**	510**	402**	435**	394**
ККР	564**	492**	453**	372**	329**
ДКР	602**	501**	420**	351**	455**
КрКР	312**	420**	291**	281**	
КОР	589**	502**	526**	466**	502**

Примітка: 1. Позначення $x_I - x_{II}$ указує на значення кореляції між двома частинами однойменних показників тесту. 2. Позначення $y_I - y_{II}$ указує на значення кореляції між результатами першого і повторного тестування. 3. Нулі і коми опущені. 4. * - $\rho < 0,05$; ** - $\rho < 0,01$; 6. Скорочення: ЕКР – емоційний компонент схильності до ризику; ККР – когнітивний компонент схильності до ризику; ДКР – дієвий, поведінковий компонент схильності до ризику;

КрКР - контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику; КОР – композитна оцінка схильності до ризику.

Ці результати, по-перше, можна розглядати як свідчення того, що всі означені показники належать до єдиного змістовного простору, що доводить валідність оригінальної методики; по-друге, дають можливість одержувати різносторонню інформацію про феномен, що вивчається.

В табл. 2.3. були наведені результати кореляційного аналізу між якісними показниками схильності до ризику і показниками тестів, що обрані як паралельні. В табл. 2.4 надані результати кореляційного аналізу між якісними і формально-динамічними показниками схильності до ризику.

Таблиця 2.4

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику за оригінальною методикою та методикою «Розміщення себе на умовній шкалі»

Формально- динамічні показники	Якісні показники за тест-опитувальником				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
ПР	263*	372**	446**		458**
СР	318**	291**	362**		408**
ДР	449**	332**	436**		512**
ІР	211*			278**	215*
Чр	225*				
ЛД	464**	338**	467**		549**
ІН	373**	392**	425**		515**

Саме ці результати дозволяють стверджувати, що ці дві групи показників пов'язані між собою і що кожний якісний показник, за винятком показника КрКР (контрольно-регулятивного компоненту) може бути представлений майже усіма формальними характеристиками. Загалом, спираючись на аналіз табл. 2.3 і 2.4, де величина коефіцієнтів кореляції між більшістю однойменних показників схильності до ризику є досить високою, можна вважати оригінальну методику достатньо валідною і надійною.

Мануаль тесту якісних показників схильності до ризику

Основні позиції	Характеристики методики
I. Загальні відомості	Тест-опитувальник якісних показників схильності до ризику – «ризик-риси». Автори: О.П.Саннікова, С.В.Бикова [16, 17].
II. Діагностична мета	Діагностує емоційний, когнітивний, дійовий і контрольно-регулятивний компоненти схильності до ризику.
III. Призначення	Для диференціального діагнозу, для наукового дослідження
IV. Короткий опис методики (комплектність)	Стандартна інструкція для досліджуваних, 40 запитань (по 10 на кожен показник; бланк для відповідей, побудованих за принципом вибору одного з чотирьох варіантів.
V. Стандартизація шкал	Стандартизація проводилася на вибірці студентів різних вузів м. Одеси (250 чоловік). Результати перевірки методики на валідність і надійність високі ($p < 0.01$).
VI. Вимоги до користувача	Діагностику може здійснювати психолог, фахівець-суміжник, при відповідній підготовці.
VII. Вибірка	Для дорослих від 18 до 40 років. Застосовується індивідуально.
VIII. Термін дослідження	Чітких обмежень немає (від 20 до 40 хвилин). Не застосовується при стресових подіях в житті досліджуваних.
IX. Ситуація дослідження	Для практичних цілей бажана ситуація "клієнта". У наукових цілях можлива ситуація "експертизи".
X. Наявність паралельних тестів	Особистісні опитувальники, які діагностують схильність і готовність до ризику (методики Шуберта і А.Г.Шмельова); процедура «Розміщення себе на умовній шкалі ризику».
XI. Внесок співавторів	Розробка теоретичної концепції, методологічних принципів належить О.П. Санніковій. Розробка проміжних завдань, проведення емпіричних процедур і математичну обробку даних на всіх етапах створення опитувальника - С.В. Биковій.

Загальна характеристика оригінального тест-опитувальника (опис, мануаль) представлена в табл. 2. 5

Для визначення тестових норм, одержані бали рекомендується переводити в процентілі [5, 6]. Значення процентілей дозволяють визначити положення досліджуваного по відношенню до нормативної групи і відображають ступінь вираження якості індивідуальності, що вимірюється, щодо середньогрупової норми, одержаної на вибірці стандартизації. З урахуванням значень показників, які одержані в процентілях, за кожною шкалою будується індивідуальний профіль схильності до ризику, за допомогою якого здійснюється якісна інтерпретація результатів.

Передбачається, що інформація про індивідуальну специфіку схильності до ризику (певне якісно-кількісне поєднання її показників) володіє самостійною цінністю і дозволяє розширити діагностичні можливості методики. Застосування даного інструментарію сприяє вивченню не тільки типових тенденцій в проявах схильності до ризику, але і диференціювати індивідуальні характеристики ризик-риси для встановлення ефективного контролю над суб'єктивними чинниками ризику і невизначеності.

Можливість дослідження формально-динамічних і якісних особливостей схильності до ризику або ризик-риси відображає новизну підходу до діагностики даного феномена як властивості особистості.

2.3 Діагностика властивостей особистості, що вивчаються у співвідношенні з показниками схильності до ризику

В першому розділі обґрунтоване коло властивостей особистості, які за даними літературних джерел по різному пов'язані з параметрами схильності до ризику. Спираючись на ці дані для співвідношення схильності до ризику ми обрали ті психодіагностичні методики, які спрямовані на діагностику:

А) адаптивних та комунікативних властивостей особистості, які мають велике значення для соціальної життєдіяльності людини, зокрема, тест-

опитувальники соціальної адаптивності [179], комунікативної креативності [177], формально-динамічних показників товариськості [169] та Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI) [25].

Б) широкого кола властивостей особистості серед яких, як це помічається в спеціальній літературі, виділяються ті показники, що пов'язані зі схильністю до ризику (імпульсивність, рефлексивність, екстраверсія, інтроверсія, домінантність, сміливість, незалежність, інтернальність, тощо), тому відповідно до завдань дослідження нами було відібрано комплекс психодіагностичних методик, які спрямовані на діагностику саме цих властивостей особистості. Методики, які діагностують означені властивості особистості (риси характеру та темпераменту) представлені опитувальником рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера [155]; 16-PF особистісним опитувальником Р. Кеттелла [118, 217, 218].

В) тих темпераментальних властивостей особистості, які можуть приймають участь у внутрішній детермінації схильності до ризику, сприяти організації індивідуально-психологічної специфіки даної властивості особистості. Спираючись на положення сучасної психології про те, що емоційність, як стійка характеристика індивідуальності, і як важлива поруч з активністю психологічна складова темпераменту, приймає участь у детермінації психічного і виконує структуруючу функцію по відношенню до показників деяких властивостей індивідуальності (на темпераментальному, формально – динамічному рівні) [153, 136, 140, 141, 142, 143, 166, 169, 170], ми припустили, що емоційність може виступати в якості внутрішнього чинника по відношенню до специфіки схильності до ризику.

Для діагностики індивідуально-психологічних характеристик емоційності ми використовували «Психодіагностичний чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» [164]. Крім того, в роботі застосовувався опитувальник імпульсивності В.А.Лосенкова [162, 192] і опитувальник рефлексивності А.В.Карпова [68].

Розглянемо обрані методики більш ретельніше.

А) «Тест-опитувальник соціальної адаптивності». Авторами даної психодіагностичної методики є О.П.Саннікова і О.В.Кузнєцова. Це надійна та валідна методика, яка спрямована на вивчення таких показників соціальної адаптивності, як: широта охопту сигналів соціуму(ШОСС); легкість розпізнавання і ієрархзація сигналів соціуму (ЛІСС); точність орієнтації у сигналах соціуму (ТОСС); усталеність емоційного переживання (УЕП); готовність змінюватися (ГП); готовність до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач (ГПН); готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети(ГДМ); загальний показник адаптивності (ЗПА); показник загальної задоволеності (ПЗЗ) [179].

«Тест-опитувальник комунікативної креативності» О.П.Саннікової, Р.В.Белоусової, який діагностує вісім первинних показників комунікативної креативності та один вторинний (інтегральний). До первинних відносяться: легкість в спілкуванні(Л), схильність до самопрезентації (СП), незалежність (Н), конфліктність (К), емоційна усталеність в спілкуванні (ЕУс), схильність до маніпуляцій (М), експресивність (Е), комунікативна компетентність (КК). Вторинний, загальний показник (ЗПКК) представляє собою усереднене значення всіх первинних показників [177].

«Тест-опитувальник формально-динамічних показників товарищкості» О.П.Саннікової [169] діагностує шість основних шкал: потребу у товарищкості (ПТ), ініціативність (І), широту контактів (Ш), легкість перебігу соціальних контактів (Л), усталеність товарищкості (У) і виразність, експресію (В).

Результати апробації, яку здійснили автори представлених вище методик, показали високу ступінь їх надійності і валідності.

І, нарешті, Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI), який розроблений працівниками Санк-Петербурзького університету в співавторстві з вченими Гамбургського університету. Опитувальник, за задумом авторів, спрямований на діагностику станів та властивостей особистості, які мають важливе значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки. В

нашому дослідженні використовувалась модифікована форма опитувальника «В» в розробці А.А. Крилова та Т.І. Рогінської.

Опитувальник містить 12 шкал, з яких перші дев'ять є основними, а з десятої до дванадцятої шкали – похідними, інтегруючими. Таким чином означені шкали характеризують невротичність (F1), спонтанну агресивність (F2), репресивність (F3), роздратованість (F4), товариськість (F5), врівноваженість (F6), реактивну агресивність (F7), сором'язливість (F8), відкритість (F9), екстраверсію-інтроверсію (F10), емоційну лабільність (F11), маскуліність - фемінінність (F12) [25].

Б) Опитувальник рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, адаптація Є.Ф. Бажина, Є.А. Голинкіної і О.М. Еткінда [155]. У структурі локусу контролю автори методики виділяють параметри, які мають два протилежні полюси показника, котрий характеризує певний тип локалізації контролю. Ці параметри представляють: шкала загальної інтернальності (ІЗ), шкала інтернальності в галузі досягнень (ІД), шкала інтернальності в галузі невдач (ІН), шкала інтернальності в сімейних відносинах (ІС), шкала інтернальності в галузі виробничих відносин (ІВ), шкала інтернальності в галузі міжособистісних відносин (ІМ), шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби [28].

Шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р.Кеттела. Цей відомий і популярний опитувальник представляє систему з шістнадцяти первинних шкал-факторів, які вимірюють різні полярні властивості особистості: афектотимію (А+) – сизотимію (А-); сила «Я» (С+) – слабкість «Я» (С-); домінантність (Е+) –покірність (Е-); безпечність (F+) – заклопотаність (F-); силу “зверх – Я” (G+) - слабкість “зверх – Я” (G-); сміливість (Н +) – боязкість (Н-); м'якість (I+) –твердість (I-); підозрілість (L+) – довірливість (L-); мрійливість (M+) –практичність (M-); проникливість (N+) – наївність (N-); схильність до почуття провини (O+) – самовпевненість (O-); радикалізм (Q₁+) – консерватизм (Q₁-); самодостатність (Q₂+) – залежність від групи (Q₂-); високий самоконтроль (Q₃+) –низький самоконтроль (Q₃-); напруженість (Q₄+) –

– розслабленість (Q_4^-) і чотирьох вторинних факторів: екстраверсію (Q_{I^+}) – інтроверсію (Q_{I^-}); тривожність (Q_{II^+}) –емоційну стабільність (Q_{II^-}); кортикальну жвавість (жорстку врівноваженість) (Q_{III^+}) – відсутність кортикальної жвавості (Q_{III^-}); незалежність (Q_{IV^+}) – покірність (Q_{IV^-}) [118, 132,149, 217].

В) Для діагностики індивідуально-психологічних характеристик емоційності ми використовували «Психодіагностичний чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О.П.Саннікової [164], який дозволяє діагностувати якісні показники емоційності – паттерни стійких емоційних переживань: модальності «радість» (Р), «гнів» (Г), «страх» (С), «печаль» (П). Ця методика представляє собою доповнений і модифікований варіант трьохмодальнісного опитувальника А.Е.Ольшаннікової і Л.А.Рабінович [136].

Для діагностики імпульсивності був застосований тест В.А. Лосенкова, який використовується для дослідження рівня імпульсивності: високого, середнього і низького [156, 162, 192]. Для виявлення рефлексивності використовувався опитувальник А.В.Карпова. Ця методика спрямована на діагностику рівня розвитку здібностей людини до рефлексії [25, 68].

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу літератури, що здійснений в розділі І розроблено програму емпіричного дослідження індивідуально-психологічних особливостей схильності до ризику, обґрунтовано вибірку стандартизації (250 осіб) і основну вибірку (325 осіб), визначено етапи, систему дослідницьких процедур і обробки емпіричних даних, які спрямовані на діагностику показників схильності до ризику та тих рис особистості, які вивчаються у співвідношенні з ними.

1. Здійснено підбір психодіагностичних методик, що діагностують схильність і готовність до ризику. Із ряду надійних методик, що були нам доступні, обрано: методику діагностики схильності до ризику А.Г. Шмельова; методику діагностики ступеню готовності до ризику Шуберта. Ці методики

перевірені в практиці і відповідають завданням даного теоретико - емпіричного дослідження.

2. Проведено контент-аналіз нестандартизованих словесних звітів (творів), який дав можливість вивчити уявлення осіб, що досліджувались, про свої переживання, думки, дії, що спрямовані на ризик. Це збагатило знання про феноменологію такого психологічного явища, як схильність до ризику, яке виражається мовою самого суб'єкта, про психологічний простір її характеристик, про різноманітність відтінків.

3. Одержана інформація доповнила описи формально-динамічних і якісних показників схильності до ризику («предметів оцінок»), які були застосовані у адаптованій процедурі (у співавторстві) „Розміщення себе на шкалі ризику” для стандартизації уявлень досліджуваних про психічний феномен, що вивчається.

4. При аналізі наявного психодіагностичного інструментарію, методик, які діагностують експліковані показники схильності до ризику, не виявлено. Відповідно до задач даного дослідження і вимог психометрики, було створено і апробовано (у співавторстві) оригінальний «Тест-опитувальник *якісних показників* схильності до ризику», який відповідає теоретичним уявленням про означену властивість особистості, що викладені в даній роботі і діагностує емоційний, когнітивний, дійовий і контрольнo-регулятивний компоненти схильності до ризику.

Емпірична перевірка конструкту тесту за допомогою факторного аналізу індикаторів-відповідей підтвердила правильність угруповання шкал для діагностики означених показників і підтвердила сформульовану нами гіпотезу щодо якісної структури схильності до ризику.

Перевірка остаточного варіанту «Тест-опитувальника *якісних показників* схильності до ризику» на надійність і валідність за допомогою відомих в психодіагностиці методів розщеплювання (розподіл тесту навпіл), повторного і паралельного тестів підтвердила можливість його застосування не тільки в суто наукових, але й в практичних цілях.

5. Здійснено підбір певного комплексу адекватних меті та завданням психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення обраного спектру рис особистості, які співставляються з показниками схильності до ризику. До складу цих методик увійшли:

- психодіагностичні методики, які спрямовані на діагностику: адаптивних та комунікативних властивостей особистості, що мають велике значення для соціальної життєдіяльності людини (тест-опитувальники соціальної адаптивності, комунікативної креативності, формально-динамічних показників товариськості та Фрайбургський особистісний опитувальник (FPI));

- методики, що діагностують широке коло властивостей особистості, які за даними літератури пов'язані з характеристиками схильності до ризику (опитувальник рівня суб'єктивного контролю Е.Ф.Бажина; 16-ти факторний особистісний опитувальник Р.Кеттелла);

- методики, що діагностують темпераментальні властивості особистості, які можуть брати участь у внутрішній детермінації схильності до ризику і сприяти організації її індивідуально-психологічної специфіки («Психодіагностичний чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності», опитувальник імпульсивності В.А. Лосенкова, опитувальник рефлексивності А.В.Карпова).

Основний зміст розділу відображено в наступних публікаціях:

Бикова С.В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики / Бикова С.В., Саннікова О.П. // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. - 2008. – №19. Психологія. – С. 4-15.

А.с. Тест- опитувальник « Якісних компонентів схильності до ризику» / Бикова С.В., Саннікова О. П. - № 24519; заявл. 22.05.2008 р.

РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СХИЛЬНОСТІ ДО РИЗИКУ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

У третьому розділі представлені емпіричні дані, які розкривають: характер взаємозв'язків схильності до ризику з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують її прояви; особливості групування означених показників; результати диференціально-психологічного аналізу, який спрямований на вивчення психологічних особливостей осіб, що відрізняються за рівнем і типом схильності до ризику і на вивчення специфіки схильності до ризику у осіб з різною емоційною диспозицією.

3.1. Аналіз взаємозв'язків між показниками схильності до ризику і певними властивостями особистості

Відомо, що кореляційний аналіз дає можливість точної кількісної оцінки ступеню узгодженості змін (варіювання) двох і більше ознак. Ступінь узгодженості змін характеризує тіснота зв'язку, тобто, абсолютна величина коефіцієнта кореляцій. Наявність кореляцій між двома результатами, по суті, означає, що при зміні одного результату інший також змінюється. Таким чином, між результатами виявляється зв'язок. Важливо відзначити таке: кореляція ще не означає наявність причинно-наслідкового зв'язку. Наявність кореляцій говорить про те, що між двома змінними існує зв'язок, але не про те, що одна із змінних є причиною, а інша – слідством. Існування причинно-наслідкового зв'язку встановлюється іншими методами. Тому висновок про причинно-наслідкову залежність між явищами, що вивчаються, тільки на підставі статистичної значущості зв'язку між відповідними ознаками (тобто на підставі коефіцієнта кореляцій) зробити неможливо [7, 28, 82, 125, 126].

Таким чином, в даній роботі за допомогою кореляційного аналізу ми групуємо простір заданих ознак і констатуємо взаємозв'язки між ними.

3.1.1. Зв'язки схильності до ризику з показниками, що є важливими для процесу спілкування та соціальної адаптації

В табл. 3.1 представлені значимі коефіцієнти кореляцій між означеними показниками.

Таблиця 3.1

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і соціальної адаптивності, комунікативної креативності та товариськості

Показники (n=92)			Схильність до ризику				
			ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
І. Адаптивність	1	ШОСС	432**		289**		457**
	2	ЛІСС		- 357**	- 307**		- 370**
	3	ТОСС				469**	
	4	УЕП				303**	- 242*
	5	ПІ	382**				247*
	6	ГПН		214*		224*	
	7	ГДМ				391**	
ІІ. Комунікативна креативність	8	ЛТК	354**				338**
	9	СПК	443**	237*	354**		523**
	10	Нк		351**	269*		368**
	11	Кок	230*	312**	217*		372**
	12	ЕСТК	- 309**		- 195		- 320**
	13	Мк	- 291**	- 255*	- 264*		- 410**
	14	КК	235*		213*		259*
ІІІ. Товариськість	15	ПТ	216*		277**	- 272*	339**
	16	ІТ	423**		343**		469**
	17	ЛТ	267*	- 275**		- 299**	237*
	18	СТ					- 238*

Зокрема, розглядаються кореляції між якісними показниками схильності до ризику, які були діагностовані за допомогою спеціально розробленої для цієї мети методики [16, 17] і показниками соціальної адаптивності [179] (з першого

по сьомий номер); показниками комунікативної креативності [177] (з восьмого по чотирнадцятий номер) і показниками товариськості [169] (з п'ятнадцятого по вісімнадцятий номер). Як було показано в розділі I, аналіз літературних джерел свідчить про те, що серед властивостей особистості, які досліджуються у зв'язку зі схильністю до ризику, згадуються ті, що мають важливе значення за для процесу спілкування, соціальної адаптації та регуляції поведінки [10, 54, 41, 46, 61, 90, 93, 228, 131].

На основі аналізу табл. 3.1. були побудовані кореляційні плеяди, які відображають специфіку зв'язків між кожною означеною групою показників зі схильністю до ризику (рис. 3.1; рис. 3.2; рис. 3.3). Проаналізуємо їх за порядком.

I. Спочатку розглянемо коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і соціальної адаптивності.

На рис. 3.1 відображена наявність додатних і від'ємних зв'язків на 1% і 5% рівні між деякими парами показників, що представляють два рядка означених психічних явищ – схильність до ризику з одного боку і адаптивність, з другого.

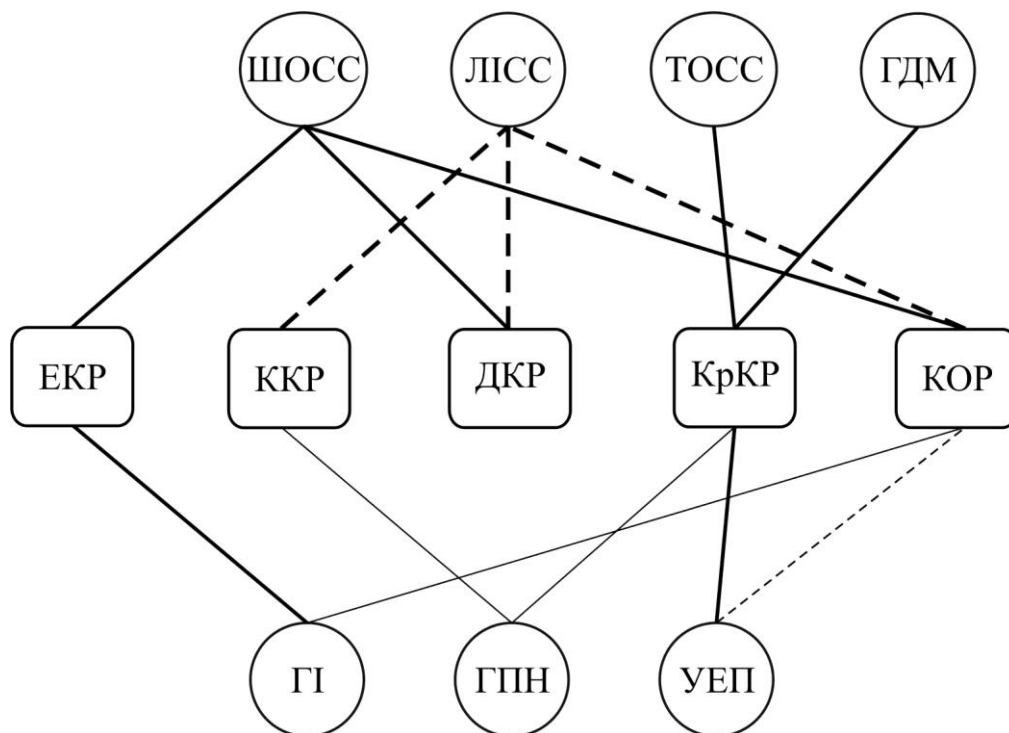

Рис. 3.1. Кореляційна плеяда значуих взаємозв'язків між показниками схильності до ризику і соціальної адаптивності

По-перше, слід відзначити, що загальний показник схильності до ризику додатньо пов'язаний з такими показниками соціальної адаптивної, як ШОСС (широта обхвату сигналів соціуму), ГІ (готовність змінюватися) і від'ємно - з показниками ЛСС (легкість розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму) і УЕП (стійкість соціального переживання).

Найбільшу частоту кореляційних зв'язків з показниками соціальної адаптивності демонструє контрольний регулятивний компонент схильності до ризику (КрКР). Цей показник додатньо пов'язаний ($p < 0,01$) з показниками ТОСС (точність орієнтації в сигналах соціуму), УЕП (усталеність емоційних переживань), ГДМ (готовність до досягнення мети), а також ($p < 0,05$) з показником ГПН (готовність до виконання дій, спрямованих на подолання невдач).

Менш чисельні зв'язки має показник ДКР (дійовий компонент схильності до ризику), який додатньо пов'язаний з ШОСС ($p < 0,01$) і від'ємно з ЛСС ($p < 0,05$). Показник ККР (когнітивний компонент схильності до ризику) має від'ємні зв'язки з показником ЛСС ($p < 0,01$) і додатний з показником ГПН ($p < 0,05$). Показник ЕКР (емоційний компонент схильності до ризику) демонструє значущі зв'язки на 1% рівні з показниками ШОСС і ГІ.

II. Взаємозв'язки показників схильності до ризику з комунікативною креативністю (показники представлені в табл. 3.1 під номерами 8 - 14).

Аналіз коефіцієнтів кореляцій між показниками схильності до ризику і комунікативної креативності, що представлені на рисунку 3.2, почнемо з зв'язків загального показника схильності до ризику (КОР).

Даний показник пов'язаний з усіма показниками комунікативної креативності на значущому рівні: додатньо - на 1% рівні з ЛТК (легкістю спілкування), СПК (схильністю до самопрезентації), НК (незалежністю), КОК (конфліктністю), а на 5% рівні з показником КК (комунікативною компетентністю). Від'ємні зв'язки загальний показник схильності до ризику (КОР) на 1% рівні демонструє з ЕСТК (емоційною стійкістю в спілкуванні), МК (схильністю до маніпуляцій).

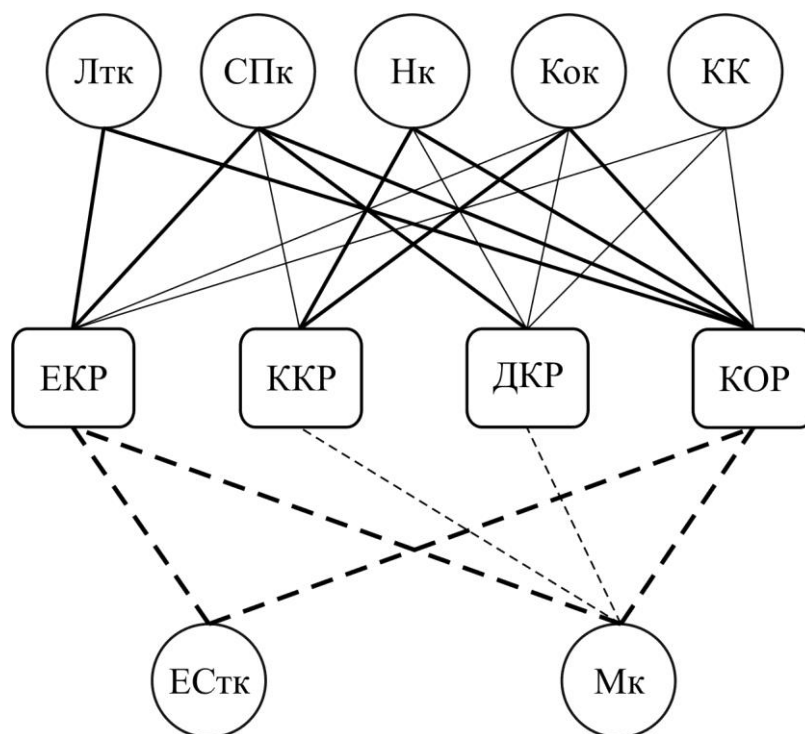

Рис. 3.2. Кореляційна плеяда значущих взаємозв'язків показників схильності до ризику і комунікативної креативності

Показник ЕКР (емоційний компонент схильності до ризику) так само пов'язаний майже з усіма компонентами комунікативної креативності. Додатні зв'язки на 1% рівні спостерігаються з показниками ЛТК (легкістю спілкування), СПК (схильністю до самопрезентації), КОК (конфліктністю) і на 5% рівні – з КК (комунікативною компетентністю). Від'ємні зв'язки ($p < 0,01$) даний показник схильності до ризику демонструє з ЕСтк (емоційною стійкістю в спілкуванні) та Мк (схильністю до маніпуляцій).

III. Взаємозв'язки показників схильності до ризику з товариськістю (показники представлені в табл. 3.1 під номерами 15 - 18).

На основі аналізу таблиці 3.1 побудована кореляційна плеяда значущих зв'язків між показниками схильності до ризику і товариськості, яка представлена на рисунку 3.3.

Перед усім зафіксована наявність додатних і від'ємних зв'язків між показниками, що вивчаються, на 1 % і 5 % рівні. Так загальний показник схильності до ризику (КОР) додатньо пов'язаний на 1 % рівні з показником ІТ (ініціативність в спілкуванні), показником ПТ (потреба в спілкуванні),

показником ЛТ (легкість спілкування), а від'ємний на 5 % рівні - з показником УСТ (усталеність, стійкість спілкування).

Далі розглянемо значущі зв'язки між показником ЕКР (емоційний компонент схильності до ризику) і показниками товариськості. На 1 % рівні ЕКР додатньо пов'язаний з показником ІТ (ініціативність в спілкуванні), на 5 % рівні - з показниками ПТ (потреба спілкування) і ЛТ (легкість спілкування).

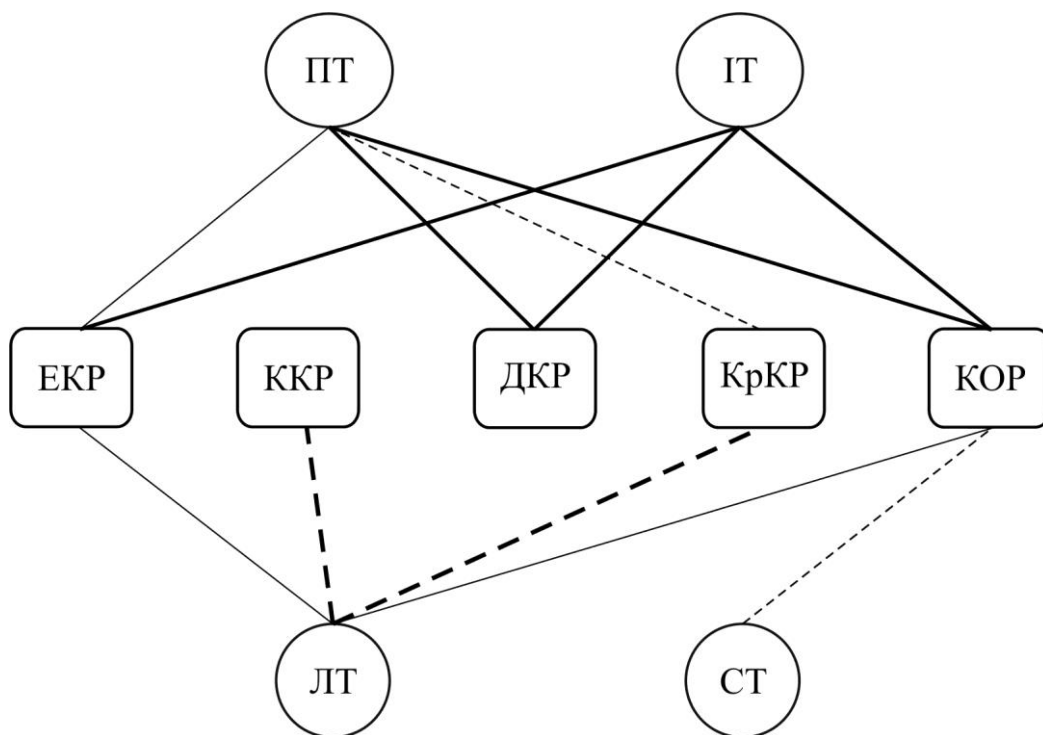

Рис. 3.3. Кореляційна плеяда значимих взаємозв'язків між показниками схильності до ризику і товариськості

Показник ККР (когнітивний компонент схильності до ризику) від'ємно пов'язаний ($p < 0,01$) з показником ЛТ (легкість спілкування). Додатні кореляційні значущі зв'язки ($p < 0,01$) спостерігаються між показником ДКР (дійовий компонент схильності до ризику) і показниками ПТ (потреба в спілкуванні) та ІТ (ініціативність спілкування). Показник КрКР (контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику) від'ємно пов'язаний на 1% рівні з показником ЛТ (легкість спілкування) і на 5 % рівні з показником ПТ (потреба в спілкуванні). Таким чином, одержані результати про те, що схильність до ризику зв'язана з такими якостями як соціальна адаптивність, комунікативна креативність, товариськість підтверджують дані, які описані в психологічних дослідженнях.

IV. Розглянемо значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і властивостями особистості, що вивчаються за допомогою тесту FPI (Фрайбургський особистісний опитувальник), які представлені в табл. 3.2 і на рисунку 3.4.

Таблиця 3.2

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику та властивостями особистості, що діагностовані багатофакторним опитувальником FPI

Фактори FPI	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
FPI I			320**		341**
FPI II	328**	385**	434**		559**
FPI III	-467**	-256*			-455**
FPI IV	285**	366**	464**		538**
FPI V	447**	213*	215*		457**
FPI VI	-301**	-360**	-298**		-464**
FPI VII	290**		333**		367**
FPI VIII	-347**	270*	253*		
FPI XI	279**	302**	316*		437**
FPI X	514**	322**	482**	249*	678**
FPI XI	285**	250*	393**		463**
FPI XII	330**		190		345**

Аналіз таблиці і рисунку показує наявність додатних і від'ємних зв'язків між означеними показниками, переважно на 1 % рівні.

Так загальний показник схильності до ризику (КОР) додатньо пов'язаний ($p < 0,01$) зі шкалою II (спонтанна агресивність). Цей факт можна пояснити: дана шкала, на думку авторів методики, характеризує спонтанну агресивність, яка є передумовою імпульсивної поведінки. У свою чергу, імпульсивна поведінка, за багатьма літературними джерелами [1, 89, 131, 139], супроводжує прояв схильності до ризику. Додатні кореляційні зв'язки показника КОР, в

основному, на 1% рівні, спостерігаються зі шкалою IV (дратівливість), яка характеризується схильністю до афектного реагування. Також даний показник додатньо пов'язаний зі шкалами I (невротичність), V (товариськість, соціальна активність), VII (реактивна агресивність, прагненням до домінування) і IX (відвертість, відношення до соціального оточення), X (екстраверсія), XI (емоційна лабільність, часті коливання настрою, недостатня саморегуляція, дратівливість).

Від'ємні значущі зв'язки на рівні 1% виявлені між показниками КОР і шкалами III (депресивність) і VI (врівноваженість).

Розглянемо значущі кореляційні зв'язки показника ДКР (дієвий компонент схильності до ризику) зі шкалами FPI. Так, знайдені значущі додатні (1%) зв'язки даного показника з шкалами I (невротичність), II (спонтанна агресивність), IV (дратівливість), VII (реактивна агресивність), X (екстраверсія), XI (емоційна лабільність), а на 5 % рівні – з шкалами V (товариськість), VIII (соромливість, невпевненість, скутість), IX (відвертість).

Від'ємний зв'язок ($p < 0,01$) показника ОКР спостерігається з показником шкали VI (врівноваженість). Численні значущі зв'язки показника ККР виявлені з показниками опитувальника FPI.

Так, даний показник схильності до ризику додатньо на 1% рівні пов'язаний з шкалами II (спонтанна агресивність), IV (дратівливість), IX (відкритість), X (екстраверсія), а на 5 % - зі шкалами V (товариськість), VII (реактивна агресивність) і IX (відкритість). Від'ємно ($p < 0,01$) показник ККР пов'язаний зі шкалами VI (врівноваженість) і III ($p < 0,05$).

Далі розглянемо значущі зв'язки емоційного компоненту схильності до ризику (ЕКР). Виявлені додатні кореляційні зв'язки на 1 % рівні між даним показником схильності до ризику і шкалами FPI II (спонтанна агресивність), V (товариськість), VI (врівноваженість), VII (реактивна агресивність), IX (емоційна лабільність), X (екстраверсія); а від'ємні - з показниками шкал FPI II (спонтанна агресивність), VIII (сором'язливість, невпевненість, скутість), VI (врівноваженість). Важливо відзначити, що показник КрКР (контрольно-

регулятивний компонент схильності до ризику) знаходить тільки один позитивний зв'язок на 5 % рівні з шкалою X (екстраверсія).

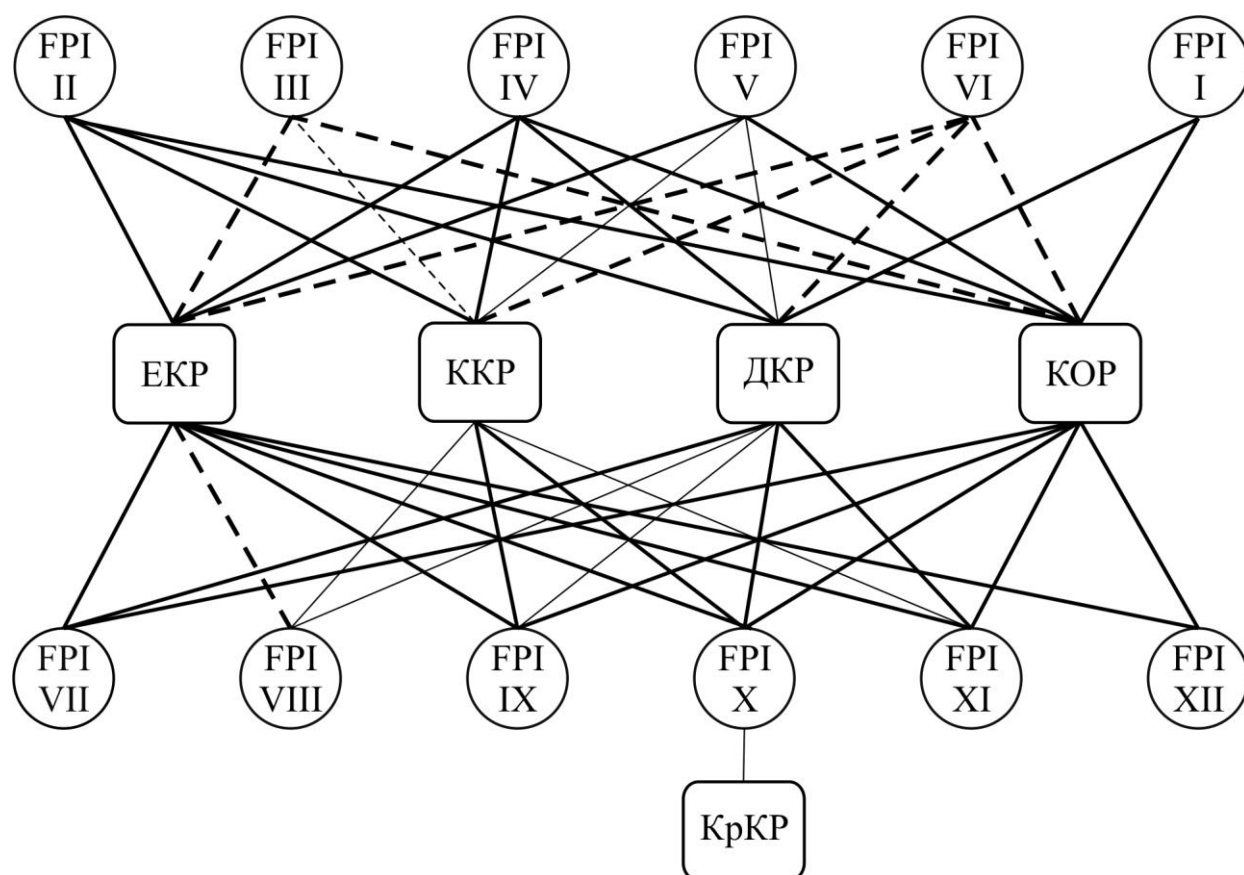

Рис. 3.4. Кореляційна плеяда значущих зв'язків між показниками схильності до ризику та властивостями особистості, що діагностовані багатофакторним опитувальником FPI

Таким чином, в цілому кореляційний аналіз показує наявність зв'язків між двома рядами психічних явищ: показниками схильності до ризику, з одного боку, і станами та властивостями особи, які представлені шкалами опитувальника FPI, показниками адаптивності, комунікативної креативності і товариськості.

3.1.2. Співвідношення показників схильності до ризику з властивостями особистості, які характеризують психологічний простір ознак локусу контролю та екстра-інтроверсії

I. Кореляційний аналіз між показниками схильності до ризику і показниками локусу контролю.

В таблиці 3.3 представлені значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і локусу контролю (за опитувальником Дж. Роттера в адаптації Є.Ф. Бажина, Є.А. Голинкіної і О.М. Еткінда [155]).

Аналіз таблиці показує, що найтісніші від'ємні зв'язки ($p < 0,01$) демонструє загальний показник схильності до ризику (КОР) з показниками Ін (інтернальність у області невдач), Ід (інтернальність у області досягнень), Іс (інтернальність в сімейних відносинах), Ім (інтернальність в міжособистісних відносинах).

Таблиця 3.3

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику та показниками локусу контролю

Показники локусу контролю	Показники схильності до ризику			
	ЕКР	ККР	КрКР	КОР
Ід	- 323**			- 272*
Ін	- 497**	- 239*	- 239*	- 427**
Іс	- 252*	- 209*	- 209*	- 382**
Ім		- 465**	- 465**	- 320**

Також від'ємні кореляційні зв'язки ($p < 0,05$) можна спостерігати між показником ЕКР і показниками Ід, Ін, Іс (інтернальність в сімейних відносинах). КрКР демонструє від'ємні значущі зв'язки ($p < 0,01$) з показниками Ім, і на 5 % рівні значущості з показниками Ін, Іс.

Загалом, аналіз кореляційних зв'язків між показниками схильності до ризику і локусу контролю демонструє наявність лише від'ємних зв'язків. Цей факт свідчить про те, що схильність до ризику пов'язана з від'ємним полюсом локусу контролю, тобто, з екстернальністю (інтернальність – це додатній полюс).

Кореляційна плеяда, що відображує взаємозв'язки, що описані вище, представлена на рисунку 3.5.

Ці дані доповнюються результатами кореляційного аналізу між означеними показниками, що проводились на вибірці студентів (184 досліджуваних), які демонструють схожі тенденції (див. додаток В табл. В.1).

Зокрема встановлено, що когнітивний компонент схильності до ризику (КОР) показує від'ємні значущі зв'язки ($\rho < 0,05$) з показником загальної інтернальності (ІЗ); інтернальності, яка виявляється в сімейних відносинах (Іс); інтернальності в міжособистісних відносинах (Ім). Контрольно - регулятивний компонент схильності до ризику (КрКР) від'ємно пов'язаний ($\rho < 0,05$) з показником Ім. Дійовий компонент схильності до ризику (ДКР) демонструє від'ємний значущий зв'язок ($\rho < 0,05$) з показником інтернальності в галузі невдач (Ін); композитна оцінка схильності до ризику також від'ємно пов'язана ($\rho < 0,05$) з показником Ім.

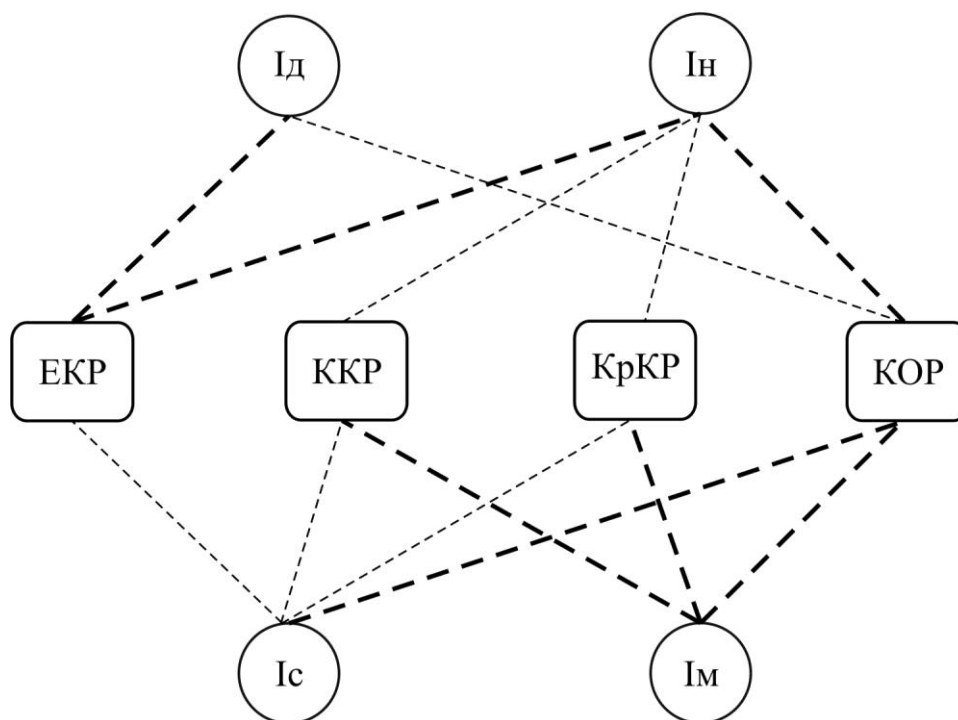

Рис. 3.5. Кореляційна плеяда значущих зв'язків між показниками схильності до ризику та показниками локусу контролю

При аналізі значущих кореляційних зв'язків між показниками схильності до ризику і локусу контролю на вибірці військовослужбовців (52 досліджуваних чоловічої статі, віком 18-24 роки) встановлено, що показник інтернальності у галузі міжособистісних відносин (Ім.) демонструє значущі від'ємні зв'язки на 1% рівні з показниками ЕКР, ДКР, КОР і ККР на 5% рівні.

Показник інтернальності у виробничих відносинах (Ів) додатньо пов'язаний на 1% рівні з показником ККР.

II). Взаємозв'язки показників схильності до ризику і факторів особистості за Р. Кеттеллом.

На рис. 3.6. зображена кореляційна плеяда взаємозв'язків між показниками схильності до ризику і факторами особистості за Р. Кеттеллом [118, 217, 218], що була створена на основі кореляційної матриці, яка представлена в додатках (див. додаток Д, табл. Д.1).

Від'ємний полюс характеризується зв'язками відповідних показників схильності до ризику з протилежним полюсом відповідних факторів особистості, тобто, прояв певних показників схильності до ризику супроводжується проявами негативних полюсів цих факторів (QII-, Q2-, G-, M-, I-, L-, C-, O-, Q3-). Розглянемо цей факт ретельніше.

Аналіз табл. Д.1 і рис. 3.6 свідчать про чіткий розподіл зв'язків на два полюси: на одному зосередилися фактори особистості (за Кеттеллом), що пов'язані з показниками схильності до ризику додатньо (додатній полюс); на другому – ті фактори, що пов'язані зі схильністю до ризику від'ємно (від'ємний полюс).

Додатний полюс представлений такими факторами, як Q, A, E, F, H, Q4, Q1. Це може означати, що прояв таких компонентів схильності до ризику, як ЕКР, ККР, ДКР, КрКР супроводжуються комплексом таких рис особистості: незалежність, безпечність домінування, соціальна сміливість, активність, схильність до ризику.

Показник ЕКР (емоційний компонент схильності до ризику) додатньо пов'язаний на 1% рівні з факторами QII (екстраверсія - інтроверсія), F (безпечність - стурбованість), H (сміливість - боязкість), а на 5% рівні - з факторами E (домінантність - покірність) і Q1 (радикалізм - консерватизм).

Це означає, що додатні зв'язки вказують на додатні полюси означених факторів, які пов'язані з показником ЕКР, тобто, QII+ (екстраверсія), F+ (безпечність), H+ (сміливість), а на 5% рівні - з факторами E+ (домінантність) і

Q₁+ (радикалізм). Наявність даних зв'язків може бути пояснена психологічним змістом цих факторів.

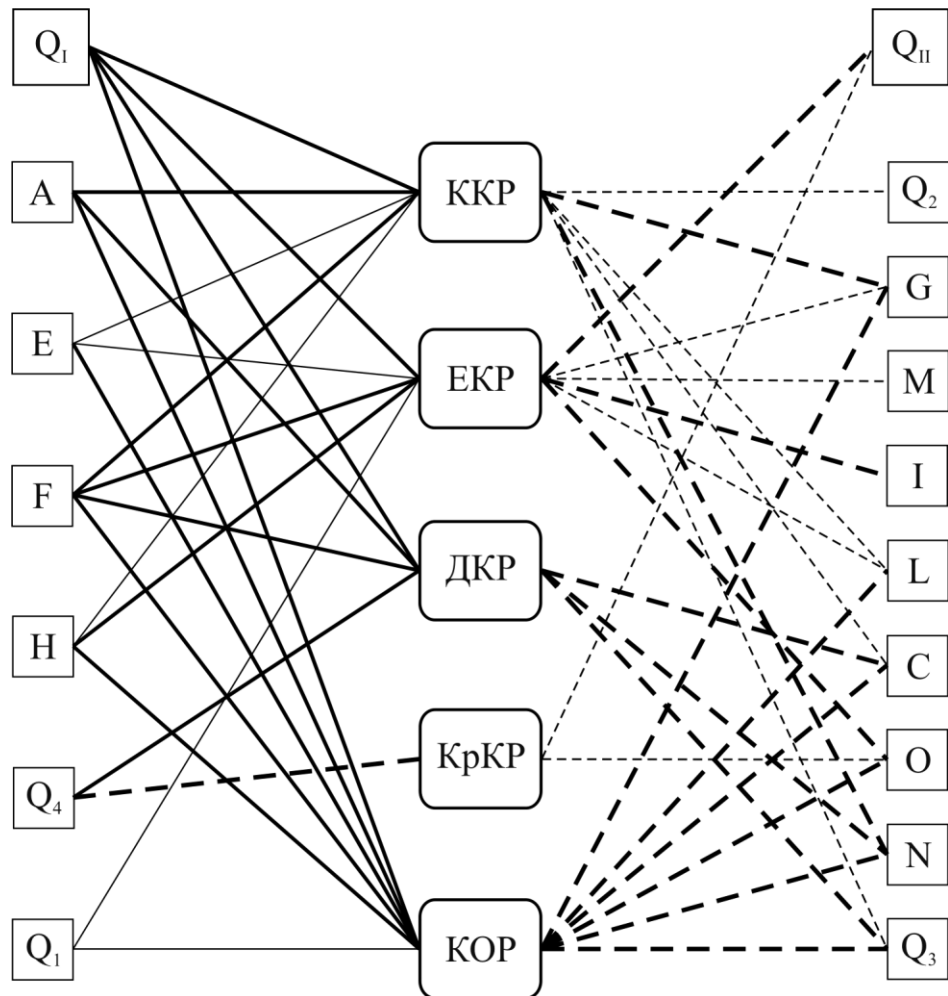

Рис. 3.6. Кореляційна плеяда взаємозв'язків показників схильності до ризику і факторами особистості за Р. Кеттеллом.

Примітка:

- додатні кореляційні зв'язки на рівні 1%;
- додатні кореляційні зв'язки на рівні 0,5 %;
- від'ємні кореляційні зв'язки на рівні 1%;
- від'ємні кореляційні зв'язки на рівні 0,5%.

Отже додатній полюс вторинного фактора Q₁+ (екстраверсія), наповнений такими рисами, як легкість встановлення і підтримки контактів з іншими людьми. Екстраверсія характеризує людину відкритую, яка легко пристосовується в будь-якій ситуації, часто і довірливо, нехтуючи обережністю, вплутується в незнайомі ситуації. Як правило людина спочатку діє, а потім роздумує про свій вчинок. Додатній полюс фактора F+ включає

безпечність, винахідливість, оригінальність, експресивність, емоційну відвертість. В цілому оцінка по даному фактору відображає емоційну забарвленість сприйняття миру особистістю. Додатний полюс фактора Н+, характеризується соціальною сміливістю, активністю, схильністю до ризику. У свою чергу додатний полюс фактора Е+ (домінантність) характеризується незалежністю, упевненістю в собі, примхливістю, а такий самий полюс фактора О1+ (радикалізм) свідчить про схильність до експериментування.

Аналогічним чином, від'ємні знаки коефіцієнтів кореляцій свідчать про зв'язки певних показників схильності до ризику з від'ємними полюсами факторів особистості, що є пов'язаними з ними. Саме у цьому ракурсі будемо їх розглядати. Так, показник ЕКР на 1% рівні від'ємно пов'язаний з фактором І (м'якість – твердість), тобто прямо пов'язаний з від'ємним полюсом фактора І- (жорсткість), який характеризується товстошкірістю, суворістю, практичністю і на цьому ж рівні пов'язаний з фактором О (схильність до почуття провини - самовпевненість). тобто пов'язаний з від'ємним полюсом означеного фактора О- (самовпевненість). На 5% рівні спостерігаються від'ємні зв'язки цього ж компоненту схильності до ризику з фактором G (сила «зверх - Я» слабкість «зверх – Я»), тобто з від'ємним полюсом G- (слабкість «зверх – Я») означеного фактору. Це виявляється в схильності до відчуттів, незгодою із загальноприйнятими стандартами, непостійністю, схильністю піддаватися впливу випадку, в ігноруванні соціальних обмежень і чужих думок особами, які схильні до ризику. Показник ЕКР від'ємно пов'язаний з фактором М (мрійливість – практичність). Це означає, що вираження ЕКР супроводжується проявами М- (практичністю), який характеризується швидкістю рішення практичних задач, занепокоєнням. Також даний показник пов'язаний з від'ємним полюсом L-, який характеризується довірливістю, відвертістю.

Розглядаючи кореляційну плеяду, звернемо увагу на ККР (когнітивний компонент схильності до ризику). Виявлені додатні зв'язки на 1% рівні: з вторинним фактором QI+ (екстраверсія); з фактором А+ (афектотимія), що характеризується товариськістю, відвертістю, безпечністю; з фактором F

(безпечність - стурбованість), позитивний полюс якого F+ (безпечність) включає винахідливість, оригінальність, імпульсивність, спритність, жвавість. На 5% рівні знайдені додатні зв'язки показника ККР: з фактором E+ (домінантність) характеризується самовпевненістю, конфліктністю, нестійкістю, примхливістю; з фактором H+ (сміливість), що указує на авантюризм, схильність до ризику, імпульсивність, не розуміння небезпеки.

Так само на мал. 3.6 представлені значущі від'ємні зв'язки ($p < 0,01$) з факторами G сила «зверх Я» - слабкість «зверх Я»), N (проникливість - наївність). Також встановлені від'ємні зв'язки на 5% рівні з факторами Q2 (самодостатність - залежність від групи), L (підозріливість - довірливість), C (сила Я - слабкість Я), Q3 (високий самоконтроль - низький самоконтроль). Розглянемо детальніше зміст даних факторів: від'ємний полюс фактора G- (слабкість «зверх Я»), характеризується непостійністю, неорганізованістю, безвідповідальністю. Фактор N- (наївність) характеризується прямолінійністю, наївністю, емоційною нестриманістю. Фактор Q2- (залежність від групи) характеризується несамостійністю, спрямованістю ухвалювати рішення разом з іншими. Фактор L- (довірливість) об'єднує такі риси, як недовірливість, заздрісність, ревності, дратівливість. Фактор C- (слабкість Я), характеризується розладом втрати духу, занепокоєнням, мінливістю у відносинах і нестійкістю в інтересах. Фактор Q3- (низький самоконтроль) характеризується поганим самоконтролем, його неточністю.

Далі розглянемо значущі зв'язки ДКР – конативного, дійового компоненту схильності до ризику з факторами особистості (за Р.Кеттеллом). Зв'язки на 1% рівні спостерігаються з факторами Q1+ (екстраверсія), A+ (афектотимія), F+ (безпечність), Q4+ (незалежність), C- (слабкість Я), N- (наївність), Q3- (низький самоконтроль).

Показник КрКР (контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику на 1% рівні пов'язаний з фактором Q4- (розслаблення), що може бути інтерпретовано як вплив стриманості, спокою на посилення контролю; на 5% рівні – з фактором OII- (емоційна стабільність), фактором O- (самовпевненість).

Нарешті, аналіз значущих зв'язків загального показника схильності до ризику (КОР) з особистісними факторами показав, що найбільш пов'язаними виявилися: QI+ (екстраверсія), A+ (афектотимія), E+ (домінантність), F+ (безпечність), H+ (сміливість), Q4+ (розслабленість), OII- (емоційна стабільність), G- (слабкість «зверх-Я»), L- (довірливість), C- (слабкість «Я»), O- (самовпевненість), N- (наївність), Q3- (низький самоконтроль).

Додатково до даних, які описані вище, здійснимо короткий огляд таблиці В.3, яка надана в додатках В. В даній таблиці представлені коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і факторами особистості за Р. Кеттеллом, що одержані на вибірці студентів (184 досліджуваних). Загалом слід відмітити, що, незважаючи на те, що значущих зв'язків виявлено за кількістю менше, основні тенденції збережені, тобто результати кореляційного аналізу, які описані вище, підтверджуються.

Встановлено, що показник КОР, тобто, загальний показник схильності до ризику додатньо пов'язаний на 1% рівні з вторинним особистісним фактором QI і з первинним фактором F; на 5% рівні - з первинними факторами A, E, G, H, Q1. Від'ємний зв'язок на 5% рівні із загальним компонентом схильності до ризику демонструє чинник QII. В свою чергу ЕКР - емоційний компонент схильності до ризику знаходить значущі додатні кореляційні зв'язки з факторами F, QI ($\rho < 0,01$) і з факторами A, E, H ($\rho < 0,05$). Від'ємні кореляційні зв'язки спостерігаються з факторами O, QII ($\rho < 0,01$) і з Q3 ($\rho < 0,05$). Когнітивний компонент схильності до ризику (ККР) на 5% рівні від'ємно пов'язаний з факторами C і O. Дійовий компонент схильності до ризику (ОКР) додатньо зв'язаний з факторами E, G ($\rho < 0,01$), H, QI ($\rho < 0,05$) і від'ємно пов'язаний з факторами I і Q2 ($\rho < 0,05$). Контрольно-регулятивний компонент (КрКР) на 1% рівні додатньо пов'язаний з факторами 3, Q3, QII і на 5% - з QIII; і від'ємно на цьому ж рівні з фактором QI.

3.1.3. Аналіз зв'язків між схильністю до ризику та показниками емоційності, імпульсивності і рефлексивності

I. Значущі взаємозв'язки між показниками схильності до ризику і емоційністю, представлені в табл. 3.4.

Аналіз кореляцій між показниками схильності до ризику і показниками емоційності свідчить про наявність значущих зв'язків між означеними показниками. Так емоційний компонент схильності до ризику (ЕКР) додатньо пов'язаний ($\rho < 0,01$) з показником модальності радість (Р) і від'ємно пов'язаний з показниками модальності страх (Ст) і печаль (П) ($\rho < 0,05$).

Когнітивний компонент схильності до ризику (ККР) демонструє додатній зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником модальності гнів (Г). Додатні значущі зв'язки ($\rho < 0,01$) спостерігаються між дійовим компонентом (ДКР) схильності до ризику і показниками модальності радість (Р), гнів (Г), а від'ємні - з показниками модальності страх (Ст) на рівні 1% і печаль (П) на рівні 5%.

Таблиця 3.4

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і показниками емоційності

Показники емоційності	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Р	306**		411**		233**
Г		290**	360**	- 281**	288**
СТ	- 420**		- 311**	289**	- 280**
П	- 210*		- 251*		

Контрольно регулятивний компонент схильності до ризику (КрКР) демонструє додатний значущий зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником модальності страх (Ст). Від'ємний зв'язок ($\rho < 0,01$) спостерігається між показниками КрКР і модальністю гнів (Г).

Загальний показник схильності до ризику (КОР) демонструє додатний значущий зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником модальності Р, Г а від'ємний ($\rho < 0,01$) - з показником емоційної модальності страх (СТ).

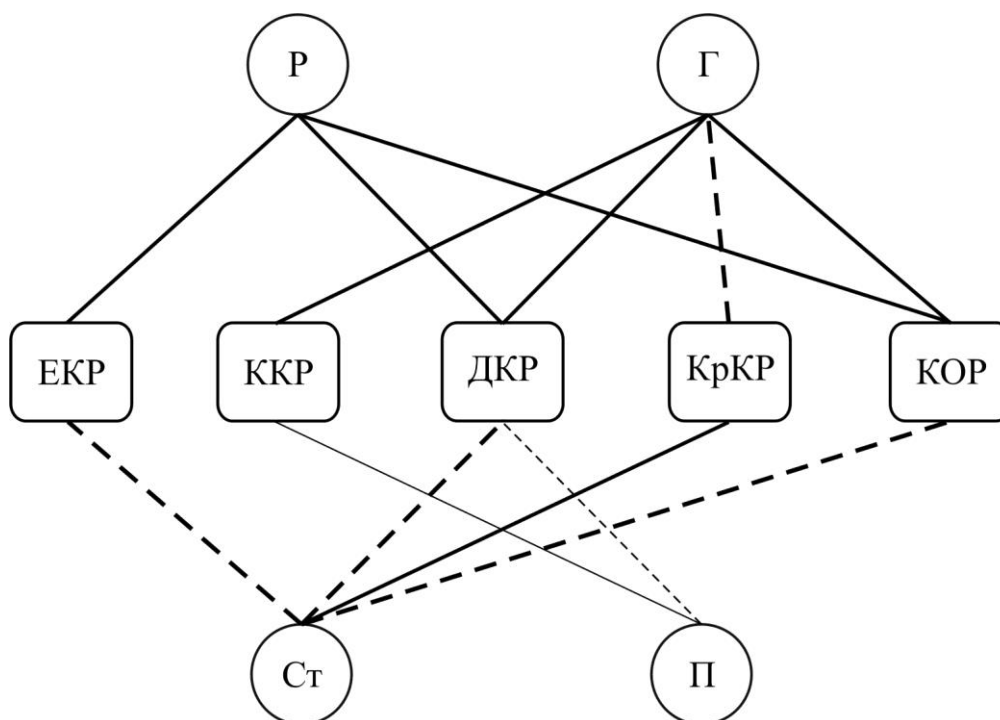

Рис. 3.7. Кореляційна плеяда значимих взаємозв'язків показників схильності до ризику і емоційності

Аналіз таблиці В.2 (див. додаток В табл. В.2) загалом підтверджує одержані дані. Результати кореляційного аналізу між означеними показниками, які проводились на вибірці студентів (184 досліджуваних) свідчать про наявність значущих зв'язків між показниками схильності до ризику і емоційності.

Так емоційний компонент схильності до ризику (ЕКР) додатньо пов'язаний ($\rho < 0,01$) з показником модальності радість (Р) і від'ємно пов'язаний ($\rho < 0,05$) з показником модальності печаль (П). Когнітивний компонент схильності до ризику (ККР) демонструє додатний зв'язок ($\rho < 0,05$) з показником модальності радість (Р). Від'ємні значущі ($\rho < 0,05$) зв'язки спостерігаються між дієвим компонентом (ДКР) схильності до ризику і показниками модальності страх (Ст), печаль (П). Загальний показник схильності до ризику (КОР) демонструє додатній значущий зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником модальності Р, а від'ємний ($\rho < 0,05$) - з показником модальності П.

Цікаві дані одержані на вибірці військовослужбовців (52 досліджуваних чоловічої статі, віком 18-24 роки). Аналіз значущих кореляційних зв'язків між якісними показниками схильності до ризику і емоційністю на даній вибірці

показав наступне. Загальний показник схильності до ризику (КОР) додатньо зв'язаний ($\rho < 0,05$) з показниками модальності радість (Р), а від'ємні зв'язки ($\rho < 0,05$) демонструє з показниками модальності гнів (Г) і страх (Ст). Дієвий компонент схильності до ризику (ДКР) додатньо пов'язаний ($\rho < 0,05$) з показником модальності радість (Р), а від'ємно, на тому ж рівні, з модальністю гнів (Г) і страх (Ст). Контрольно регулятивний компонент схильності до ризику (КрКР) додатньо зв'язаний ($\rho < 0,01$) з показником модальності печаль (П), а від'ємно ($\rho < 0,01$) - з показником модальності радість (Р). Емоційний компонент схильності до ризику також від'ємно зв'язаний ($\rho < 0,01$) з показником модальності страх (Ст).

Таким чином кореляційний аналіз між показниками схильності до ризику і показниками емоційності для всіх груп досліджуваних показав, що: модальність радість (Р) має тільки додатні зв'язки ($\rho < 0,01$) з показниками схильності до ризику. Модальність гнів (Г) має додатні зв'язки ($\rho < 0,01$) з показниками ККР, ДКР, КОР та від'ємний зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником КрКР. Модальність страх (Ст) має додатній зв'язок ($\rho < 0,01$) з показником КрКР, та від'ємні зв'язки ($\rho < 0,01$) з модальностями ЕКР, ДКР, КОР. Модальність печаль (П) має від'ємні зв'язки ($\rho < 0,05$) з показниками ЕКР, ДКР.

Якщо звернутися до психологічної сутності емоцій, то можна пояснити кореляційні зв'язки, що одержані між показниками схильності до ризику і емоційності.

Відомо, що емоції різної якості відрізняються між собою відношенням до об'єкту, що відображує знак домінуючих емоцій: радість має додатній знак (+), що означає позитивне ставлення до об'єкту, активну з ним взаємодію, та спрямованість на об'єкт; гнів має від'ємний знак (-), що виявляється в негативному ставленні до об'єкту, але активною з ним взаємодією, та спрямованістю на нього (взаємодія і спрямованість схожа з радістю); страх - негативне ставлення до об'єкту, пасивна з ним взаємодія, та спрямованість від

нього; печаль – нейтральне або негативне ставлення до об'єкту, пасивна з ним взаємодія, та спрямованість від нього [128, 135, 136, 166, 170].

Саме в цьому значною мірою виявляється психологічна сутність емоцій. Так позитивним емоціям властиве прийняття об'єкту і спрямованість на нього при активній (але, можливо, і пасивній) з ним взаємодії, негативним - неприйняття, спрямованість від об'єкту і різні способи взаємодії з ним (як активне, так і пасивне). Отже, якість емоцій визначає глобальні форми взаємодії з навколишньою дійсністю, отже і деякі параметри активності, пояснює зв'язок темпераменту з властивостями особистості, оскільки саме якісні характеристики емоційності як стійкої властивості індивідуальності виражають суттєві ознаки емоцій - відношення суб'єкта до того, що віддзеркалюється, відношення до навколишнього світу [171].

З позицій означеного підходу можна пояснити зв'язки показників емоційності і схильності до ризику таким чином: домінування емоцій з додатним знаком (радість) сприяє активним проявам показників схильності до ризику; домінування емоцій з від'ємним знаком (страх, печаль) гальмує ці прояви.

Наявність протилежних зв'язків емоційної модальності Г з показниками схильності до ризику можна пояснити тим, що модальність гнів з одного боку відноситься до від'ємних емоцій, що означає негативне ставлення до об'єкту, а з другого, спосіб її взаємодії з об'єктом протікає по типу додатних емоцій (по типу радості).

II. Розглянемо за порядком значущі взаємозв'язки між показниками схильності до ризику, з одного боку, і імпульсивності та рефлексивності – з другого, що представлені в табл. 3.5. і на рисунку 3.8.

Показник Імп (імпульсивність) на 1 % рівні додатньо пов'язаний з такими показниками схильності до ризику, як КОР (композитна оцінка схильності до ризику, ДКР (дійовий компонент), ККР (когнітивний компонент); а на 5 % рівні - з ЕКР (емоційний компонент). На 5 % рівні виявлений від'ємний зв'язок між показником Імп (імпульсивність) і КрКР (контрольно-регулюючий компонент).

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і показниками імпульсивності, рефлексивності

Показники	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Імп	256*	336**	339**	-243*	464**
РФ	-210*	-301**	-272*	221*	-382**

Аналіз таблиці свідчить про те, що показник РФ (рефлексивність) від'ємно пов'язаний на 1% рівні з показником КОР і на 5% з показниками ЕКР, ККР і ДКР. Від'ємний кореляційний зв'язок спостерігається між показниками РФ і КрКР спостерігається на 5 % рівні. За для наочності представимо взаємозв'язки, що вище описані, в кореляційній плеяді.

Аналіз значущих кореляційних зв'язків між показниками схильності до ризику і показниками імпульсивності, рефлексивності (вибірка військовослужбовців, 52 досліджуваних чоловічої статі, віком 18-24 роки), демонструє таке. Від'ємний значущий зв'язок ($\rho < 0,05$) знайдений між контрольно регулятивним компонентом схильності до ризику (КрКР) і показником імпульсивності (Імп).

Показники емоційного компоненту схильності до ризику (ЕКР), дієвого компоненту (ДКР) та композитної оцінки схильності до ризику (КОР) демонструють від'ємні значущі зв'язки ($\rho < 0,05$) з показником рефлексивності (РФ) (див. додаток Ж табл. Ж.1).

Таким чином, значимі кореляційні зв'язки між показниками схильності до ризику і показниками імпульсивності, рефлексивності за результатами усіх груп досліджуваних розподіляються на дві протилежні групи. Одну групу, яка насичена додатними зв'язками, представляють показники схильності до ризику і імпульсивності, другу – від'ємні зв'язки між показниками схильності до ризику і рефлексивністю.

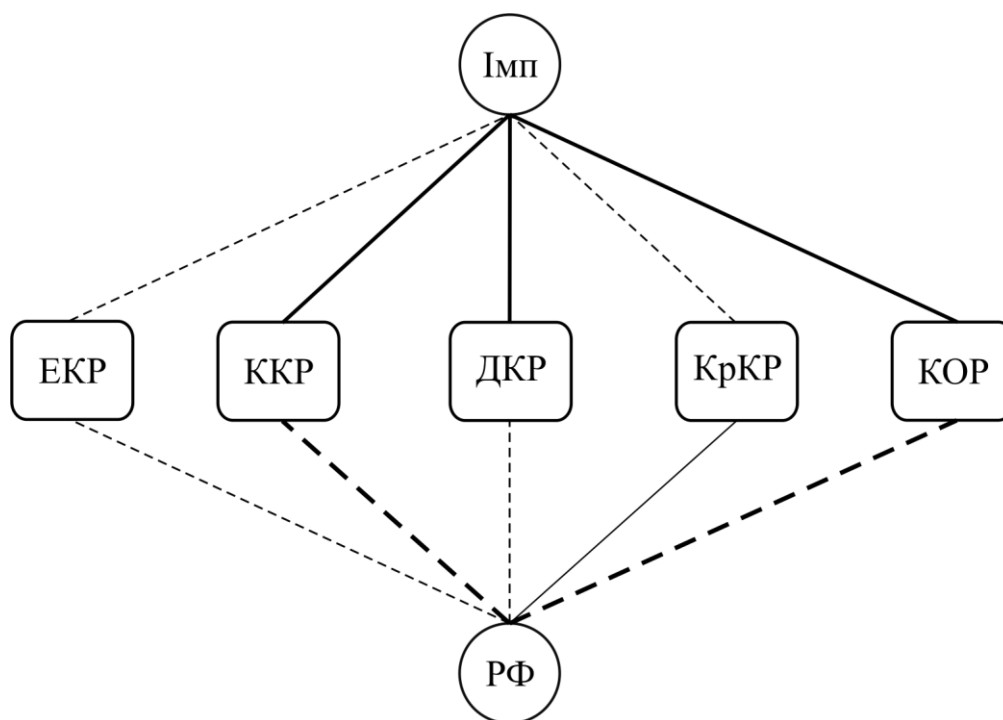

Рис. 3.8. Кореляційна плеяда значущих взаємозв'язків показників схильності до ризику, імпульсивності та рефлексивності

3.2. Результати групування показників методом факторного аналізу

Відомо, що факторний аналіз, долає вади кореляційного аналізу, спрямованого на фіксацію, констатацію зв'язків між показниками, що вивчаються, у вигляді сукупності кореляцій, зокрема, деякою мірою розкриває характер цих взаємозв'язків. В нашій роботі використовувався факторний аналіз з подальшою ротацією (Extraction Method: Unweighted Least Squares, Principal Component Analysis and Rotation: Varimax with Kaiser Normalization), який здійснювався за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows. Серед ряду факторних моделей, була обрана чотирьохфакторна модель, як така, що відповідає вимогам, які пред'являються до відбору факторних моделей. Обов'язковими вимогами й перевагами цього виду аналізу є розгляд результатів факторного аналізу в контексті єдності, субординації, взаємозалежності та взаємодоповнюваності. В таблиці 3.2 наведено остаточний варіант – чотирьохфакторну модель, яка певним чином структурує індивідуально – психологічні властивості особистості, що вивчаються.

В даній таблиці представлені ті показники, що мають найбільшу факторну вагу. Передусім слід відмітити, що всі фактори даної моделі є біполярними, тобто складаються з двох протилежних полюсів. Ці полюси характеризуються протилежним змістовним наповненням, яке представлене певними показниками (якостями, рисами).

Перший фактор - „*схильність до емоційного переживання ризику - тривожність*”. Один з полюсів, який ми назвали полюсом емоційного переживання ризику (емоційний компонент схильності до ризику має найвищу факторну вагу), об'єднав показники що характеризують не тільки різноманітність, насиченість, силу емоційних переживань, пов'язаних з ризиком, а й такі властивості, як кортикальну живість, силу «Я», товариськість, екстраверсію, сміливість, готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети та інші, тобто ті, що більшою мірою пов'язані з емоційними переживаннями ризику.

Таблиця 3.6

Структура індивідуально – психологічних властивостей особистості

Додатний полюс (+)	Вага	Від'ємний полюс (-)	Вага
1	2	3	4
Фактор І			
Емоційний компонент (ЕКР)	693	Тривожність (QII+)	-871
Композитна оцінка (КОР)	686	Почуття провини (O+)	-798
Сила «Я» (С+)	605	Сором'язливість (FPI VIII)	-573
Кортикальна живість (QIII+)	535	М'якість (I+)	-560
Сміливість (H+)	531	Страх (СТ)	-542
Товариськість (FPI V)	512	Депресивність (FPI)	-435
Готовність змінюватися (ГІ)	485	Підозріливість (L+)	-396
Екстраверсія (QI+)	420	Самопрезентація (СПк)	-293
Готовність до подолання невдач (ГПН)	406	Схильність до маніпуляції (Мк)	-293

Продовження таблиці 3.6			
Готовність до досягнення мети (ГДМ)	398	Печаль (П)	-290
Широта охопту сигналів соціуму (ШОСС)	395	Сила зверх «Я» (G+)	-246
Загальний показник адаптивності (ЗПА)	298	Невротичність (FPI I)	-210
Фактор II			
Роздратованість (FPI IV)	777	Розпізнавання сигналів (ЛІСС)	-711
Імпульсивність (Імп)	763	Усталеність переживань (УЕП)	-659
Емоційна лабільність (FPI XI)	696	Орієнтації в соціумі (ТОСС)	-655
Композитна оцінка (КОР)	523	Врівноваженість (FPI VI)	-654
Реактивна агресивність (FPI VII)	512	Рефлексивність (РФ)	-579
Спонтанна агресивність (FPI II)	499	Загальна адаптивність (ЗПА)	-364
Дійовий компонент (ДКР)	498	Стійкість товарищкості (УСТ)	-360
Радість (Р)	487	Контрольний компон. (КрКР)	-332
Готовність змінюватись (ГІ)	485	Подолання невдач (ГПН)	-260
Безпечність (F+)	470	Страх (С)	-236
Гнів (Г)	457	Сила «Я» (С+)	-225
Екстраверсія (FPI X)	428	Високий самоконтроль (Q3+)	-213
Печаль (П)	353	Радикалізм (Q1+)	-209
Екстраверсія (QI+)	336		
Фактор III			
Інтернальність в невдачах (Ін)	596	Когнітивний компон. (ККР)	-655
Інтернальність в стосунках (Ім.)	583	Композитна оцінка (КОР)	-566
Легкість спілкування (ЛТ)	578	Контрольний компон. (КрКР)	-516
Інтернальність в області сімейних відносин (Іс)	567	Сором'язливість (FPI VIII)	-338

Продовження таблиці 3.6			
Маніпулятивність (Мк)	551	Дійовий компонент (ДКР)	-312
Легкість товарищкості (ЛТ)	477	Незалежність (Нк)	-310
Інтернальність в галузі досягнень (Ід)	450	Емоційний компонент (ЕКР)	-238
Підозріливість (L+)	423	Екстраверсія (QI+)	-230
Ініціативність товарищк. (ІТ)	412	Безпечність (F+)	-220
Радикалізм (Q1+)	410		
Фактор IV			
Незалежність (QIU+)	840	Потреба у товарищкості (ПТ)	-702
Мрійливість (M+)	603	Широта товарищкості (ШТ)	-689
Самодостатність (Q2+)	468	Сила «зверх - Я» (G+)	-637
Домінантність (E+)	437	Виразність товарищкості (ВТ)	-609
Радикалізм (Q1+)	379	Ініціативність товарищк. (ІТ)	-543
Конфліктність (Кок)	334	Проникливість (N+)	-445
Інтернальн. в виробництві (Ів)	332	Афектотимія (A+)	-435
Невротичність (FPI I)	321	Легкість товарищкості (ЛТ)	-306
Емоційна стійкість (ЕСтк)	315	Інтернал. в міжособистісних відносинах (ІМ)	-234
Комунікативна компетентність (КК)	261	Готовність до досягнення мети (ГДМ)	-226
Підозріливість (L+)	218		

Протилежний полюс - «тривожність» - об'єднав такі показники, що характеризують і переживання (почуття провини, страх, депресія, печаль) і властивості особистості (сором'язливість, невротичність, м'якість, схильність до самопрезентації, підозріливість, сила «зверх-Я»), які перешкоджають виникненню і проявам схильності до ризику.

Другий фактор можна назвати фактором „імпульсивності - адаптивності”, що також розподіляються на два полюси: додатного, який об'єднує такі показники, як імпульсивність, наявність загального компоненту

схильності до ризику, роздратованість, гнів, радість, печаль, агресивність, безпечність, екстраверсія і від'ємного, що характеризується легкістю розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму і точністю орієнтації в них, готовністю до здійснення дій, спрямованих на подолання невдач, емоційною усталеністю, рефлексивністю, врівноваженістю, самоконтролем, наявністю контрольного регулятивного компоненту схильності до ризику, радикалізмом.

Третій фактор - фактор *„інтернальності– загальної схильності до ризику”*. Від'ємний полюс цього фактора (загальна схильність до ризику), який об'єднує всі компоненти схильності до ризику разом з екстраверсією, незалежністю, безпечністю, врівноважує додатний полюс (інтернальність), який групує показники інтернальності (в області невдач, міжособистісних стосунків, сім'ї, досягнень), товарищескості (легкість, ініціативність), комунікативної креативності (загальний компонент, схильність до самопрезентації), факторів особистості за Кеттеллом (підозріливість, радикалізм, самодостатність). В додатному полюсі даного фактора, як і у першому факторі, містяться властивості особистості, що перешкоджають виникненню і проявам схильності до ризику.

Четвертий фактор – *«незалежність – товарищескість»*. Перш ніж давати характеристику полюсам цього фактора, слід відмітити, що в них, на відміну від інших, не міститься жодного самостійного показника схильності до ризику, проте, деякі фактори особистості характеризуються їх проявами. Так, додатний полюс представлений такими факторами особистості, як незалежність, мрійливість, самодостатність, домінантність, радикалізм, підозріливість і такими показниками, як невротичність, конфліктність та інші. Від'ємний полюс об'єднує майже всі показники товарищескості, проникливість, силу «зверх - Я» тощо.

У цілому кількісний аналіз показав наступне:

1. Використання можливостей статистичних методів, зокрема, кореляційного й факторного аналізу, дає можливість упорядкувати велику кількість параметрів, що досліджуються у співвідношенні зі схильністю до

ризикі і дозволяє забезпечити строго логічний аналіз інтегральної властивості особистості – схильності до ризику.

2. Отримані на всіх трьох вибірках (вибірки студентів, слухачів та військово-службовців) кореляційні зв'язки між означеними параметрами, а також результати факторного аналізу дозволили виділити та описати симптомокомплекси властивостей особистості, які пов'язані між собою і зі схильністю до ризику. Це дозволило дослідити можливі поєднання, групування показників, їх комбінації.

3. Унаслідок проведеного факторного аналізу найістотніше семантичне навантаження припало на чотирьох факторну модель, яка включає такі фактори, як: «схильність до емоційного переживання ризику – тривожність», «імпульсивність – адаптивність», «інтернальність – загальна схильність до ризику», «незалежність – товариськість».

Саме тому надано опис та інтерпретацію цієї факторної моделі, що дозволило з'ясувати коло рис особистості, що супроводжують прояви схильності до ризику. На даному етапі роботи ми розглядаємо отримані результати як доказ правильності нашої гіпотези, логіки і змісту емпіричного й теоретичного дослідження.

3.3 Диференціально-психологічний аналіз схильності до ризику

Розкриття індивідуально-психологічних особливостей особистостей з різними проявами схильності до ризику в даній роботі спрямоване на вирішення таких питань: дослідити індивідуально-психологічні особливості осіб, які розрізняються за рівнем розвитку загального показника (індекса, композитної оцінки) схильності до ризику; виявити індивідуально-психологічні особливості осіб з різною специфікою схильності до ризику (типом, якісно-кількісним поєднанням її показників). Для вирішення цих питань із вибірки досліджуваних формувалися групи: а) осіб з високим і низьким рівнем індексу схильності до ризику; б) з домінуванням одного з якісних показників

схильності до ризику, тобто, з домінуванням або емоційного, або когнітивного, або конативного, або регулятивного компонентів.

За основу для відбору досліджуваних враховувались результати діагностики схильності до ризику, які були одержані за допомогою оригінального тест-опитувальника. Відбір досліджуваних проводився за відомим і поширеним в диференціальній психології методом «асів» [135, 136, 166, 170, 171]. Суть цього метода полягає у виділенні серед досліджуваних осіб, які мають різні комбінації високих і низьких значень показників, що вивчаються (в нашому випадку якісних показників схильності до ризику).

При цьому, максимальне вираження певного показника відповідає значенню, яке досягає 75 процентілей і вище (четвертий квартиль розподілу), мінімальне – від нуля до 25 процентілей (перший квартиль). Слід зазначити, що перед тим значення всіх показників схильності до ризику досліджуваних всієї вибірки, яке було виражене в первинних балах, переводилися в проценті лі. Це необхідно було для корекції розподілу значень показників, для наближення цього розподілу до нормального [5, 7].

Таким чином:

а) з основної вибірки досліджуваних було обрано 12 осіб з максимальним вираженням індексу схильності до ризику, тобто, з максимальними значеннями композитної оцінки (більше ніж 75 процентілей – четвертий, 5 квартиль розподілу), і 9 осіб з мінімальним вираженням схильності до ризику (менше ніж 25 процентілей – перший квартиль розподілу). Аналіз психологічних особливостей осіб, що відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику представлений в підрозділі 3.3.1.

б) Таку саму процедуру застосовано і для пошуку представників якісних типів схильності до ризику. Під якісними типами розуміється певне поєднання означених показників схильності до ризику, тобто поєднання емоційного, когнітивного, конативного і контрольно-регулятивного компонентів. З основної вибірки досліджуваних було обрано 21 особу з домінуванням тільки одного з якісних показників схильності до ризику. Зокрема, з домінуванням емоційного

показника схильності до ризику 6 осіб; когнітивного – 4 особи; конативного – 5 осіб і регулятивного компонента 6 осіб. Аналіз психологічних особливостей осіб, що відрізняються домінуванням одного з компонентів (модальностей) схильності до ризику (традиційно позначається як мономодальний тип), представлений в підрозділі 3.3.2.

Важливо відмітити, що домінування одного компоненту (мономодальність) зараховувалось лише в тому випадку, коли значення *всіх інших* показників схильності до ризику розташовані в просторі *першого*, в крайньому випадку, *другого* квартилей розподілу.

Отже в даній роботі розглядали лише психологічні особливості мономодальних типів схильності до ризику, тобто з домінуванням або емоційного компоненту, або когнітивного компоненту, або дійового компоненту, або регулятивного. Значення цих показників розташовані в 4 квартилі розподілу, на фоні інших показників, значення яких розташовані в першому, або в другому квартилі розподілу.

3.3.1. Психологічні особливості осіб, що відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику

3.3.1.1. Особливості показників, важливих для процесу спілкування та соціальної адаптації у представників виділених груп

Аналіз психологічних особливостей осіб, що відрізняються між собою високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику здійснюється за допомогою методу профілів. У даному фрагменті роботи розглядаються усереднені профілі властивостей особистості, які мають важливе значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки, а саме: профілі показників адаптивності, комунікативної креативності, товариськості і станів та властивостей особистості, що діагностовані за допомогою Фрайбургського особистісного опитувальника (FPI) [142].

Слід зауважити, що значення показників адаптивності, комунікативної креативності та товариськості надані в «сирих» балах, тому усереднені профілі показників означених властивостей особистості двох груп досліджуваних (з

високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику), представляють собою відхилення усередненого (середньоарифметичного кожної групи) значення кожного показника від середнього ряду всієї вибірки.

Розглянемо профілі адаптивності, комунікативної креативності та товариськості двох груп досліджуваних, з високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику, послідовно.

I. Особливості адаптивності у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику.

Нагадаємо, що для діагностики соціальної адаптивності в даній використовувався «Тест-опитувальник соціальної адаптивності». Під соціальною адаптивністю автори [179] розуміють інтегральну властивість особистості, що забезпечує адаптацію до соціальних умов.

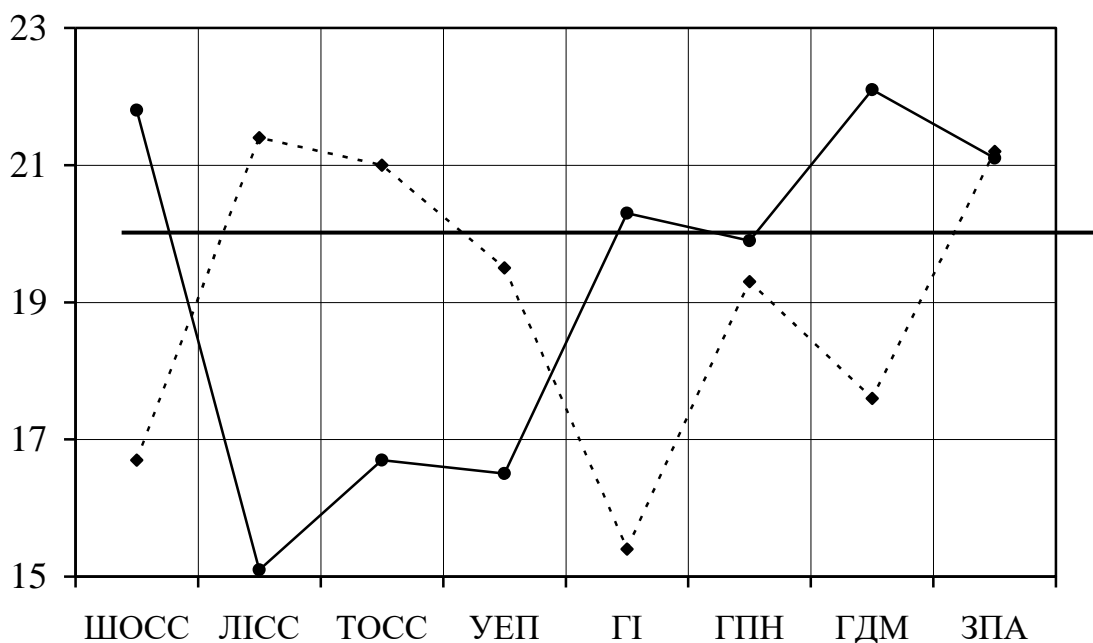
В.А. Петровський, у своїх роботах підкреслює, що людська діяльність містить у собі і «надситуативні» моменти, адаптивність характеризується відповідністю результату діяльності індивіда прийнятої їм мети. При цьому, саме не адаптивна активність, як стверджує автор, в умовах потенційного ризику є активністю, що спрямовує особистість на зустріч небезпеки й виступає як результат вільного вибору. Перемога адаптивного імпульсу над не адаптивним може призвести до відмови від ризику [146].

Слід відзначити, що адаптивна активність розуміється В.А.Петровським як цілісний феномен, а не як складна характеристика психіки, що характеризується поєднанням декількох компонентів і розглядається не як пристосування до середовища, а як його перетворення [179].

Про це свідчить наявність в структурі соціальної адаптивності таких її показників, що діагностуються обраною нами методикою (і яка відображає теоретичні уявлення її авторів), як готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач (ГПН) і готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети (ЕДМ). Саме цим можна пояснити наявність додатних зв'язків показників схильності до ризику з означеними показниками адаптивності, і від'ємних зв'язків з деякими іншими показниками адаптивності.

На рис. 3.9. представлені профілі показників соціальної адаптивності двох груп досліджуваних: відповідно з високими (КОР max) и низькими (КОР min) значеннями (рівнями) загального показника схильності до ризику.

На осі X розташовані показники соціальної адаптивності, на осі Y – їх значення, які виражені в балах. Внизу графіка наведені числові значення кожного показника. Значення кожного показника у профілях представляють собою середню оцінку відповідного показника усіх представників груп, які розглядаються. Кожний профіль представляє собою криву, що відображає значення усіх параметрів соціальної адаптивності.

—	КОР _{max}	21,8	15,1	16,7	16,5	20,3	19,9	22,1	21,1
-----	КОР _{min}	16,7	21,4	21,0	19,5	15,4	19,3	17,6	21,2

Рис. 3.9. Профіль показників соціальної адаптивності у груп осіб з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику.

Аналіз означених профілів і тих, що представлені в даному дослідженні, буде проводитися за такою процедурою: а) спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо для того, щоб визначити особливості соціальної адаптивності; б) співставимо означені профілі між собою. За для порівняння профілів, що

аналізуються в табл. 3.7 представлені ранги показників адаптивності осіб, що розрізняються рівнем загального показника схильності до ризику.

У групі досліджуваних з високою схильністю до ризику перші три рангові місця посідають такі показники, як ЛІСС- (важкість розпізнавання і ієрархізація сигналів соціуму), УЕП- (низька усталеність емоційного переживання), ТОС- (відсутність точності в орієнтації в сигналах соціуму). У групі випробуваних з низьким рівнем схильності до ризику – ГГ (низька готовність змінюватися), ШОС- (вузькість обсягу сигналів соціуму), ГДМ- (низька готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети).

Розглянемо перші рангові місця у групі з мінімальною вираженістю схильності до ризику (КОР min). Так, представники цієї групи може характеризуватися закритістю для нового досвіду, вони не прагнуть змінюватися ГГ (не готовність змінюватися). Наступним параметром, в якому виявлені значимі відхилення від середньої лінії ряду, є показник ШОС- (вузькість обсягу сигналів соціуму), наявність цього показника, свідчить про вузький обсяг значимих сигналів, що впливають на представників даної групи (ШОС-) у новій ситуації.

Таблиця 3.7

Ранги показників адаптивності осіб, що розрізняються рівнем загального показника схильності до ризику

Ранги	Групи осіб з максимальним та мінімальним рівнем схильності до ризику	
	Група КОРmax	Група КОРmin
1	ЛІСС- не розпізнавання сигналів	ГГ- неготовність змінюватися
2	УЕП- нестійкість переживань	ШОСС- вузькість обхвату сигналів
3	ТОСС- відсутність орієнтації в соціумі	ГДМ- неготовності до досягнень
4	ГДМ+ готовність до досягнень	ЛІСС+ розпізнавання сигналів
5	ШОСС+ широта обхвату сигналів	ТОСС+ орієнтації в соціумі

Тепер розглянемо візуально виявленні відмінності між даними групами осіб за показником ЛІСС- (важкість розпізнавання і ієрархізації сигналів

соціуму). У досліджуваних першої групи, тобто схильних до ризику, на відміну від групи не схильних до ризику простежена низька спроможність виділяти серед різних факторів, головні, найважливіші. Вони не вірно оцінюють соціальну ситуацію.

Наступним параметром, у якому визначаються значимі відмінності, між групами з високою вираженістю схильності до ризику та групи з низькою її вираженістю є параметр УЕП- (низька усталеність емоційного переживання), що характеризує представників групи КОРmax, як емоційно нестійких. Ці особи невірно оцінюють вимоги та очікування соціального середовища, не вміють прогнозувати зміни стану і поведінки людей ТОС- (відсутність орієнтації в сигналах соціуму). У досліджуваних першої групи, тобто тих у яких визначений максимальний рівень схильності до ризику (КОР) спостерігається прагнення до реалізації своєї мети та досягнення встановлених завдань (ГДМ+). Загалом, слід відзначити, що дані графіки візуально віддзеркалюють один одного.

II. Особливості комунікативної креативності у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику.

В літературі відмічається, що ризиковість може проявлятися у творчості, тому, що творча діяльність характеризується неповторністю, оригінальністю, унікальністю. У даному випадку, ризик обумовлений самою сутністю творчого процесу, особливостями використання нового у практичній життєдіяльності, пошуками нових, ще не апробованих форм та методів роботи [30, 108, 151, 192, 203]. На графіку рисунок 3.10 представлено два профілі: КОРmax – групи досліджуваних з високим рівнем загального показника схильності до ризику та групи КОРmin, тобто, групи випробуваних з низьким рівнем загального показника схильності до ризику. При аналізі цих профілів нас цікавлять не тільки специфіка комунікативної креативності означених груп осіб, а й відмінності, які виявляються при порівнянні цих профілів. Для здійснення такого аналізу були проранжовані значення всіх показників комунікативної креативності профілів, що порівнюються.

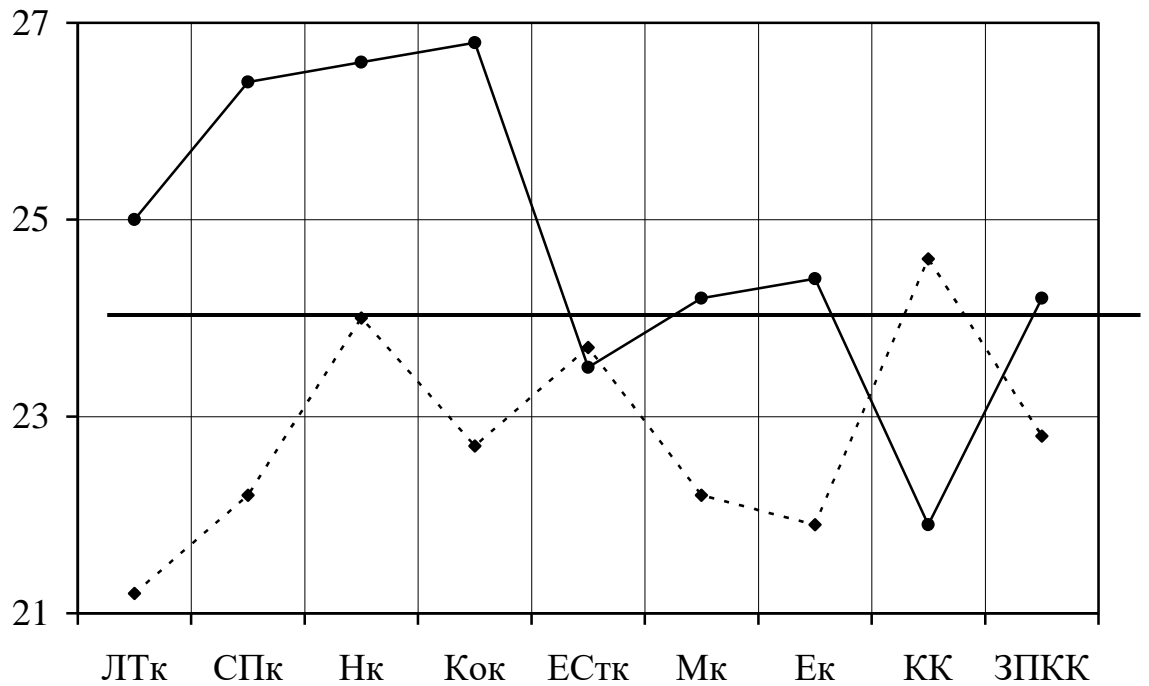

Рис. 3.10 Профіль показників комунікативної креативності двох груп осіб: з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику.

В табл. 3.8 представлені ранги показників комунікативної креативності, розподіл рангів здійснювався за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Таблиця 3.8

Ранги показників комунікативної креативності осіб, що розрізняються рівнем загального показника схильності до ризику

Групи осіб з максимальним та мінімальним рівнем схильності до ризику		
Ранги	Група KOP max	Група KOP min
1	КОк ⁺ конфліктність	ЛТк ⁻ важкість спілкування
2	Нк ⁺ незалежність	Ек ⁻ відсутність експресивності
3	СПк ⁺ само презентація	Мк ⁻ відсутність маніпуляцій
4	КК ⁻ комунікативна некомпетентність	СПк ⁻ не схильність до самопрезентації
5	ЛТк ⁺ легкість спілкування	Кок ⁻ відсутність конфліктності

На підставі аналізу домінуючих показників комунікативної креативності у групах досліджуваних з високим та низьким рівнем схильності до ризику, можна описати специфіку їх комунікативної креативності.

Розглянемо перші рангові місця у групі з максимальною вираженістю схильності до ризику (КОР max). Найбільш значимі відхилення від середньої лінії ряду комунікативної креативності спостерігаються за показниками: конфліктність (КОк⁺), незалежність (Нк⁺), схильність до самопрезентації (СПк⁺), комунікативна некомпетентність (КК⁻), легкість спілкування (ЛТк⁺).

Представники групи з максимальним проявом схильності до ризику характеризуються, як люди конфліктні. Вони прагнуть відстояти свою позицію, свою точку зору; мають загострене почуття справедливості; люблять доводити ситуацію до «вибуху» для того, щоб додати до неї щось нове та оригінальне. Ці особи частіше за інших використовують конфлікти для вирішення ситуації, для розвитку подій та особистісного зростання. Проте у них не виникають труднощів у спілкуванні, вони не замислюються над наслідками свого легкого відношення до соціальних контактів, тому труднощі в спілкуванні скоріше можуть виникнути не у них, а у тих людей, хто з ними спілкується.

Представники групи КОРmax критично сприймають іншу, особливо домінуючу точку зору, завжди мають свою стійку позицію; ігнорують судження інших. До групового тиску таких людей важко підкорити. Як правило, представники, що відносяться до даної групи живуть за своїми законами, ігнорують соціальні умови та авторитети; такі люди легко здійснюють бунтівні, авантюрні вчинки. Представників групи КОРmax можливо охарактеризувати, як суб'єктів, які полюбляють і вміють забезпечити собі ефективну сомоподачу.

Далі розглянемо усереднений профіль представників групи із мінімальною вираженістю схильності до ризику (показники, що мають найбільші відхилення від середньої лінії ряду за рангом). У даній групі домінують такі показники адаптивності як: важкість спілкування (ЛТк⁻), невиразність (Ек⁻), несхильність до маніпуляцій (Мк⁻), не схильність до самопрезентації (СПк⁻), відсутність конфліктності (КОк⁻).

Аналіз профілів даної групи, дозволяє говорити про те, що досліджувані групи KOPmin зазнають труднощі у становленні нових взаємовідносин, вони сором'язливі у процесі спілкування, не вміють адаптуватися в сформовану групу. У цих досліджуваних спостерігається однотипність та невиразність невербальної мови та визначається, «біднота», монотонність вербальної мови (інтонації, темпу, тону). Представники даної групи безхитрісні, не люблять бути у центрі уваги, не схильні до конфліктів, спрямовані на відкрите спілкування, не вміють, та не люблять хитрощів, вважають, що все можливо розв'язати шляхом прямого пояснення між людьми.

III. Особливості товариськості осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику.

Теоретичний аналіз літератури показав, що схильність до ризику може виявлятися і в спілкуванні. Всі люди різні – вони займають різні життєві позиції, переслідують різні цілі, керуючись різними інтересами. При цьому кожен прагне задовольнити свої потреби в спілкуванні. Протилежність інтересів і цілей приводить до зіткнення протилежних позицій, поглядів різних людей, до протиборства, до збільшенні ризику в спілкуванні.

У такому контексті схильність до ризику розглядається в системі цінностей, тобто, на змістовному рівні структури особистості. Як вже було сказано, на даному етапі дослідження ми розглядаємо схильність до ризику не в контексті цінностей, а в просторі характеристик індивідуальності (формально-динамічний рівень). Саме тому у зв'язку з характеристиками схильності до ризику досліджуються сумірні з нею психологічні характеристики, які містять в собі інформацію про специфіку спілкування конкретного індивіда. Така інформація міститься в показниках товариськості.

У літературі є інформація про зв'язок схильності до ризику з якостями особистості, що виявляються в спілкуванні (екстраверсія, підозрілість, дефіцит психологічної проникливості, відвертість та інші) [54, 60, 130, 131, 178].

Нагадаємо, що товариськість як один з видів психічної активності, що виявляється в спілкуванні [165, 169]. Ця індивідуально-психологічна

властивість особистості визначається як сильно розвинене стійке прагнення до спілкування, до особистого контакту з людьми. Це прагнення виражається в балакучості, в легкості вступу до соціального контакту, в бажанні обмінятися думками, враженнями, своїми почуттями з іншими людьми.

Товариськість може направляти особу на взаємодію з певними соціальними об'єктами. Коло динамічних параметрів товариськості, що розглядаються як вид активності, є сукупністю тих ознак спілкування, які характеризують силу внутрішніх тенденцій індивіда до спілкування, що виявляється в енергійності і різноманітності певних дій [166].

В психологічній літературі були виділені і описані параметри, що характеризують форму і динаміку товариськості [55, 63, 165]. Дані параметри товариськості в роботах О.П. Санникової розглядаються як біполярні континууми, на полюсах яких умовно розташовуються індивідууми з яскраво вираженою товариськістю, з одного боку, і вираженою нетовариськістю – з другого.

Встановлено, що виражена товариськість визначається наявністю таких динамічних якостей: потреба в спілкуванні, ініціативність, швидкість реакції, широта кола спілкування, легкість вступу до контакту, стійкість і виразність спілкування. Нетовариськість характеризується замкнутістю, важкістю вступу до соціального контакту, відсутністю потреби в спілкуванні, млявістю, малою виразністю, відсутністю ініціативності в спілкуванні не тільки з незнайомими людьми, але і з близькими, відсутністю прагнення до нових знайомств, повільним звиканням до нових людей та інше. Між полюсами «розташовуються» індивіди з «проміжними» значеннями показників товариськості. У роботах цього автора було показано, що індивідуальні відмінності в товариськості між людьми виявляються в якісно-кількісному поєднанні компонентів (параметрів) [165, 170].

Опираючись на сказане вище, а також на результати кореляційного аналізу, проведеного в даному дослідженні, який свідчить про взаємозв'язок показників схильності до ризику і товариськості (див. табл. 3.1), ми

припустили, що відмінності між людьми з високою і низькою схильністю до ризику можуть виявитися в специфіці їх товарищкості. Іншими словами, особам з різним рівнем схильності до ризику властива своя специфіка товарищкості.

Важливо відзначити, що підхід, при якому у зв'язку з схильністю до ризику вивчається товарищкість як багатокomпонентна, а не як цілісна властивість, здійснюється вперше. Отже, для вивчення специфіки товарищкості у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику ми також використовували метод профілів, принцип побудови якого описаний вище .

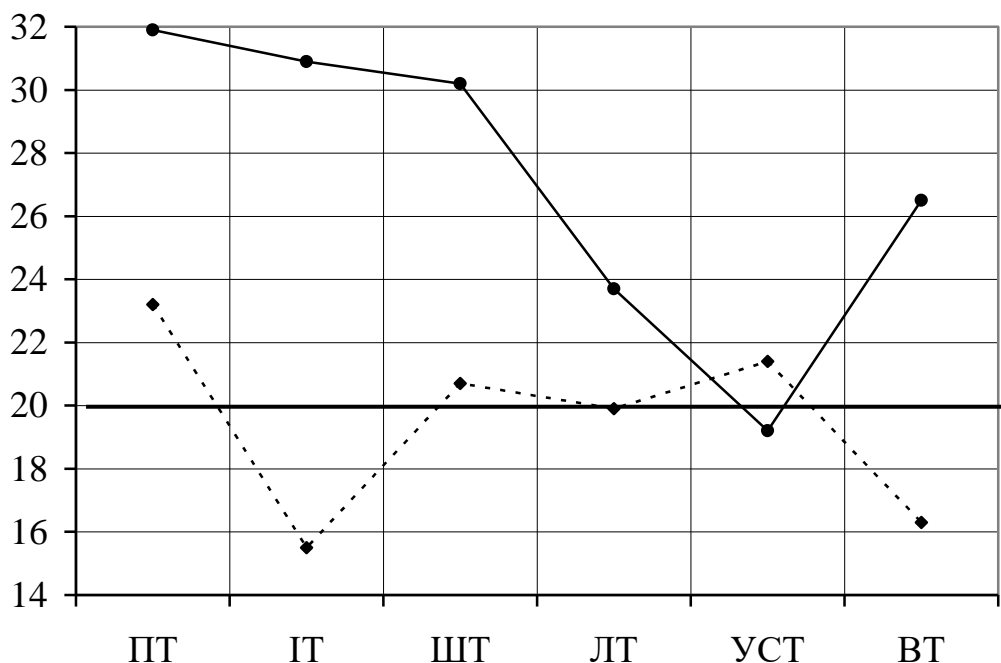
На рисунку 3.11 представлені профілі товарищкості у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику, аналіз яких дасть можливість виявити найхарактерніші відмінності. Заздалегідь були виділені дві групи досліджуваних: одна група з високими значеннями композитної оцінки схильності до ризику (КОРmax), друга - з низькими (КОРmin).

На графіку зображені усереднені профілі показників товарищкості груп випробовуваних з високим і низьким рівнем схильності до ризику (значення кожного показника є середньоарифметичними значеннями показників всіх представників даної групи). Важливо відзначити, що абсолютна середня лінія ряду проходить через крапку, яка дорівнює 20 балам (максимальний бал дорівнює 40 балам). Відхилення від середньої лінії ряду у бік збільшення значень свідчить про тенденцію до позитивного полюса, у бік зменшення – до негативного полюса.

У даному випадку обидва графіки розташовані над середньою лінією ряду, що свідчить про відсутність замкнутості у наших випробовуваних, тобто, про наявність у них тих якостей, які характеризують їх прагнення до позитивного полюса - до товарищкості. Така тенденція є цілком зрозумілою.

По-перше, нашими досліджуваними були представники професій соціономічного типу, тобто професій, які пов'язані із спілкуванням з іншими людьми. По-друге, у представників групи досліджуваних КОРmin (тобто, з низькою схильністю до ризику), значення всіх показників схильності до ризику

розташовуються в просторі другого квартилю розподілу (діапазон значень міститься від 25 до 50 процентілей), а не першого (від 0 до 25-го процентілей), що може характеризувати осіб абсолютно «не ризикових» (значення, наближаються до нуля).

—	KOP _{max}	31,9	30,9	30,2	23,7	19,2	26,5
- - - - -	KOP _{min}	23,2	15,5	20,7	19,9	21,4	16,3

Рис. 3.11 Профілі товариськості груп досліджуваних з високим і низьким рівнем загального показника схильності до ризику

Перш ніж співвіднести профілі між собою, як і в попередніх параграфах, розглянемо специфіку кожного профілю окремо. З цією метою проаналізуємо (за зменшенням) ранги значень показників товариськості даних груп випробовуваних.

У групі випробовуваних з високою схильністю до ризику найбільші значення (перші три рангові місця) посідають такі показники, як ПТ+ (потреба в спілкуванні), ІТ+ (ініціативність) і ШТ+ (широта товариськості). Групі випробовуваних з нижчим рівнем схильності до ризику – ІТ- (відсутність ініціативності), ВТ- (відсутність виразності товариськості), ПТ+ (потреба в товариськості).

Ранги показників товариськості осіб, що розрізняються рівнем загального показника схильності до ризику

Ранги	Групи осіб з максимальним та мінімальним рівнем схильності до ризику	
	Група КОР max	Група КОР min
1	ПТ+ потреба у товариськості	ІТ ⁻ низька ініціативність
2	ІТ+ ініціативність	ВТ ⁻ не виразність
3	ШТ+ широта товариськості	ПТ+ потреба у товариськості
4	ВТ+ виразність в спілкуванні	УСТ+ усталеність спілкування
5	ЛТ+ легкість спілкування	

Отже, загальним для обох груп є те, що потреба в спілкуванні, як і наголошується в літературі [18, 22, 31, 58, 169], є однією з провідних потреб, властивих людині.

Разом з тим, візуальне порівняння профілів показує, що якщо у групи випробовуваних з низьким рівнем загального показника схильності до ризику, значення показників товариськості наближаються до середньої лінії ряду, то «ризикові» особи, демонструють більш вищі значення показників товариськості.

Спираючись на опис компонентів товариськості [170] і на аналіз означених профілів, можна зробити висновок про те, що особистостям з високим рівнем схильності до ризику, на фоні високої потреби в спілкуванні (ПТ), властива велика широта спілкування, тобто, вони мають достатньо широкий круг знайомих і малознайомих людей, який постійно росте завдяки ініціативності самих досліджуваних.

Крім того, в порівнянні з другою групою досліджуваних (рівень схильності до ризику значно нижче), «ризикові» особи відрізняються легкістю вступу до соціальних контактів, легкістю включення в соціальну і міжособистісну взаємодію. Вони легко орієнтуються в ситуації спілкування, не зазнають труднощів при включенні в бесіду і також легко виходять з бесіди.

Особам з низьким рівнем схильності до ризику всі параметри товариськості показують нижчі значення. Як найменше виражена у них ініціативність в спілкуванні (ІТ-), круг спілкування не дуже широкий, але достатньо стійкий - як правило вони підтримують відносини з одними і тими ж людьми, ці відносини довгострокові. В порівнянні з попередньою групою ці люди менш виразні в спілкуванні (ВТ-). Значущість даних відмінностей підтверджена статистично.

IV. Аналіз профілів показників особистісних факторів за методикою FPI, груп, що відрізняються високим та низьким рівнем схильності до ризику.

На рисунку 3.12 представлені два профілі: КОРmax – група з максимальною вираженістю загального показника схильності до ризику, та КОР min – група з мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику. Середня лінія ряду проходить через крапку 5.5 стенів.

Як відомо, шкали опитувальника FPI відображують сукупність взаємопов'язаних факторів. Цей опитувальник націлений на діагностику станів та властивостей особистості, які мають первинну значимість для процесів соціальної адаптації та регуляції поведінки [154].

На осі Х розмішені шкали за даною методикою, на осі У їх значення (в стенах). Значення кожного показника в профілях представляє собою середню оцінку показника усіх представників наданих груп досліджуваних, виражену у стенах.

Порівняння рангів показників опитувальника FPI груп досліджуваних з різним рівнем прояву схильності до ризику, що надані в табл. 3.10, дає нам змогу дослідити особливості цієї властивості у представників груп з високим та низьким рівнем схильності до ризику.

Перш за все, слід відмітити, що результати, які одержані за допомогою даної методики виявляють не лише особливості осіб, що схильні до ризику, а й ризикогенних осіб, тобто тих, які мають риси особистості, що можуть привести до ризику навіть при відсутності бажання йти на ризик.

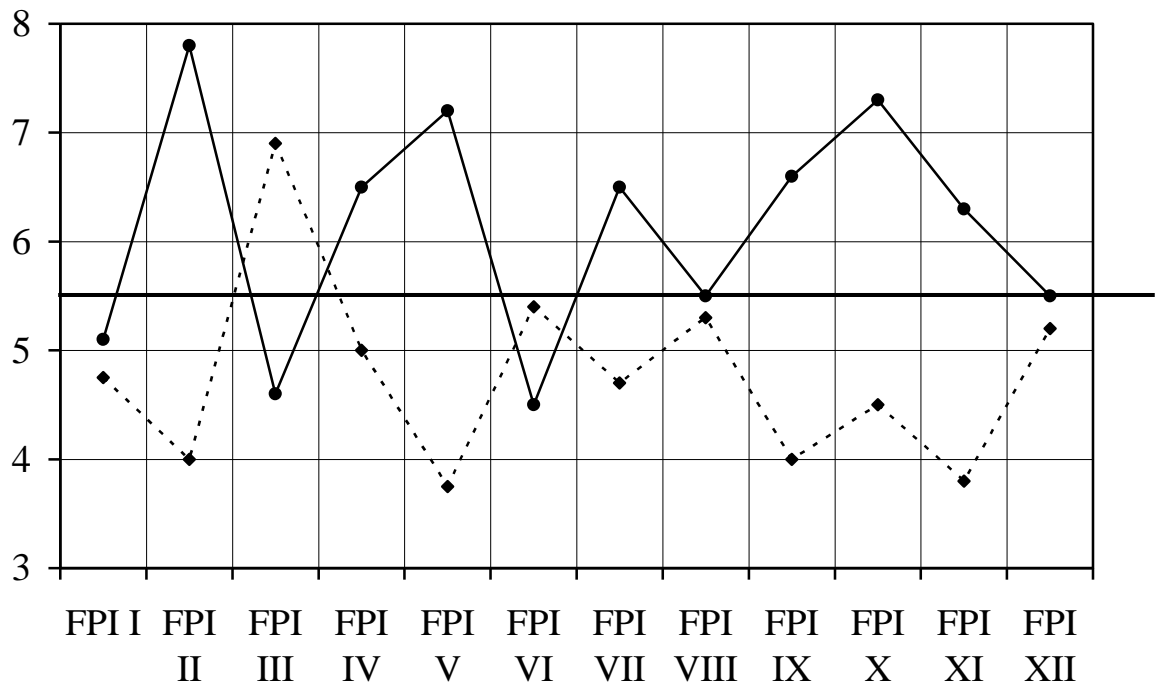

Рис. 3.12. Профіль факторів особистості, що діагностовані методикою FPI у групах осіб з максимальною та мінімальною враженістю загального показника

Так, представники першої групи, тобто, особи, що схильні до ризику характеризуються спонтанною агресивністю (імпульсивність, необдуманість дій, реакцій, внутрішніми ваганнями); екстраверсією (товариськість, високий рівень активності, пошук соціальних контактів); товариськістю (балакучість); роздратованістю (схильність до афективного реагування, фрустрованість); відсутність врівноваженості (емоційна нестійкість); відсутність депресивності.

Група осіб з низькою схильністю до ризику (KOP_{min}) за одержаними даними характеризуються емоційною стабільністю, відсутністю агресивності до соціального оточення та відсутністю бажання домінувати, вони сором'язливі, замкнені, закриті для оточуючих людей, схильні до стресового реагування, тривожні невпевнені в собі.

Ранги показників за методикою FPI осіб, що розрізняються рівнем загального показника схильності до ризику

Ранги	Групи осіб з максимальним та мінімальним рівнем схильності до ризику	
	Група KOP max	Група KOP min
1	II+ спонтанна агресивність	XI ⁻ емоційна стабільність V ⁻ замкненість
2	X+ екстраверсія	
3	V+ товариськість	II ⁻ не агресивність IX ⁻ закритість
4	IV+ роздратованість	
5	VI ⁻ відсутність врівноваженості	III+ депресивність
6	III ⁻ відсутність депресивності	X ⁻ інтроверсія

Проаналізуємо показники імпульсивності у груп с максимальною та мінімальною вираженістю схильності до ризику. Розглянемо особливості імпульсивності у осіб з високим (KOPmax) и та низьким (KOPmin) рівнем схильності до ризику.

На рисунку 3.13 представленні усереднені значення показників імпульсивності і рефлексивності двох груп, що о нами вивчаються.

Під імпульсивністю (імпульс - від лат. impulses удар, поштовх) в психології розглядається схильність діяти під впливом раптового спонукання, імпульсу. Імпульсивна поведінка означає рвучка, несподівана. Вважається, що у всіх імпульсивних реакціях виявляється особистісна готовність індивіда до певних дій. У конфліктних емоційних станах почуття та емоції подавляють раціональні механізми регуляції поведінки і займають у регуляції провідну роль, що і детермінує імпульсивну поведінку [25, 83, 157]. Саме цей механізм дає підґрунтя для припущення про додатній зв'язок схильності до ризику з імпульсивністю, що й було нами отримано при пошуку кореляційних зв'язків між означеними показниками. При визначенні рефлексивності ми спираємося на роботи А.В. Карпова, який розглядав її як властивість особистості, здатність суб'єкта до співвідношення своїх дій з ситуацією, відповідно до умов, що

змінилися ї відповідно до проявів власної поведінки [67]. Таке визначення стало основою для припущення про наявність від'ємних зв'язків рефлексивності з деякими показниками схильності до ризику.

Проаналізуємо рис. 3.13.

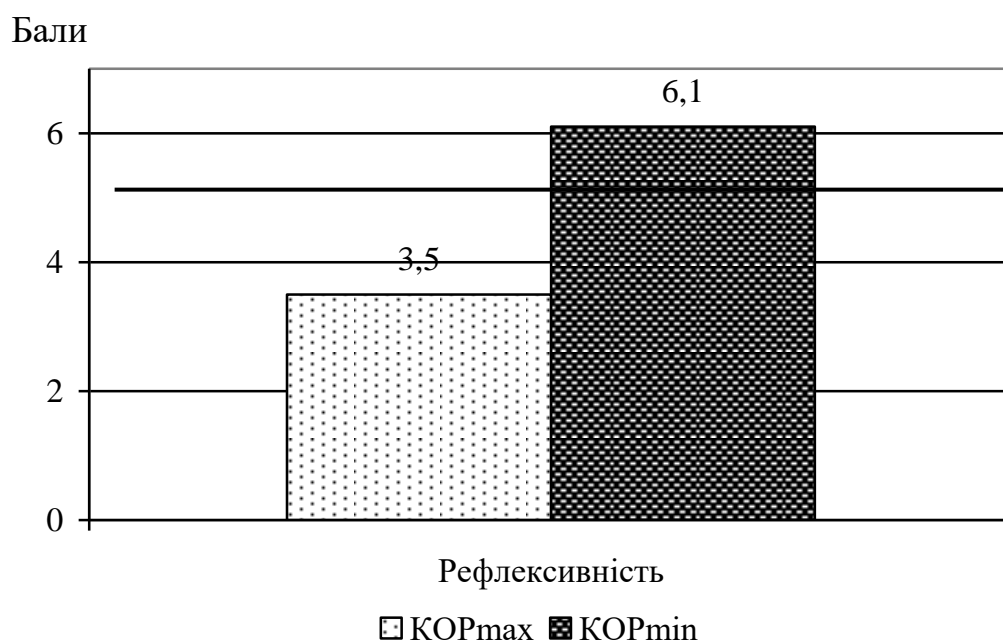
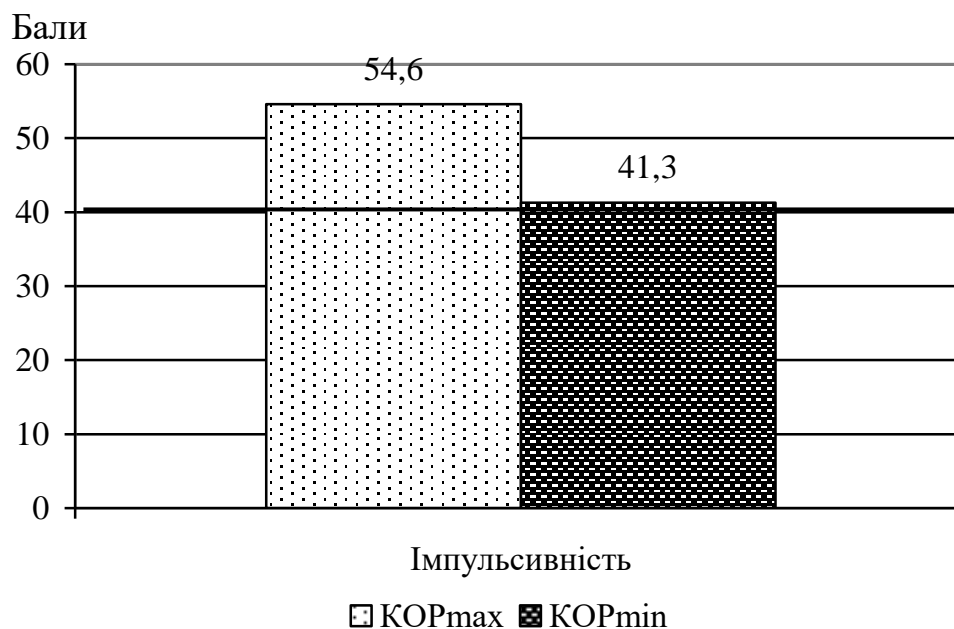

Рис. 3.13. Значення показників імпульсивності і рефлексивності у груп осіб з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику.

Візуально спостерігаються відмінності між групами з сильною вираженістю схильності до ризику та групою із слабкою вираженістю до ризику: перших можна охарактеризувати, як імпульсивних. Цей факт підтверджує дані, що були одержані раніше.

На цьому ж рисунку відображено діаграму показника рефлексивності групи випробуваних з високим та низьким ступенем схильності до ризику: KOPmax и KOPmin. Між цими діаграмами також спостерігаються відмінності. Представники групи з низькою вираженістю схильності до ризику можуть характеризуватися, як рефлексивні особи, а група з домінуванням схильності до ризику – як не схильні до ризику.

Теоретичний аналіз літератури підтверджує, що схильність до ризику може бути пов'язана з імпульсивністю. Деякі автори відмічають, що імпульсивність є складовою схильності до ризику [89, 162 деякі використовують поняття схильності до ризику і імпульсивність як синоніми [118, 222].

3.3.1.2. Характеристика факторної структури особистості за Р.Кеттеллом та локусу контролю

I. Аналіз профілів факторів особистості Р.Кеттелла груп досліджуваних с високим та низьким рівнем схильності до ризику. Шістнадцяти факторний опитувальник Р. Кеттелла дає змогу вивчити широкий спектр властивостей. Особистості [118].

На рисунку 3.14. представлені профілі особистісних факторів у групах осіб з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику.

На осі X розміщені фактори за Р.Кеттеллом, на осі Y - їх значення, що надані в стенах. Середня лінія ряду проходить через крапку 5.5 стнів. Значення кожного показника в профілях представлені в стенах, та являють собою середню арифметичну оцінку відповідного показника усіх представників кожної групи випробуваних, що розглядаються.

Картинку надо вставить Кеттеллу урівень

РИС. 3.14

Якісний аналіз наданих профілів дозволяє упорядкувати фактори Р.Кеттелла, також застосовуючи процедуру визначення їх рангів за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Це дозволили виявити, що група людей, в яких максимально виражена схильність до ризику (КОРmax) характеризується сміливістю, авантюристю, товариськістю, безпечністю (Н+); емоційною стабільністю (Q_{II}⁻); екстраверсією, вони добре підтримують соціальні контакти (Q_I⁺); не відчують труднощів у спілкуванні, не розгублюються при наявності несподіваних обставин, швидко забувають про свої невдачі (Н+). Цим людям властива також доброта, сердечність, схильність до спілкування, багатство та виразність емоційних проявів і незалежна поведінка (А⁺).

Такі люди імпульсивні, веселі, життєрадісні, впевнені в собі та в своєму успіху та в своїх можливостях; вони не довіряють авторитетам, легко змінюють свою точку зору, мають позитивне відношення до нових ідей, полюбляють коли будь-яка подія вносить щось нове та несподіване, не розуміють небезпеки, швидко відкликаються на усе, те що навколо них відбувається, знаходять новизну навіть у повсякденності (О⁻).

Представники групи з мінімальною вираженістю схильності до ризику, характеризуються: емоційною нестійкістю, нездатністю контролювати свої емоції, відсутністю відповідальності (С⁻). Такі особи почувають себе втомленими, і нездатними подолати життєві труднощі (Q_{IV}⁻).

Їм притаманна покірність, що виявляється в залежності від інших людей, вони потребують підтримки та шукають її у соціумі, схильні орієнтуватися на групові норми, конформні, не вірять у свої здібності, тому частіше стають залежними, беруть на себе відчуття провини (Е-). Крім того, ці люди боязливі, невпевнені у своїх силах, стримані у прояві своїх відчуттів, не люблять працювати з багатою кількістю людей, мають вузьке коло спілкування (Н⁻).

II. Тепер розглянемо особливості локусу контролю у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику.

Як відомо і з літературних джерел, інтернальність – екстернальність представляють собою два крайні типи локалізації контролю над значимими для особистості подіями, які відбуваються у її житті та діяльності. Під локусом контролю розуміється інтегральна якість особистості, яке пов'язує відчуття відповідальності розуміння людиною змісту життя, готовності до активності, переживання пов'язані з «Я» концепцією [13, 15, 155, 230].

Інтернали вважають, що їх особистісні особливості, рівень здібностей, компетентність, впливають на невдачі, на досягнення успіху. Екстернали (протилежний полюс континууму, що розглядається) орієнтуються на зовнішні події, що виражається у покладанні відповідальності на інших людей, а успіх та невдачі пояснюють ланцюгом ймовірностей що склалися під тиском обставин чи зовнішніх сил, які не можна контролювати.

Спираючись на психологічну характеристику інтернальності – екстернальності можна припустити, що ця властивість може бути пов'язана з якісними особливостями схильності до ризику. Підставою для даного припущення став аналіз психологічної літератури.

Так Т.В. Корнілова у своїх роботах визначає, що люди з внутрішнім локусом контролю більше зусиль та розумної обережності виявляють в ситуаціях невизначеності, а у задачах які пов'язані з шансом чи імовірністю успіху, можуть діяти більш ризиковано [88].

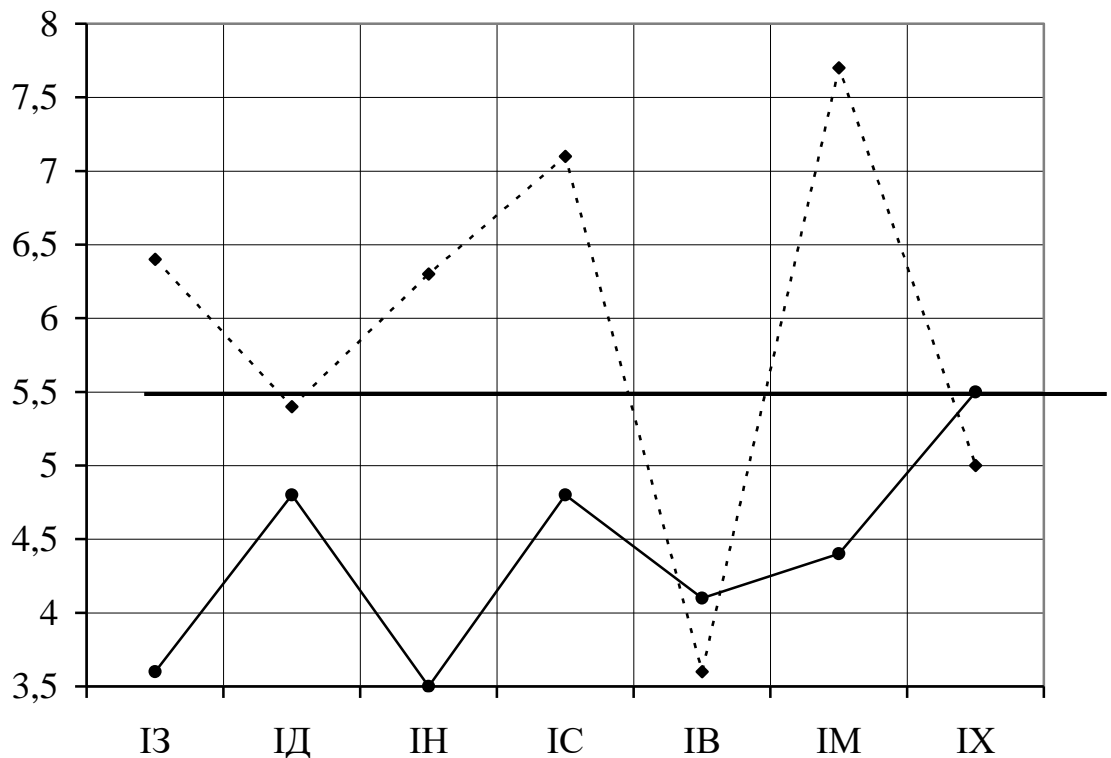
На рисунку 3.15 представлені профілі показників локусу контролю двох груп досліджуваних (з високим и низьким рівнем загального показника схильності до ризику). На профілях представлені показники групи КОРmax та КОРmin, тобто з максимальною та мінімальною вираженістю схильності до ризику. На осі Х надані показники інтернальності, на осі У - їх значення, що виражені у стенах.

У даному випадку ми також проаналізували домінуючи показники, тобто ті, значення яких мають найбільше відхилення від середньої лінії ряду. Представники групи з високим проявом схильності до ризику (КОРmax) демонструють екстернальність. Ці досліджувані схильні приписувати

відповідальність за негаразди іншим людям, рахувати, що всі події є результатом невезіння, або втручаннями інших людей.

Представники даної групи не бачать зв'язку між своїми діями та важливими для них подіями життя, на їх думку, вони не в змозі контролювати цей зв'язок та полягають, що більшість подій і вчинків являються результатом випадку. Схильність приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам, наприклад, керівництву, товаришам по роботі, фортуні, також характеризує представників даної групи (КОР_{max}).

Представники група з мінімальною вираженістю схильності до ризику (КОР_{min}), вважають себе у силах контролювати свої формальні та неформальні відносини з іншими людьми, у силах викликати до себе повагу та симпатію.

—	КОР _{max}	3,6	4,8	3,5	4,8	4,1	4,4	5,5
- - .	КОР _{min}	6,4	5,4	6,3	7,1	3,6	7,7	5,0

Рис. 3.15. Профіль показників локусу контролю у групах осіб з максимальною та мінімальною вираженістю загального показника схильності до ризику.

Проте, спостерігається не дуже логічний факт, який свідчить про наявність у даній групі екстернальності в галузі виробництва. Представники даної групи, як і попередньої, також схильні приписувати більшого значення зовнішнім обставинам. Це може бути пов'язано з їх боязкістю і відсутністю відповідальності, що було вже описано вище, але в сімейних стосунках ці особи вважають себе досить відповідальними.

Результати, які ми отримали досліджуючи особливості локусу контролю у осіб з високим і низьким рівнем схильності до ризику знаходять підставу в літературі. Ряд авторів у своїх роботах згадують про те, що особам, що схильні до ризику, властива екстернальність, що виявляється в їх орієнтації на зовнішні події, в покладанні відповідальності на інших людей, на обставини чи зовнішні сили [11,12, 15, 84].

Таким чином, результати емпіричного дослідження, що спрямовані на пошук психологічних особливостей осіб з високою і низькою схильністю до ризику, дозволяють описати їх узагальнені психологічні портрети.

Встановлено, що *схильних до ризику* особистостей можна охарактеризувати як не адаптивних, що виявляється в недостатньої їх орієнтації в соціумі, в відсутності готовності до змін. Представники даної групи емоційно не стійки, конфліктні, вони можуть вперто відстоювати власну точку зору, навіть коли вона є помилковою, проте, мають загострене почуття справедливості. Такі люди люблять доводити ситуацію до «вибуху» для того, щоб додати до неї щось нове та оригінальне. Ці особи частіше за інших використовують конфлікти для вирішення ситуації, для розвитку подій та особистісного зростання. Разом з тим у таких осіб не виникають труднощів у спілкуванні, вони не замислюються над наслідками свого легкого відношення до соціальних контактів, тому труднощі в спілкуванні скоріше можуть виникнути не у них, а у тих людей, хто з ними спілкується. Схильні до ризику особистості критично сприймають іншу точку зору, часто ігнорують судження інших людей. Таких осіб важко підкорити до групового тиску, ці люди як правило, живуть за своїми законами, ігнорують соціальні умови та авторитети,

вони легко здійснюють бунтівні, авантюрні вчинки, при цьому вміють робити собі ефективну сомопрезентацію.

Особам з високим рівнем схильності до ризику властива висока потреба у спілкуванні, вони мають достатньо широке коло знайомих і малознайомих людей, який постійно росте завдяки ініціативності самих досліджуваних. Схильні до ризику особистості відрізняються легкістю вступу до соціальних контактів, легкістю включення в соціальну і міжособистісну взаємодію. Вони не зазнають труднощів при включенні в бесіду і також легко виходять з бесіди. Представники даної групи можуть характеризуватися спонтанною агресивністю, екстраверсією, товариськістю, роздратованістю; відсутність врівноваженості. Досліджувані, у яких максимально виражена схильність до ризику сміливі, авантюрні, товариські, безпечні, вони не розуміють загрози, такі люди прагнуть до нових, гострих відчуттів, вільно йдуть на соціальні контакти не відчують труднощів у спілкуванні, не розгублюються при наявності несподіваних обставин, швидко забувають про свої невдачі. Ці люди веселі, життєрадісні, впевнені в собі, в своєму успіху, в своїх можливостях; іноді вони виявляють сердечність, багатство та виразність емоційних проявів, вільну, незалежну поведінку. Деякі з них виявляють імпульсивність, зміну настрою та спонтанну агресивність.

Особистості, що *не є схильними до ризику*, можуть характеризуватися, як закриті для нового досвіду, вони не прагнуть змінюватися. У представників даної групи вузький обсяг значимих сигналів соціуму. Ці досліджувані зазнають труднощі у становленні нових взаємовідносин, вони сором'язливі у процесі спілкування, замкнені, закриті для оточуючих людей, схильні до стресового реагування, тривожні, невпевнені в собі, не вміють адаптуватися у новій для себе групі. У даних осіб спостерігається однотипність, монотонність та невиразність невербальної мови. Ці люди безхитрісні, не люблять бути у центрі уваги, не конфліктні, спрямовані на відкрите спілкування, вважають, що все можливо розв'язати шляхом прямого пояснення між людьми. Представники даної групи не ініціативні в спілкуванні, як правило вони підтримують

довгострокові відносини з одними і тими ж людьми. Такі особи емоційно стабільні, не агресивні до соціального оточення, в них відсутнє бажання домінувати. Представники цієї групи характеризуються емоційною нестійкістю, нездатністю контролювати свої емоції, відсутністю відповідальності, вони імпульсивні. Такі особи часто відчувають себе втомленими, і нездатними подолати життєві труднощі. Їм притаманна покірність, що виявляється в залежності від інших людей, такі люди потребують підтримки та шукають її у соціумі, вони схильні орієнтуватися на групові норми, конформні, не вірять у свої здібності, беруть на себе почуття провини, вони боязкі, не впевнені у своїх силах, відчувають неповноцінність, стримані у прояві своїх емоцій, не люблять працювати з багатою кількістю людей, мають вузьке коло спілкування.

3.3.2. Психологічна характеристика осіб з різним якісним типом схильності до ризику.

У даному параграфі представлена специфіка тих властивостей особистості, що закономірно пов'язані зі схильністю до ризику у осіб, що різняться якісно-кількісним поєднанням її показників (типом, диспозицією). Зокрема, надаються, результати дослідження індивідуально-типових особливостей особистості у представників емоційно-ризикового типу (домінування емоційного компоненту), когнітивно-ризикового (домінування когнітивного компоненту), конативно-ризикового типу (перевага дійового компоненту) та контрольнорегулятивного типу (перевага однойменного компоненту).

Попередньо було визначено досліджуваних, які утворювали групи з вираженим домінуванням однієї якісної модальності схильності до ризику. Ці типи за традицією [176, 177, 178, 179, 180, 181 та ін.] були названі мономодальними типами (стійке домінування одного з компонентів). Таких груп було утворено 4: в групу з домінуванням емоційного компоненту ввійшло 6 осіб; з домінуванням когнітивного компоненту – 4 особи; з домінуванням дійового компоненту - 5 осіб; і, нарешті, групу з перевагою контрольнорегулюючого компоненту склали 6 осіб.

Саме у представників означених типів, тобто *схильних до певного типу ризику*, досліджувались прояви тих психологічних властивостей особистості, що пов'язані зі показниками схильності до ризику.

Відбір представників схильних до певного типу ризику, здійснювався на підставі даних, що були отримані за допомогою оригінального тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику. Процедура відбору даних представників, здійснювалась за допомогою метода «асів». Перевага одного з чотирьох компонентів над іншими встановлювалася у тому випадку, коли його значення було розташовано у просторі четвертого квартилю розподілу (75 процентіль і вище) [5,6] на фоні низьких значень за іншими показниками (у даному випадку не вище 40 процентілей).

Для вивчення індивідуально-типових особливостей схильності до ризику, які виявляються у специфіці рис особистості, що аранжують цю схильність, та для порівняння психологічних портретів представників означених груп аналогічно, як і у груп досліджуваних, які відрізнялися за рівнем загального показника схильності до ризику, були побудовані профілі показників адаптивності, комунікативної креативності, товариськості, факторів особистості за опитувальником FPI і Р. Кеттелла, локусу контролю, імпульсивності і рефлексивності. Дослідження якісно-кількісних поєднань показників схильності до ризику кожної групи випробуваних, також відображені у усереднених профілях. Це дозволить не тільки вивчити специфіку прояву кожної з означених властивостей особистості у представників груп, що розглядаються, але й порівняти отримані профілі між собою. Такий підхід дає змогу визначити, як спільне, так і відмінне у проявах схильності до ризику у представників кожного з визначених типів.

3.3.2.1. Специфіка важливих для процесу спілкування властивостей особистості представників різних типів схильності до ризику

А). Характеристика показників, важливих для процесу спілкування та соціальної адаптивності у осіб, що різняться типом схильності до ризику.

Слід відмітити, що соціальна адаптивність з одного боку, є однією з детермінант, що впливає на успішність діяльності, на вибір індивідуально успішних стратегій і способів поведінки, і через соціально-психологічну компетентність, впливає на рівень соціальних досягнень і соціальної успішності. З другого боку, соціальна адаптивність пов'язана з такими внутрішньо особистісними характеристиками як суб'єктивна оцінка особою своєї соціальної успішності і спроможності, соціального благополуччя, в якій відображається ступінь задоволеності успіхами, досягненнями, життям, взагалі. Можна сказати, що адаптивність впливає на самооцінку суб'єкта, на емоційне самопочуття особистості, на її поведінку в різних ситуаціях, особливо в ситуаціях невизначеності і ризику [12,179].

Виходячи із сказаного, соціальну адаптивність можна назвати одним з найістотніших параметрів особистості, яка є основою життєстійкості, основою психологічного “виживання” в соціальному середовищі і яка сприяє соціальній успішності.

Встановлено, що соціальна адаптивність є одним з внутрішніх регуляторів соціального життя особистості, а також впливає і на процес внутрішньо особистісних перетворень і особистісного зростання. Такі функціональні особливості соціальної адаптивності закономірно визначають розвиток даної властивості особистості разом з адаптивною як властивістю цілісної індивідуальності. Адаптивність може виступати і як терапевтична мета, що відображено в основних психотерапевтичних напрямках (К.Роджерс, Х.Хартманн, Н.Мак-Вільямс і ін.). Дана властивість особистості є тим механізмом, який лежить в основі перетворень [179].

Таким чином, соціальна адаптивність розглядається як стійка системна інтегральна властивість особистості, яка також є полікомпонентною за своєю структурою. Функцією соціальної адаптивної є забезпечення адаптації особистості до соціальних умов, що, на наш погляд, може впливати на поведінку особистості і на її схильність до ризику.

Нагадаємо характеристику показників, які діагностуються опитувальником, який ми обрали за для пошуку зв'язків з показниками схильності до ризику і які описані авторами означеної методики [179]:

1) до когнітивного компоненту соціальної адаптивності входять такі параметри:

- широта обхвату сигналів соціуму. Цей показник відображає широту поля сприйняття особистості в новій (або несподіваній) соціальній ситуації. Даний параметр відображає те, наскільки повно особистість охоплює інформацію яка виникає в новій ситуації, наскільки особистість здатна не випустити з уваги ті значущі сигнали, які присутні в даній реальності (об'єм соціальної уваги).

- легкість розуміння і ієрархізації сигналів соціуму. Даний показник включає здатність особистості виділяти серед різних чинників ті, що діють в конкретній адаптаційній ситуації, головні, найбільш об'єктивно значущі. Ці уміння пов'язані з оцінкою соціальної ситуації і її розумінням, від якого залежить адекватність поведінкової реакції особистості;

- здатність орієнтуватися в соціальних очікуваннях. Даний параметр відображає уміння особистості розуміти і правильно оцінювати вимоги і очікування соціального оточення з приводу їх взаємодії, уміння прогнозувати зміни станів і поведінки людей, передбачати результат своєї дії на них;

2) до емоційно-мотиваційного компонента соціальної адаптивної включається відношення суб'єкта до адаптаційної соціальної ситуації, його переживання, а також адаптаційна потреба:

- емоційна стійкість. Параметр емоційної стійкості визначає здібність особистості до високої продуктивності діяльності і доцільності поведінки в напружених ситуаціях;

- готовність змінюватися. Даний показник відображає ступінь відкритості особистості для нового досвіду, її потреба в змінах і здібність до них;

3) поведінковий компонент тісно пов'язаний з когнітивним і емоційно-мотиваційним, оскільки в адаптаційній поведінці проявляють себе і когнітивна оцінка адаптаційної ситуації, і емоційні реакції, що виникають в такій ситуації. Проте існують власне поведінкові характеристики, що впливають на процес психологічної адаптації особистості в соціумі. Ці характеристики пов'язані, перш за все, з особливостями вольових якостей особистості. Поведінковий компонент включає регуляцію поведінки в адаптаційній соціальній ситуації:

- прагнення до уникнення невдач. Даний показник визначає здатність особи передбачати розвиток подій і активно впливати на них з метою досягнення успіху або запобігання невдачі;

- прагнення до реалізації мети. Цей параметр відображає здатність особистості діяти ефективно і продуктивно, досягати поставлених цілей [12, 179].

Дане уявлення про якісну структуру соціальної адаптивності розроблено авторами оригінального тест-опитувальника адаптивності, який ми використовуємо в нашій роботі. Саме тому, ми використовуємо їхні матеріали, надали докладний їх зміст.

На рисунку 3.16 представлені профілі соціальної адаптивності груп досліджуваних, зокрема, групи осіб з домінуванням емоційного компоненту схильності до ризику (ЕКР), групи з домінуванням когнітивного компоненту (ККР), групи осіб з домінуванням дійового компоненту (ДКР) і групи осіб з домінуванням контрольного-регулятивного компоненту схильності до ризику (КрКр).

На осі Х представлені показники соціальної адаптивності, на осі У- їх значення, що виражені у балах.

Середня лінія ряду проходить через 20 балів. Під графіком надані усереднені значення показників соціальної адаптивності.

Як вже було позначено, визначення рангів показників соціальної адаптивності груп випробуваних з різними типами схильності до ризику, дає змогу дослідити особливості даної властивості у їх представників.

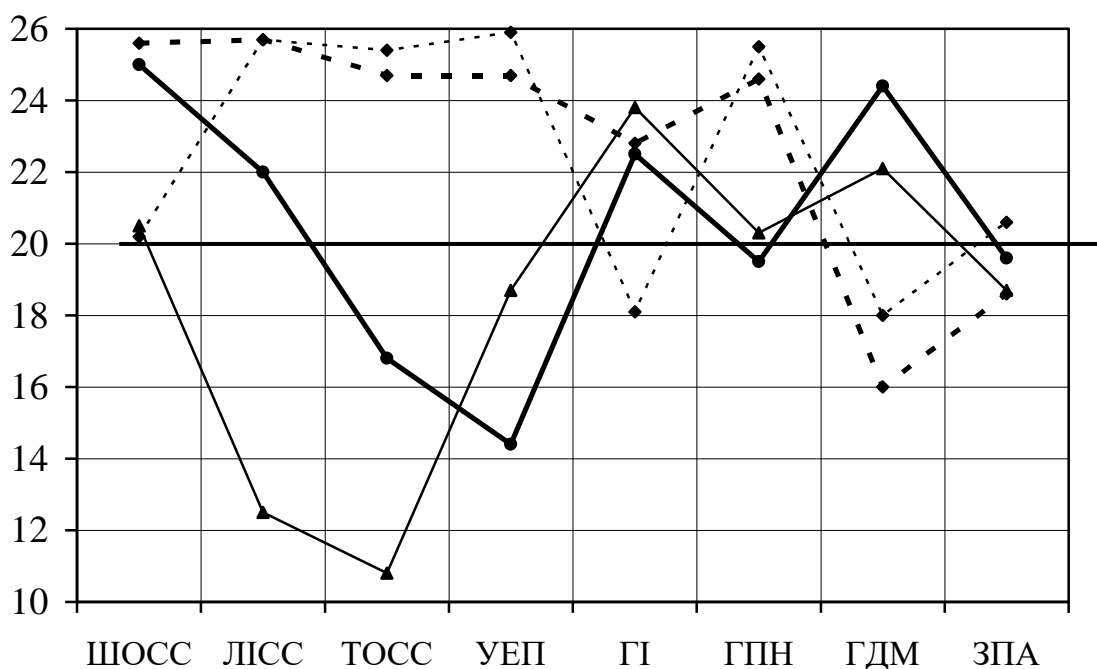

Рис. 3.16. Профілі показників адаптивності у груп осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику.

В таблиці 3.11 надані ранги показників соціальної адаптивності у осіб, що розрізняються мономодальним типом схильності до ризику, що полегшує пошук специфіки адаптивності у цих груп досліджуваних.

Нагадаємо, що кожний показник соціальної адаптивності характеризується біполярністю, що являє собою протилежність рис, які розподілились по різним сторонам середньої лінії ряду.

Особи які належать до *емоційного типу* схильності до ризику відчувають труднощі в контролюванні своїх емоцій, мають низьку саморегуляцію. У напруженій ситуації така людина може піддаватися впливу своїх емоційних турбот, внаслідок чого може бути дезорганізація та емоційні зриви. Ці особи відчувають труднощі при здійсненні самоконтролю за емоційними

переживаннями, завдяки чому іноді не можуть конструктивно розв'язати проблему (УЕП-).

Таблиця 3.11

**Ранги показників соціальної адаптивності у осіб, що розрізняються
типом схильності до ризику**

Ранги	Мономодальні типи схильності до ризику			
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКр
1.	УЕП ⁻ нестійкість переживань	ЛСС ⁺ розпізнавання сигналів	ТОСС ⁻ неточність орієнтації	УЕП ⁺ стійкість переживань ЛСС ⁺ легкість розпізнавання сигналів
2	ШОСС ⁺ обсяг сигналів	ШОСС ⁺ обсяг сигналів	ЛСС ⁻ важкість розпізнавання сигналів	ТОСС ⁺ точність орієнтації
3.	ГДМ ⁺ готовність до досягнень	ТОСС ⁺ точність орієнтації	ГП ⁺ готовність змінюватися	ГПН ⁺ готовність до подолян
4	ТОСС ⁻ неточність орієнтації	УЕП ⁺ стійкість переживань ГПН ⁺ готовність до подолян	ГДМ ⁺ готовність до досягнень	ГП ⁻ неготовність змінюватися
5	ГП ⁺ готовність змінюватися	ГДМ ⁺ готовність до досягнень	УЕП ⁻ нестійкість переживань	ГДМ ⁻ неготовність до досягнень
6	ЛСС ⁺ легкість розпізнавання сигналів	ГДМ ⁺ готовність до досягнень		

Проте, такі люди, тобто, ті, що належать до *емоційного типу* схильності до ризику, можуть діяти і продуктивно завдяки креативності (ГДМ⁺). Ці люди легко орієнтуються в новій (або несподіваній) соціальній ситуації завдяки своїй

здатності все помічати, не випускати з уваги значущі сигнали, які присутні в даній реальності (ШОСС+).

Розглянемо прояв соціальної адаптивності у представників *когнітивного типу* схильності до ризику. Такі особистості легко орієнтуються у соціумі, що приводить до бистрої їх адаптації навіть у незнайомій групі людей. Вони здатні виділяти серед різних чинників головні. Ці уміння пов'язані з оцінкою соціальної ситуації і її розумінням, від якого залежить адекватність поведінкової реакції в конкретній адаптаційній ситуації (ЛІСС+). Представники даного типу також легко орієнтуються в новій ситуації завдяки своїй здатності все помічати (ШОСС+) і готовності до подолання невдач (ГПН+)

Характеристика групи осіб, які відносяться до *дійового типу* схильності до ризику. Встановлено, що представникам цієї групи властиво неточність орієнтації в соціумі (ТОСС-), важкість розпізнавання сигналів соціуму (ЛІСС-) і на цьому фоні готовність до самозмінювання (ГІ+). Ці особи не вміють розпізнавати сигнали, знаки, що повідомляють про поведінку інших людей в процесі спілкування. Такі люди при зустрічі з проблемами, довгий час знаходяться в ситуації невизначеності, не вміють *реально* оцінити обставини у ситуації, що склалося. Такі люди не розуміють потреб чи стану співрозмовника (партнера), не вміють прогнозувати свою взаємодію з навколишнім оточенням. Як правило ці люди попадають «в халепу», тому що здійснюють непродумані вчинки. Характерно, для представників цієї групи і те, що вони відкриті для нового досвіду, здібні до змін, до саморозвитку.

Особи, які належать до *контрольно регулятивного* типу схильності до ризику (КрКр), характеризуються високою здатністю визначати серед безліч факторів головні, найбільш об'єктивно значимі. Ці люди вміють визначити сутність речей, зрозуміти причини різних подій, вчинків інших людей, визначати головне та приймати вірне рішення у важких ситуаціях. Такі люди характеризуються адекватною емоційною поведінкою, яка базується на попередньому аналізі ситуації, що виникла.

Треба відзначити, що цих осіб відрізняє вміння прогнозувати зміни у станах людини, прогнозувати їх поведінку і передбачати результати свого впливу на них. Такі люди розуміють та вірно оцінюють те, чого чекають від них, що бажають бачити оточуючі в будь-якій життєвій ситуації, в новій, не знайомій обстановці. Загалом їм властива стійкість переживань (УЕП+), легкість розпізнавання сигналів соціуму (ЛІСС+) і готовність до подолань невдач (ГПН+). Одержані результати, на наш погляд, можуть свідчити про те, що люди контрольного регулятивного типу схильності до ризику більш стримані у діях та емоціях пов'язаних з ризиком. Але при порівнянні графіків слід зазначити і те, що загальні показники адаптивності у всіх типів схильності до ризику знаходяться на середній лінії.

Б). Розглянемо профілі показників комунікативної креативності груп осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику.

Нагадаємо, що комунікативна креативність є стійкою властивістю особистості, яка містить комплекс інтелектуальних, емоційних та поведінкових компонентів, що сприяють нестандартному, нешаблонному розв'язанню ситуацій спілкування, прояву творчості у спілкуванні, генерації оригінальних ідей та засобів спілкування, вибору найбільш оптимальних для суб'єкта стратегій поведінки, що спрямовані на забезпечення успішної взаємодії з іншими людьми [177].

Надамо характеристику шкал, які діагностуються опитувальником комунікативної креативності О.П.Саннікової і Р.В. Белоусової [177]:

- шкала 1 «легкість – важкість в спілкуванні» (ЛТк). Високе значення по даному показнику говорить про те, що особа легко вступає в соціальні контакти з новими людьми, успішно виступає перед численною аудиторією, завжди може підтримати бесіду, почату без неї. Низьке значення показника свідчить про трудність налагодження нових взаємостосунків, про обмеженість в процесі спілкування, невмінні влитися у вже існуючу групу і т.д.;

- шкала 2 - «схильність – байдужість до самопрезентації» (Спк). Високе значення за даною шкалою вказує на те, що суб'єкт любить і уміє забезпечувати

собі ефективну самоподачу. У спілкуванні він враховує той факт, що перше враження, яке він зможе про себе створити, може, як сприяти, так і перешкоджати його спілкуванню із співбесідником, а також нерідко і визначати всі подальші відносини з ним. Суб'єкт з низькими значеннями показників за даною шкалою схильний вважати продуману самоподачу «позерством» і сам не знаходить потрібним піклуватися про те враження, яке він справляє на людей;

- шкала 3 - «незалежність – залежність» (Нк). Висока оцінка за даною шкалою, демонструє критичне сприйняття чужої або пануючої думки. Така людина має власну позицію, ігнорує чужі думки, якщо вважає їх неправильними, не підкоряється груповому тиску. Як правило, керується ідеєю суб'єктивної доцільності і живе за власними законами, ігноруючи соціальні умовності і авторитети. Така особа легко скоює бунтівні, авантюрні вчинки. Низька оцінка свідчить про конформність і схильність до залежності. Такі суб'єкти, в основному, керуються думкою оточуючих, не можуть відстояти свою точку зору, слідує за сильнішими і легко пригнічуються авторитетами;

- шкала 4 - «конфліктність – покірність» (Кок). Високе значення показника свідчить про те, що суб'єкт завжди прагне відстояти свою точку зору, має загострене почуття справедливості, прямолінійний, любить "провокувати ситуацію" для того, щоб привнести щось нове, оригінальне. Часто використовує конфлікт для розвитку ситуації і для особистісного зростання. Низький рівень значень показника свідчить про покірність, ригідність, бажання всім догодити, навіть в збиток власним інтересам, не здатності відстояти власну точку зору;

- шкала 5 - «емоційна стійкість – емоційна нестійкість в спілкуванні» (ЕСтк). Високе значення по даному показнику характеризує емоційно зрілу особистість, незворушну, розсудливу, яка здатна управляти своїми емоціями і настроєм. При необхідності вміє мобілізуватися і направити емоційну енергію в потрібне русло, в реалізації задуманого проявляє наполегливість. Низьке значення показника указує на те, що випробовуваний легко турбується, проявляє невротичні симптоми, буває невтриманим, нетерплячим, часто не може зібратися і довести справу до кінця;

- шкала 6 - «схильність до маніпуляцій – несхильність до маніпуляцій» (маніпулятивність - Мк). Особа, яка набирає високе значення за цією шкалою, схильна маніпулювати іншими людьми, уміє приховувати свої справжні наміри, щоб за допомогою «відволікаючих» маневрів добиватися своєї мети. Така особа вміє знаходити підхід до людей, при необхідності може грати на слабостях і використовувати в своїх цілях помилки інших людей. При низькому значенні випробовуваний завжди прагне до відкритого спілкування, не уміє або не любить хитрощі, вважає, що все можна вирішити шляхом прямого пояснення між людьми;

- шкала 7 - «експресивність - невиразність» (Ек). Високе значення показника свідчить про виразність міміки, пантоміміки, жестикуляції, про багатий інтонаційний репертуар і широку палітру емоційних переживань. Низькі значення по даному показнику говорять про одноманітність і невиразність невербальної мови випробовуваного, про бідність, монотонність мовних засобів спілкування (інтонації, темпу, тону);

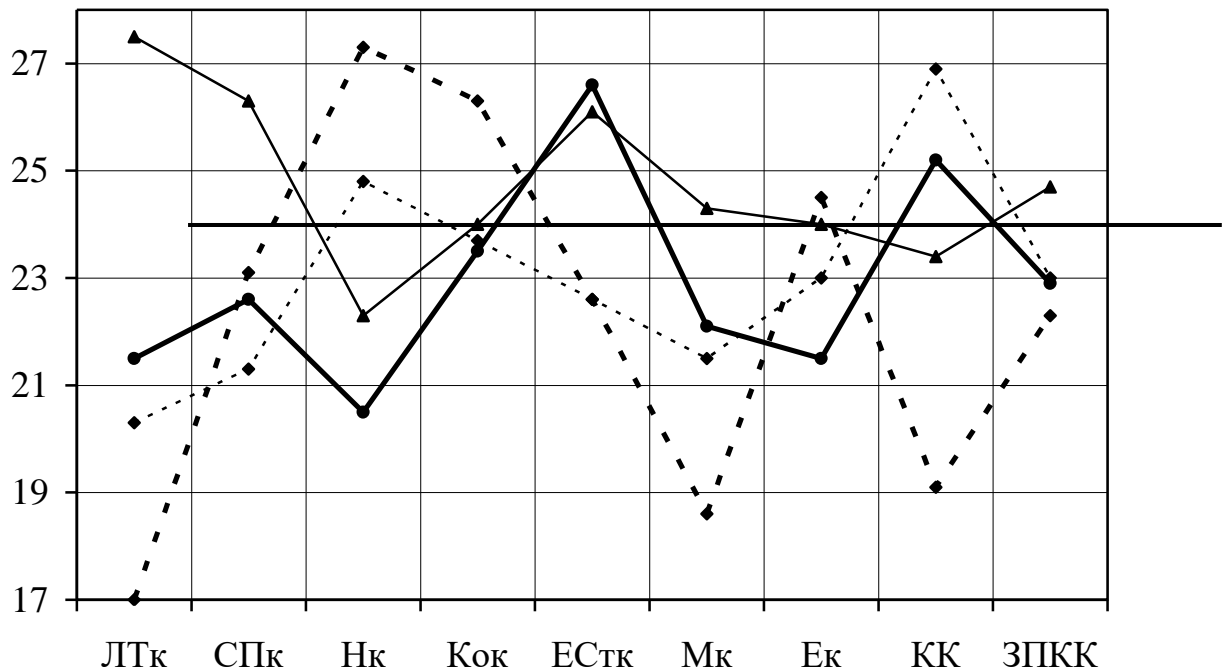
- шкала 8 - «комунікативна компетентність – комунікативна некомпетентність» (КК). Високий рівень виявляється в здатності встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, у наявності адекватних знань умінь і навичків, що забезпечують успішність спілкування. Низький рівень комунікативної компетентності пов'язаний з низьким ресурсом комунікативних засобів, з труднощами в орієнтації в міжособових відносинах;

- композитна оцінка, або загальний показник комунікативної креативності (ЗПКК) представляє собою середнє арифметичне значення всіх показників (всіх шкал) [177].

На рисунку 3.17 представлені профілі комунікативної креативності груп ЕКР (домінування емоційного компоненту схильності до ризику), ККР (домінування когнітивного компоненту схильності до ризику), ДКР (домінування дійового компоненту схильності до ризику), КрКр (домінування контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику). На осі Х графіку

представлені показники комунікативної креативності, на осі У - значення показників, що виражені у балах.

Середня лінія ряду проходить через крапку 24. Під графіком представлені усереднені значення кожного показника комунікативної креативності. Нагадаємо, що кожний показник характеризується біполярністю, що являє собою протилежність рис, які розподілились по різним сторонам середньої лінії ряду, додатній полюс несе інформацію про високий рівень показників комунікативної креативності, а від'ємний – про низький, тобто, про наявність тих якостей, які є протилежними за своїм психологічним змістом.

—●—	СКР	21,5	22,6	20,5	23,5	26,6	22,1	21,5	25,2	22,9
- - -	ККР	17,0	23,1	27,3	26,3	22,6	18,6	24,5	19,1	22,3
—▲—	ДКР	27,5	26,3	22,3	24,0	26,1	24,3	24,0	23,4	24,7
.....	КрКр	20,3	21,3	24,8	23,7	22,6	21,5	23,0	26,9	23,0

Рис. 3.17. Профілі показників комунікативної креативності у груп осіб, схильних до ризику.

Розглянемо групу досліджуваних з *емоційним типом* схильності до ризику. Цих осіб можна охарактеризувати, як схильних до залежності, конформних людей, які орієнтуються на точку зору оточуючих, вони не можуть

відстояти свою точку зору, йдуть за авторитетом (НК-) і тому вміють справлятися із своїми емоціями та настроєм (ЕСТк+). в них не виразна міміка, жестикуляція, монотонність мовленнєвих засобів спілкування (інтонації, темпу, тону) (ЕК-).

Особи, що відносяться до групи з домінуванням *когнітивного показника* схильності до ризику характеризуються сором'язливістю, нездатністю увійти до нової групи, вони потребують великих зусиль щоб налагодити нові стосунки (ЛТк-), такі люди не вміють та не люблять хитрощів, вважають, що все можна розв'язати шляхом прямих переговорів між людьми, вони спрямовані на відкрите спілкування (Мк-), проте у цих людей відмічається низький рівень комунікативної компетентності, низькі ресурси комунікативних засобів, що приводить до труднощів в міжособистісних стосунках (КК-).

Домінування *дійового типу* схильності до ризику. Представники даної групи легко йдуть на контакт з новими незнайомими людьми, почувають себе вільно перед аудиторією, завжди можуть підтримати бесіду (ЛТк+), люблять та вміють робити собі ефективну самоподачу, самопрезентацію, в спілкуванні керуються першим враженням (СПк+).

Представники *контрольно регулятивного* типу схильності до ризику сором'язливі, важко входять до нових контактів, не вміють увійти вже сформовану групу співрозмовників (ЛТК-), але здатні підтримувати необхідні контакти з іншими людьми (КК+), направлені на відкрите спілкування не вміють хитрити, вважають, що все можливо розв'язати шляхом пояснення між людьми (МК-).

Таким чином, аналізуючи профілі показників комунікативної креативності у осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику рис (3.15) встановлено розбіжності за показниками ЛТк (легкість в спілкуванні важкість в спілкуванні), Нк (незалежність-залежність), Мк (схильність до маніпулятивності - безхирисність), КК (комунікативна компетентність - комунікативна не компетентність). Значення багатьох відмінностей підтвержені t-критерієм Стьюдента.

В). Розглянемо профілі товариськості, в яких відображено структуру товариськості представників різних мономодальних типів схильності до ризику.

Як вже було зазначено, однією із задач даного дослідження є вивчення специфіки товариськості у осіб з різними поєднаннями якісних і показників схильності до ризику. Для розуміння психологічних особливостей показників товариськості коротко зупинимося на їх змісті. У структурі товариськості О.П. Саннікова виділяє наступні показники, що є біполярними континуумами (протилежні полюси одного і того ж параметра, характеризують високий і низький рівні його прояву):

а) потреба в спілкуванні (ПТ) - активне відношення індивіда до світу оточуючих його людей, прояв інтересу до інших людей, потреба поділитися своїми думками з навколишніми людьми;

б) ініціативність в спілкуванні (ІТ) - здатність зав'язувати нові знайомства, у встановленні дружніх відносин, здатність включатися в бесіду з людьми за власною ініціативою і вести її відповідно до своїх цілей і т.п.;

в) широта спілкування (ШТ) - схильність до широкого спілкування в новому, великому колективі, прагнення до великої компанії, перевага проводити дозвілля в широкому громадянстві, наявність великої кількості знайомих і часте зав'язування нових знайомств;

г) легкість спілкування (ЛТ) - легкість і швидкість вступу до соціального контакту, знайомства з новими людьми (навіть за відсутності власної ініціативи), відчуття легкості, свободи в новій обстановці, відсутність властивості губитися, тушуватися на людях;

д) стійкість спілкування (СТ) - характеризує постійність спілкування з одними і тими ж людьми навіть при зміні ситуації (поява легкого розчарування в деяких людях, переїзд на нове місце проживання, зміна місця роботи або навчання і т.п.), збереження старих контактів у разі нового цікавого знайомства, тривала і багаторічна дружба зі старими друзями;

е) виразність в спілкуванні (ВТ) - різноманіття невербальних засобів, що виявляються в спілкуванні. Інтенсивне використання виразних рухів

(міміка, пантоміміка, динаміка рухів, статичні пози, інтонація голосу, швидкість мови і т.п.) в процесі комунікації, для передачі певної інформації. Жвавість, сила, яскравість, швидкість зміни виразних засобів. Даний показник включає і зовнішню виразність відчуттів і емоцій, що виникають і виявляються в процесі спілкування, тобто те, що в психології трактується як емоційна експресія [169].

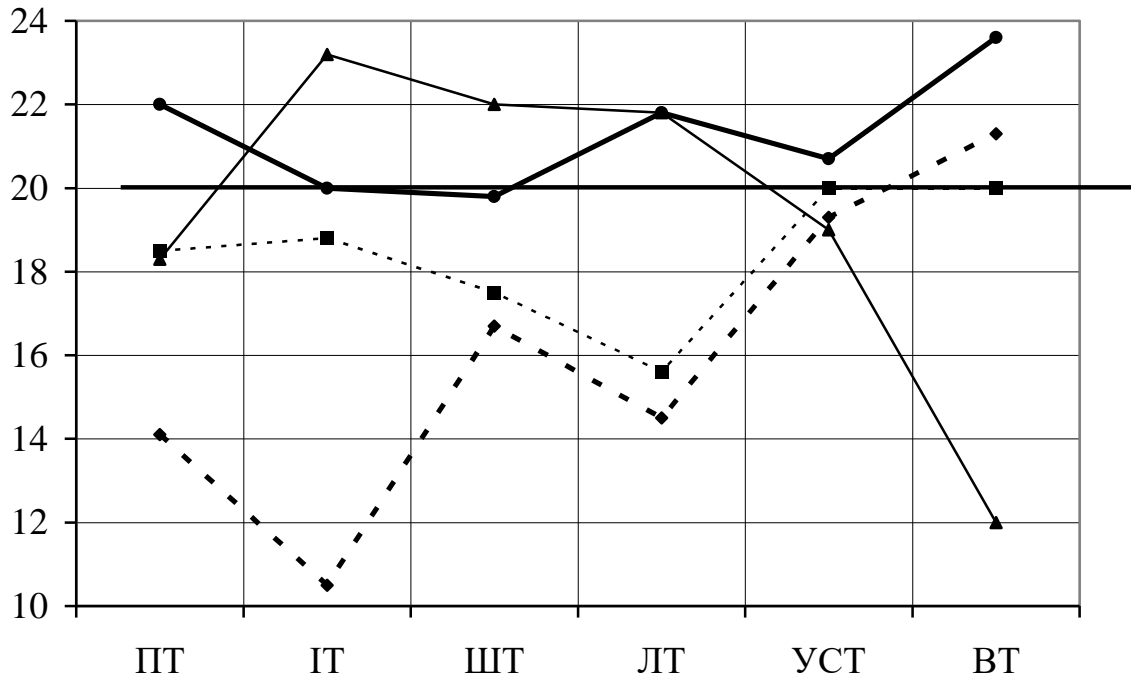
Приступаючи до даного етапу дослідження, ми припустили, що певному типу схильності до ризику відповідає певна специфіка товариськості, тобто певне якісно-кількісне поєднання (комбінація) вхідних в структуру товариськості показників.

На рис. 3.19. визначені профілі товариськості у груп випробуваних з домінуванням емоційного, когнітивного, дійового, контрольо-регулятивного типу схильності до ризику. На осі Х представлені показники товариськості. На осі У значення виражені у балах. Середня лінія ряду проходить через крапку 20.

Аналіз профілів, що зображені на рис. 3.19 вказує на існування розбіжностей між показниками потреби у товариськості (ПТ), ініціативності товариськості (ІТ), широти спілкування (ШТ), легкості товариськості (ЛТ) та виразності (ВТ). Деякі розбіжності підтверджені t-критерієм Стюдента.

Визначення рангів показників товариськості у групах випробуваних з різними типами схильності до ризику, дає змогу дослідити особливості даної властивості у представників різних типів схильності до ризику. Кожний показник товариськості характеризується біполярністю, що являє собою протилежність рис, які розподілились по різним сторонам середньої лінії ряду.

Групу осіб з *емоційним типом* схильності до ризику утворюють люди які демонструють відкрито свої почуття, в них виразна міміка та жести (ВТ), висока потреба у товариськості (ПТ+). Ці люди з легкістю вступають до нових контактів (ЛТ+).

—●—	ЄКР	22,0	20,0	19,8	21,8	20,7	16,7
- - -◆-	ККР	14,1	10,5	16,7	14,5	19,3	21,3
—▲—	ДКР	18,3	23,2	22,0	21,8	19,0	12,0
- - -■-	КрКр	18,5	18,8	17,50	15,6	20,0	20,0

Рис. 3.18. Профілі показників товарищкості у груп осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику

Представники *когнітивного типу* схильності до ризику, характеризуються відсутністю ініціативності у товарищкості (ІТ-), низькою потребою у спілкуванні (ПО-), відсутністю активності, спрямованої до соціальних контактів (ЛТ-). Ці особи підтримують відносини з одними й тиж самими людьми (ШТ-).

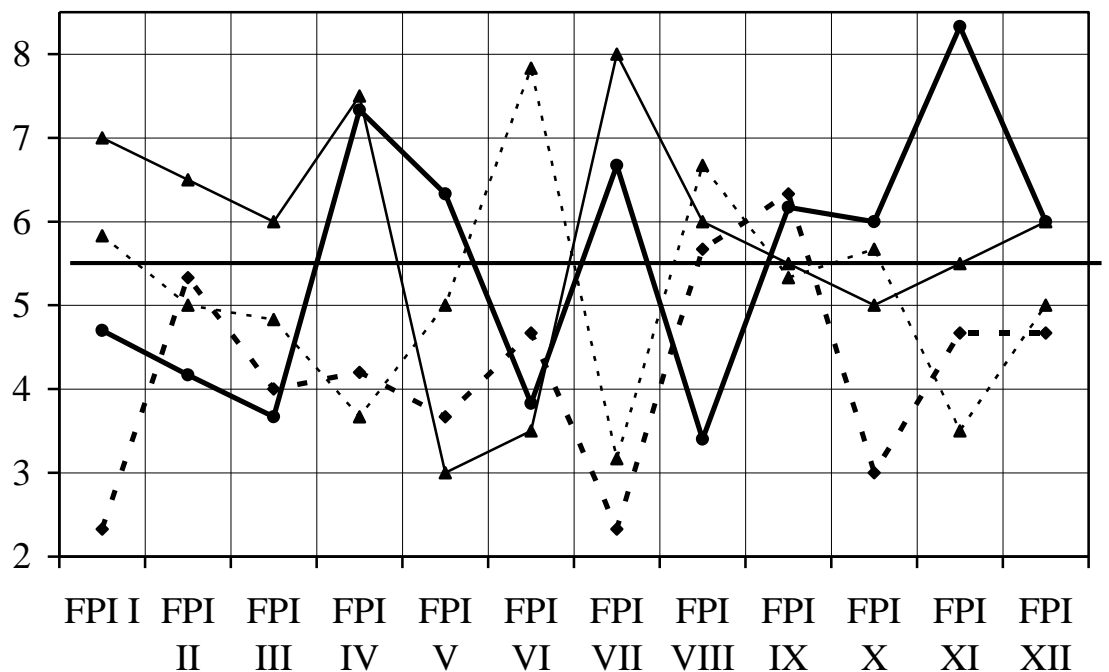
Особи, що належать до групи з домінуванням *дійового* компонента схильності до ризику, виявляють ініціативність у товарищкості (ІТ+), проте, не демонструють відкритість почуттів - палітра їх рухів невиразна і не багата (В-).

Люди, які відносяться до групи *контрольно-регулятивного* типу схильності до ризику важко вступають у нові соціальні контакти (Л-) і тиж схильні підтримувати відносини тільки з добре знайомими людьми (ШТ-).

Г). Характеристика особистісних факторів за методикою FPI груп осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику.

На рисунку 3.19 визначені профілі особистісних факторів за методикою FPI у груп випробуваних: ЕКР- група з домінуванням емоційного компоненту схильності до ризику, ККР – група з домінуванням когнітивного компоненту схильності до ризику, ДКР – група з домінуванням дійового компоненту схильності до ризику , КрКр - група з домінуванням контрольного-регулятивного компоненту схильності до ризику.

На осі Х представлені фактори особистості за опитувальником FPI . На осі У значення виражені у стенах. Середня лінія ряду проходить через 5.5 стнів.

—●—	ЕКР	4,67	4,17	3,67	7,33	6,33	3,83	6,67	3,4	6,17	6,0	8,33	6,00
- - -	ККР	2,33	5,33	4,0	6,67	3,67	4,67	2,33	5,67	6,33	3,0	4,67	4,67
—▲—	ДКР	7,0	6,5	6,0	7,50	3,0	3,50	8,00	6,00	5,50	5,0	5,5	6,0
.....	КрКр	5,83	5,0	4,83	3,67	5,0	7,83	3,17	6,67	5,33	5,67	3,5	5,0

Рис. 3.19. Профіль показників особистісних факторів за методикою FPI у груп осіб, які належать до різних мономодальних типів схильності до ризику

Візуально на графіках (рис. 3.19) спостерігаються значні розбіжності за шкалами: невротичність (FPI I), депресивність (FPI II), роздратованість (FPI IV), рівновага (FPI VI), реактивна агресивність (FPI VII), сором'язливість (FPI VIII), емоційна лабільність (FPI XI). Профілі груп контрольної регулятивного типу та емоційного типу схильності до ризику різняться майже дзеркально. Розбіжності підтверджені t-критерієм Стьюдента.

Визначення рангів груп випробуваних з різними типами схильності до ризику, що представлені в табл. 3.12, дає змогу дослідити особливості даної властивості у цих осіб.

Таблиця 3.12

Ранги особистісних факторів за методикою FPI, у осіб, що розрізняються типом схильності до ризику

Ранг	Мономодальні типи схильності до ризику			
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКр
1.	XI+ емоційна лабільність	I- відсутність невротичності	V- відсутність товариськості	VI+ врівноваженість
2.	VIII- відсутність сором'язливості	VII- відсутність агресивності	VII+ реактивна агресивність	VII- відсутність агресивності
3.	IV+ емоційна нестійкість	X- інтроверсія	VI+ емоційна нестійкість	XI- емоційна стабільність
4	III- відсутність депресивності	V- відсутність товариськості	IV- не роздратованість	IV- не роздратованість
5	VI- не врівноваженість	IV- не роздратованість	I+ невротичність	

Особи, які складають групу, що входить до емоційного типу схильних до ризику (ЕКР) характеризуються роздратованістю, емоційною не стійкістю, в них спостерігається недостатня саморегуляція та постійні перепади настрою. Представники даного типу не сором'язливі, схильні до афективного реагування, не схильні до депресії, не впевнені в собі. Представники групи що належать до когнітивного типу схильності до ризику (ККР) не невротичні,

характеризуються відсутністю агресивного відношення до соціального кола, в них спостерігається виражена інтроверсія, ці люди не товариські, емоційно стійкі. Досліджувані, які належать до дійового типу схильності до ризику не проявляють значну потребу у спілкуванні, вони характеризуються агресивним відношенням до соціального кола та схильністю у домінуванні. Ці особи емоційно не стійкі та невротичні. Особи, що складають контрольню-регулятивну групу схильних до ризику врівноважені, в них відсутня агресивність та схильність у домінуванні, вони емоційно стабільні.

3.3.2.2. Характеристика факторної структури особистості представників певних типів схильності до ризику

На рис. 3.20 представлені профілі факторної структури особистості (за Р.Кеттеллом) груп досліджуваних з різним мономодальним типом схильності до ризику (емоційним, когнітивним, дійовим, контрольню-регулятивним).

Значення кожного показника представлені в стенох, і представляють собою середню оцінку відповідних показників усіх досліджуваних, що входять в кожену групу.

Візуальний аналіз означених профілів виявляє розбіжності в однойменних факторах особистості: А (афектотимія - сизотимія), G (сила «зверх – Я» - слабкість «зверх – Я»), І (мякість – твердість), М (мрійливість – практичність), О (схильність до почуття провини – самовпевненість), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q4 (напруженість – розслабленість), QII (тривожність-емоційна стабільність).

В табл. 3.13 представлені фактори особистості, які були проранжовані за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Представників емоційного типу схильності до ризику можна охарактеризувати, як сміливих, імпульсивних, емоційних, товстошкіри, схильних до ризику, та авантюризм, представники цього типу товариські, активні чутливі, та доброзичливі, вони тримаються легко та не розуміють загрози (Н+).

Надо картинку

Рис.

Ранги показників особистісних факторів за методикою Р.Кеттелла у групах осіб, що розрізняються за типами схильності до ризику

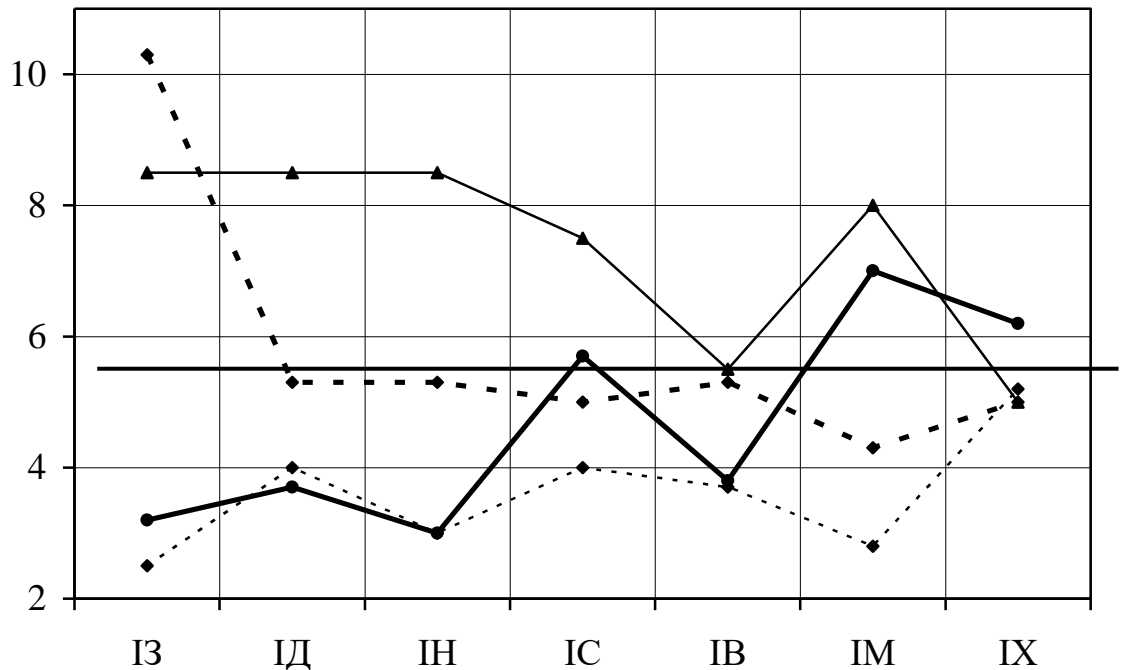
Ранг	Мономодальні типи схильності до ризику			
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКр
1.	Н+ сміливість	стабільність	I+ м'якість	Е- залежність
2.	QII- емоціональна стабільність	Н+ сміливість	Q4+ напружен.	QIV- покірність
3.	О- самовпевнен	G- слабкість «зверх Я»	M+ мрійлив. Q2+	QII- емоціональна стабільність
4	QI+ екстраверсія	Q1- консерват.	самодостатн. Q1-	С+ сила «Я»
5	Q3+ високий самоконтроль	QI+ екстраверсія	консерватизм QIII- сензетивність	Q1- консерватизм
6	Q4- розслабл.	F+ беспечність		L- довірливість

Групу людей, що увійшла до емоційного типу схильності до ризику можна охарактеризувати, як сміливих, рішучих. Ці люди, прагнуть до почуття нового та невизначеного (Н+); вони самовпевнені, безпечні, веселі, енергійні, не боязливі (О-); схильні до екстраверсії (QI+); не мають внутрішніх конфліктів (Q3+). Особи, що входять до емоційного типу схильності до ризику, як правило, всім задоволені, рідко зосереджуються на своїх досягненнях чи неуспіхах (Q4-). Представники когнітивного типу характеризуються пристосованістю (QII-); сміливістю, схильністю до авантюрних вчинків, швидко забувають о невдачах, легко переносять емоційні навантаження (Н+); егоїстичні, нестабільні, легко кидають нове діло, при наявності власної зацікавленості йдуть на хитрощі (G-); інтереси таких осіб направлені на зовнішні події (QI+); вони активні, безпечні, покладаються на фортуна, оптимістичні (F+). Особи, що належать до конативного типу прагнуть до нових вражень, довіряють своїй інтуїції (I+).

Вони збуджені, незібрані, емоційно не стабільні, роздратовані, нетерплячі с домінуванням поганого настрою (Q4+). У таких осіб існує багате уявлення, вони люблять фантазувати, орієнтуються на власні бажання, їх поведінка визначається ексцентричністю та оригінальністю (M+). Представники даної групи незалежні, самостійні, не потребують підтримки, сміливі (Q2+). Досліджувані, що увійшли до контрольної регулятивної групи пасивні, конформні, сором'язливі, тактичні та дипломатичні (E)-; вміють контролювати свої емоції та свій настрій, стабільні у своїх планах (C+); консервативні, не прихильні до змін (Q1-), толерантні, комунікативні, добре почувають себе у колективі та люблять працювати у команді (L-).

Розглянемо профілі показників локусу контролю представників моно модальних типів схильності до ризику. На рисунку 3.21 представлені профілі локусу контролю груп осіб з різним типом схильності до ризику, зокрема, групи з домінуванням емоційного (ЕКР), когнітивного (ККР), дійового (ДКР), контрольного-регулятивного типу схильності до ризику. На осі X представлені показники інтернальності. На осі Y – їх значення, що виражені у стенах. Середня лінія ряду також проходить через 5,5 стенив. У цілому профілі розташувалися за своїми координатами на протилежних полюсах відносно середньої лінії ряду. Профіль представників контрольного-регулятивного типу схильності до ризику знаходиться вище середньої лінії ряду, а профілі представників емоційної, дійової, когнітивної групи (типу схильності до ризику) знаходяться нижче середньої лінії ряду. Таким чином загальна характеристика профілів виявляє їх полярність, що характеризує екстернальний та інтернальний типи локалізації контролю над значимими подіями. Особи з емоційним типом схильності до ризику, приписують відповідальність за різні неприємності іншим людям, або вважають, що неприємності виникають тому, що їм не щастить. Ці особи не бачать зв'язку між своїми діями та значимими для них подіями. Вони не спроможні контролювати цей зв'язок, на їх думку все, що з ними відбувається є випадковість, або наслідком дій інших людей. Представники даного типу (ЕКР) приписують свої успіхи і досягнення

зовнішніми обставинам – фортуні, впливу інших людей. Особи, що відносяться до когнітивного типу схильності до ризику не можуть активно формувати своє коло спілкування, вони вважають, що міжособистісні стосунки є результатом активності партнерів.

—●—	ЄКР	3,2	3,7	3,0	5,7	3,8	7,0	6,2
- - -■-	ККР	4,3	5,3	5,3	5,0	5,3	4,3	5,0
—▲—	КрКр	8,5	8,5	8,5	7,5	5,5	8,0	5,0
.....◆.....	ДКР	2,5	4,0	3,0	4,0	3,7	2,8	5,2

Рис. 3.22. Профіль показників локусу контролю у груп осіб, що відрізняються між собою домінуванням одного з якісних компонентів (типом) схильності до ризику

Група, що складає досліджуваних дійового типу схильності до ризику, відносять свої успіхи, досягнення зовнішніми обставинам – везінню, допомоги інших людей, вони не можуть активно формувати своє коло спілкування, вони рахують, що між особові стосунки є результатом активності партнерів, приписують відповідальність за різні неприємності іншим людям, або рахують, що ці неприємності виникають як слідство того, що їм не щастить. Контрольно регулятивного типу досліджуваних, високий рівень суб'єктивного контролю

над всіма значними ситуаціями, такі люди рахують, що більшість важливих подій в їх житті є результатом її власних дій, що вони можуть керувати і таким чином вони відчують свою власну відповідальність за ці події, і за те як складається їх життя у цілому., все чого вони досягли у житті рахують власним успіхом і готові йти на досягнення нових своїх завдань, дослідуючи цього типу схильні винити самого себе у різних невдачах та програшах.

Розглянемо особливості імпульсивності і рефлексивності осіб, що різняться схильністю до ризику

На рис. 3.22 представлені діаграми імпульсивності і рефлексивності представників різних типів схильності до ризику, до яких відносяться мономодальні типи схильності до ризику: емоційний (ЕКР), когнітивний (ККР), дійовий (ДКР), контроль-регулятивний. Середня лінія ряду проходить через 40 балів. Діаграма представників контроль-регулятивної групи (типу схильності до ризику) знаходиться нижче середньої лінії ряду, а діаграми представників емоційної, дійової, когнітивної групи (типу схильності до ризику) вище середньої лінії ряду. Особи, що входять до груп емоційного, когнітивного, дійового типів схильності до ризику характеризуються високою імпульсивністю, схильні виконувати дії під впливом зовнішніх обставин, чи під впливом емоційних переживань. У представників контроль-регулятивного типу показники імпульсивності знаходяться нижче середньої лінії ряду, що свідчить про не виражену імпульсивність.

Перед тим, як аналізувати діаграми рефлексивності осіб, що різняться за схильністю до ризику, нагадаємо, що ми використовували методику визначення рівня розвитку рефлексивності А.В. Карпова. Автор методики розглядає рефлексивність як психічну властивість особистості. Теоретичні передумови розробки даної методики викладені в роботах А.В.Карпова [68].

Загалом можна відмітити, що особи з домінуванням емоційного компоненту схильності до ризику відчують труднощі у контролюванні своїх емоцій, недостатній самоконтроль, низьку саморегуляцію, зміни настрою. Такі

люди екстернально спрямовані, легко вступають до нових соціальних контактів, імпульсивні, самовпевнені, сміливі.

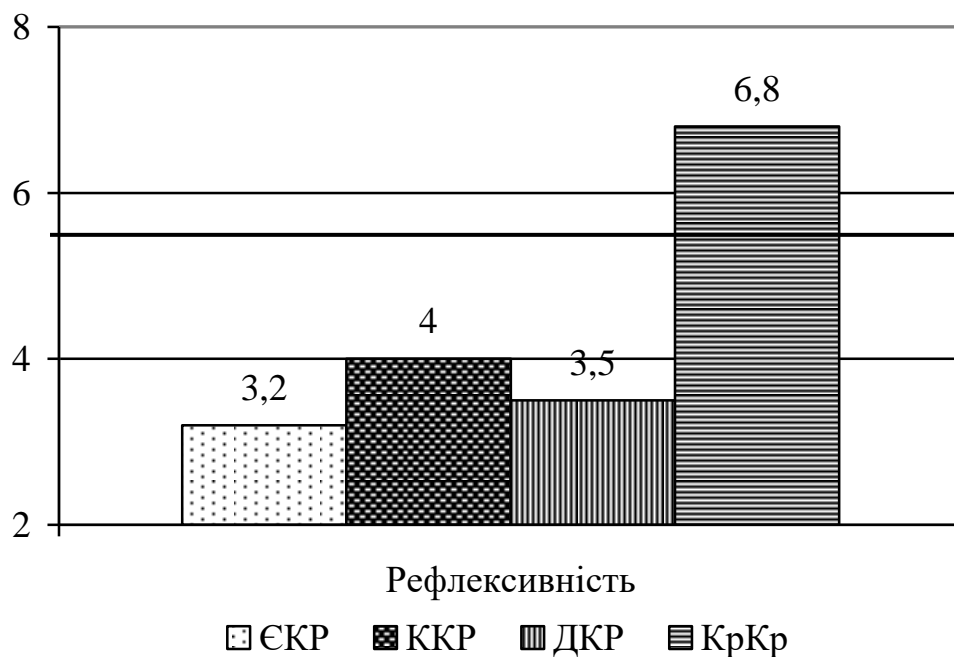
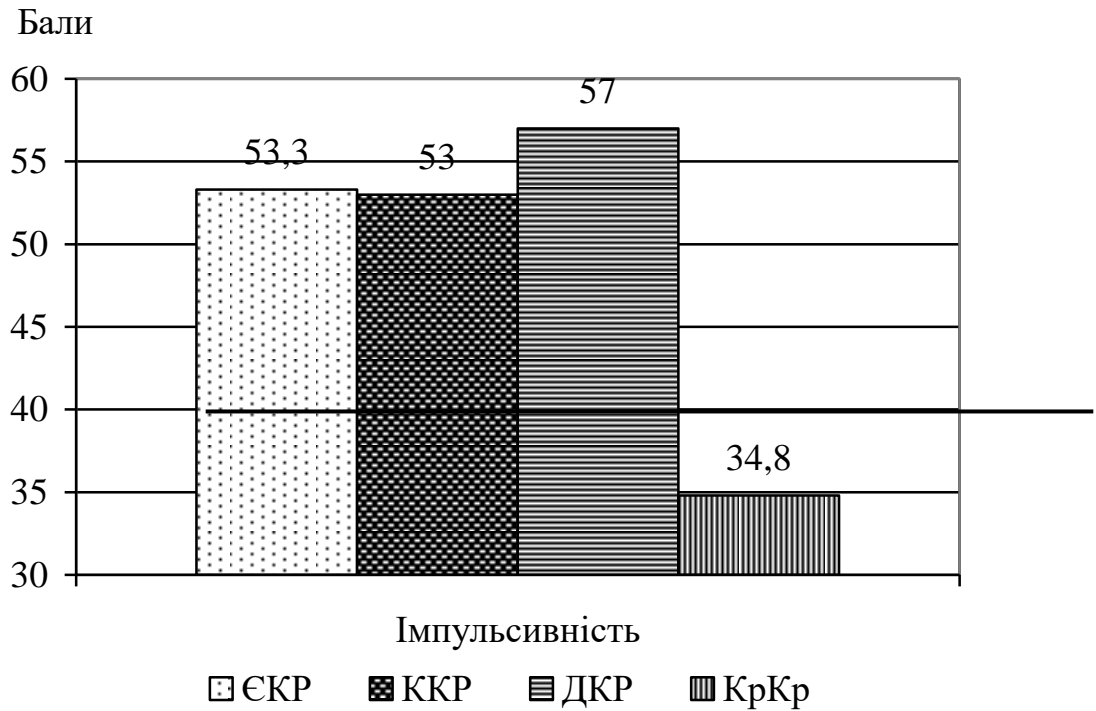

Рис. 3.22. Значення показників імпульсивності і рефлексивності осіб, що відрізняються між собою домінуванням одного з якісних компонентів (типом) схильності до ризику

Особи, що відносяться до когнітивного типу схильності до ризику характеризуються хаотичністю та неорганізованістю, вони часто попадають в «халепу», тому що здійснюють непродумані вчинки, ці люди сором'язливі і важко адаптуються у новій групі співрозмовників, в них відсутня агресивність до соціального оточення. Група осіб, що належить до дійового типу схильності до ризику характеризується як особи, що легко йдуть на контакт з іншими людьми, вони люблять робити собі ефективну самоподачу, представники цієї групи не здатні в адаптаційній ситуації виконувати аналіз та виділяти у цій ситуації най важливі сторони, вони здібні до змін та саморозвитку, характеризуються потребою у домінуванні та нестійкістю емоційного стану, екстернально направлені, імпульсивні, сміливі, безпечні. Представникам контрольно регулятивного типу властива висока здатність визначати серед безліч інших факторів, ті які діють в конкретній адаптаційній обстановці, такі люди характеризуються адекватною емоційною поведінкою, вони сором'язливі важко вступають в нові соціальні контакти, як правило підтримують відносини з одними і теж самими людьми, стійко реагують на стрес фактори, емоційно стабільні інтернально спрямовані, рефлексивні, довірливі.

Слід зазначити, що емпіричні результати, які ми одержали, підтверджують дані інших авторів. Так, в роботі А.О. Саннікової, яка вивчала психологічні особливості осіб, які відрізняються між собою схильністю або до рефлексивності, або, до імпульсивності, встановлено, що особам, *схильним до рефлексії* властиво високий самоконтроль поведінки, постійне обдумування своєї поточної діяльності, систематичний аналіз того, що відбувається, високий ступінь розгорнутості процесів ухвалення рішення. Вони відрізняються схильністю до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях, ретельністю планування деталей своєї поведінки, частотою звернення до майбутніх подій, орієнтацією на майбутнє. Особи, що не схильні до рефлексії, тобто *імпульсивні*, як правило, довго не замислюються над відповіддю, рідко зважають труднощі, які виникають при досягненні мети, не продумують деталі діяльності, орієнтуючись на кінцеву мету. Не схильні до аналізу своїх дій, мотивів, вчинків, рішення

ухвалюють швидко, деколи не замислюючись, вважають за краще діяти, а не роздумувати над причинами своїх невдач; у безлічі ситуацій діють імпульсно, керуючись першою думкою, ухвалюють необдумані рішення, часто не можуть передбачити, якої поведінки чекають від них оточуючі; не замислюються над тим, які думки і відчуття викликають в інших людях їх слова і вчинки і тому часто ризикують [164].

Загалом можна визначити, що представники *емоційного типу* схильності до ризику характеризуються емоційною нестабільністю, імпульсивністю не вміють контролювати свої емоції, низькою саморегуляцією. Такі люди у напружених ситуаціях можуть піддаватися впливу емоційних реакцій, внаслідок чого виникає дезорганізація та емоційні зриви. Вони схильні до залежності, орієнтуються на точку зору оточуючих, не мають впевненості у своїх діях. Особи, що складають групу емоційного типу відкрито демонструють свої почуття, свою товариськість, вони з легкістю вступають до нових контактів, завжди при спілкуванні тримаються легко і незалежно. Ці люди сміливі, самовпевнені, безпечні, не розуміють загрози, авантюрні і тому схильні до ризику. Розглянемо психологічну характеристику представників *когнітивного типу* схильності до ризику. Ці особистості емоційно стабільні, не схильні домінувати, не агресивні. Такі особистості легко орієнтуються у соціумі, що приводить до бистої їх адаптації, навіть у незнайомій групі людей. Вони здатні виділяти серед різних чинників головні, легко орієнтуються в новій ситуації за допомогою здібності вірно її оцінювати. Такі люди готові до подолання невдач, але у них відмічається низький рівень комунікативної компетентності, що приводить до труднощів в міжособистісних стосунках. Вони не прагнуть поширювати своє коло соціальних контактів, та визначаються низькою потребою до спілкування, представники даного типу підтримують відносини з одними й теж самими людьми. Психологічна характеристика групи осіб, які відносяться до *дійового типу* схильності до ризику. Встановлено, що представники цієї групи не точно орієнтуються та важко розпізнають сигнали соціуму, вони не вміють розпізнавати знаки, що повідомляють про поведінку

інших людей в процесі спілкування, такі особи при зустрічі з проблемами, довгий час знаходяться в ситуації невизначеності, не вміють реально оцінити обставини у ситуації, що склалася, не розуміють потреб чи стану співрозмовника, відчують тільки потребу у своєму домінуванні, не вміють прогнозувати свою взаємодію з навколишнім оточенням, часто здійснюють непродумані вчинки. Представники даного типу легко йдуть на контакт з новими незнайомими людьми, почувають себе вільно перед аудиторією, в спілкуванні керуються першим враженням, завжди можуть підтримати бесіду. Такі особи отримують задоволення від ефективної самоподачі, самопрезентації, вони ініціативні у спілкуванні, але при цьому не демонструють відкритість почуттів. Люди, які відносяться до *контрольно регулятивної* групи схильних до ризику стійко реагують на вплив стрес-факторів, впевнені у собі, оптимістичні та активні, розковані, не мають труднощів у соціальних контактах, емоційно стійкі. Особи що належать до контрольно регулятивного типу схильності до ризику характеризуються високою здатністю визначати серед безліч факторів головні, найбільш об'єктивно значимі. Ці люди легко визначають сутність навколишніх обставин, вчинків інших людей, визначають головне та приймають вірне рішення у важких ситуаціях, характеризуються адекватною емоційною поведінкою, яка базується на попередньому аналізі ситуації. Треба відзначити, що цих осіб відрізняє вміння прогнозувати поведінку і передбачати результати свого впливу на співрозмовників. Ці особи розуміють та вірно оцінюють те, чого чекають від них, в не знайомій обстановці більш стримані у діях та емоціях.

3.4. Специфіка схильності до ризику у осіб з різною емоційною диспозицією

В якості чинника, що обумовлює структуру схильності до ризику була обрана емоційність. Ми припустили, що однією з детермінант своєрідності індивідуально-типологічної специфіки схильності до ризику може виступати

емоційність, яка в психології розглядається як важлива психологічна складова темпераменту.

У розвитку уявлень про емоційність, концептуальною основою послужили положення, сформульовані Б.М. Тепловим, В.Д. Небиліциним, А.Е. Ольшаннікової та її учнями [127, 128, 135, 136, 187, 171, 140, 141, 143]. Спочатку емоційність вивчалася як одна з складових темпераменту, досліджувалися її формально–динамічні параметри, що характеризують динаміку емоційного процесу і прояву емоцій зовні. При цьому темперамент визначався як сукупність психічних особливостей, зв'язаних, перш за все, з емоційною збудливістю, тобто з швидкістю виникнення відчуттів, в одній стороні, з їх силою - з іншою. Пізніше в поняття темпераменту були включені емоційні особливості людини, що виражаються в емоційній збудливості; у більшій або меншій тенденції до сильного виразу відчуттів зовні; у швидкості рухів, загальної рухливості людини.

Наступним кроком в дослідженні емоційності було виділення в її структурі якісних характеристик (якість основних емоцій). В.Д. Небиліцин припустив, що емоційний вигляд кожної людини є поєднанням трьох базальних емоцій, зокрема, «радості», «гніву», «страху». Якщо і не переважна більшість всіх людських емоцій, писав В.Д.Небиліцин, то, принаймні, їх істотна частина є модифікаціями або однією з них, або їх поєднань. Континуум цих емоцій детально розглянутий в дисертації І.В. Пацявічюса [128, 141].

Надалі якісна структура емоційності доповнюється введенням в її склад емоцій патерну «печаль», яка розглядається як характерна складова емоційного вигляду дорослої людини [141, 149, 152, 166, 167, 170].

Відомо, що емоції різної якості відрізняються одна від одної *відношенням* до об'єкту, що виражається в знаку домінуючих емоцій, *спрямованістю* (на об'єкт або від об'єкту), *способом* взаємодії з ним (активному або пасивному). Саме в цьому полягає психологічна суть емоцій. Різні емоційні модальності характеризуються визначеним поєднанням вказаних характеристик [141, 166, 167, 170].

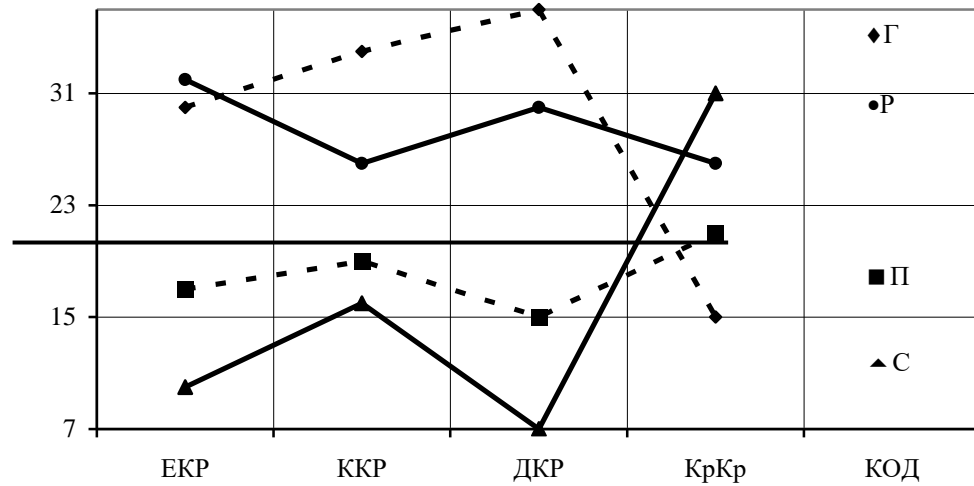
Слід відзначити, що у сучасній психології емоційність поряд з психічною активністю розглядається, як важлива психологічна складова темпераменту. Результати теоретико-емпіричних досліджень емоційності, яка була предметом вивчення психологічної школи В.Д. Небиліцина, А.Є. Ольшаннікової, та її роль в регуляції й детермінації поведінки і діяльності особистості [135, 136, 140, 141, 143, 149, 150, 152, 169], свідчать про те, що емоційність може виступати в якості основи для дослідження індивідуально-типологічних особливостей схильності до ризику. При дослідженні емоційності в контексті особистісного і діяльнісного підходів, встановлено, що емоційність як *риса особистості*, що сформувалася до певного моменту психічного розвитку під впливом як біологічних (конституція, властивості нервової системи), так і соціальних (розвиток в процесі життєдіяльності) чинників, системоутворювально впливає на формування всіх рівнів структури особистості. Емоційність задає межі і діапазон власних реакцій індивіда на навколишнє середовище, що виявляється в індивідуальних стилях діяльності, в структурі і якісно-кількісному поєднанні різних рис особистості [135, 136, 140, 141, 143, 166, 167, 183, 204].

Таким чином, ключові моменти системного аналізу емоційності, що представлені в працях О.П.Саннікової (див. розділ I), а також комплексні дослідження емоційності, які здійснені її учнями [26, 32, 64, 96, 101, 113, 178, 179, 180, 181] показали системно утворювальну і регулюючу функцію емоційності по відношенню до певних властивостей особистості, що запевняє нас в можливості використання емоційності в якості чинника для вивчення індивідуально-типових особливостей схильності до ризику.

На рис 3.22 представлені профілі показників схильності до ризику у осіб з мономодальним типом емоційності.

Під час вивчення індивідуально-типових особливостей схильності до ризику у осіб з мономодальними емоційними диспозиціями (домінування однієї модальності), було встановлено, що профілі схильності до ризику представників типів Р (домінування емоції «радість») і Г (домінування гніву)

розташовані в додатному полюсі даної системи координат, що свідчить про загальну тенденції до ризику, на відміну від представників групи С (домінування страху) і П (схильність до печалю).

—	Р	32	26	30	26	29
- - - -	Г	30	34	37	15	34
—	С	10	16	7	31	11
- - - -	П	17	19	15	21	17

Рис. 3.22. Профілі показників схильності до ризику у осіб з моноmodalним типом емоційності.

Загальний показник схильності до ризику найбільш виражений у осіб з домінуванням емоції «гнів», менше у осіб з перевагою радості, ще менше – у осіб з домінуванням печалю, і, нарешті, особи, у яких домінує страх, показали найменшу схильність до ризику, що підтверджується чисельними дослідженнями.

Цікавим є те, що саме особи з емоційною диспозицією, де провідною емоцією є страх, виявляють найбільшу активність, що спрямована на контроль за можливими, скоріше, випадковими проявами своєї схильності до ризику.

Можна пояснити індивідуальні відмінності осіб з різною емоційною диспозицією, що виявляється у якісній специфіці схильності до ризику. Домінування емоцій з додатнім знаком (радість) сприяє активним проявам показників схильності до ризику; домінування емоцій з від'ємним знаком (страх, печаль) гальмує ці прояви.

Відомо, що емоції різної якості відрізняються між собою відношенням до об'єкту, що відображує знак домінуючих емоцій: радість має додатний знак (+), що означає позитивне ставлення до об'єкту, активну з ним взаємодію, та спрямованість на об'єкт; гнів має від'ємний знак (-), що виявляється в негативному ставленні до об'єкту, але активною з ним взаємодією, та спрямованістю на нього (взаємодія і спрямованість схожа з радістю); страх - негативне ставлення до об'єкту, пасивна з ним взаємодія, та спрямованість від нього; печаль – нейтральне або негативне ставлення до об'єкту, пасивна з ним взаємодія, та спрямованість від нього [128, 135, 136, 167, 170, 202].

Отже, якість емоцій визначає відношення суб'єкта до того, що віддзеркалюється, відношення до навколишнього світу, глобальні форми взаємодії з навколишньою дійсністю, а значить і деякі параметри активності, що виявляються у схильності до ризику. Одержані факти в сукупності дозволяють розглядати емоційність як індивідуально-типологічні чинники схильності до ризику.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Результати емпіричного дослідження, представлені у третьому розділі, дають змогу зробити такі висновки:

1. Використання можливостей статистичних методів (кореляційного аналізу) упорядковує безліч досліджуваних параметрів і забезпечує строго логічний аналіз інтегральної властивості особистості – схильності до ризику. В наслідку кореляційного аналізу були визначені багатозначні зв'язки показників схильності до ризику з показниками соціальної адаптивності, комунікативної креативності, товариськості, локусу контролю, імпульсивності, рефлексивності, з факторами особистості за Р.Кеттеллом та за Фрайбургзьким особистісним опитувальником, емоційності.

2. Проведений факторний аналіз дозволив експлікувати значну кількість факторів, проте, найістотніше семантичне навантаження припало на чотирьох факторну модель. Надано опис та інтерпретацію факторів, серед яких виділені

такі біполярні фактори: „схильність до емоційного переживання ризику - тривожність”, „імпульсивність - адаптивність”, „інтернальність – загальна схильність до ризику”; що дозволило з’ясувати найтипівіші та найхарактерніші індикатори схильності до ризику.

3. Використання методу «асів» дозволило згрупувати досліджуваних за рівнем схильності до ризику, та вивчити між групові відмінності, що проявлялися у специфіці показників, які вивчалися. За ступенем схильності до ризику були визначені групи досліджуваних з високим (КОРmax), та низьким рівнем схильності до ризику (КОРmin), що дало змогу дослідити їх психологічні особливості. Метод профілів дозволив визначити специфіку факторної структури Р. Кеттелла, адаптивності, комунікативної креативності, товариськості, локусу контролю, імпульсивності, рефлексивності у осіб з різним рівнем схильності до ризику.

Встановлено, що особам з високим рівнем схильності до ризику , властива важкість розпізнавання і ієрархізація сигналів соціуму та відсутність точності у орієнтації в сигналах соціуму, незалежність, схильність до самопрезентації, ініціативність, потреба у спілкуванні, відсутність врівноваженості, імпульсивність, екстернальність. Як вже відомо, серед факторів особистості (за Р.Кеттеллом) виділяються темпераментальні та особистісні фактори. Найбільше відхилення від середньої лінії у осіб, що представляють групу з високою вираженістю схильності до ризику мають фактори сила «Я», безпечність, сміливість.

4. За допомогою якісного аналізу також виділено групи осіб (типи) з домінуванням одного із компонентів схильності до ризику: емоційного (ЕКР), когнітивного (ККР), дійового (ДКР), контрольно регулятивного (КрКр). Цей підхід дозволив вивчити прояви схильності до ризику осіб, що розрізняються за якісно - кількісним поєднанням показників (за типом), які виявляються у специфіці адаптивності, комунікативної креативності, товариськості, локусу контролю, деяких факторів особистості (за Р. Кеттеллом).

5. Встановлено, що емоційність, яка в психології розглядається поряд з

активністю, як важлива психологічна складова темпераменту, є однією з детермінант своєрідності індивідуально-типологічної специфіки схильності до ризику. Відомо, що якість емоцій визначає глобальні форми взаємодії суб'єкта з навколишньою дійсністю, його відношення до того, що віддзеркалюється, відношення до навколишнього світу, а значить і деякі параметри активності, що виявляються у схильності до ризику.

Основний зміст розділу відображено в наступних публікаціях:

1. Быкова С.В. Локус контролю и склонность к риску / С.В. Быкова // Наука і освіта. - 2004. - № 8-9. - С.14-16.

2. Бикова С.В. Схильність до ризику та відповідальність у різних сферах життєдіяльності / С.В. Бикова // Наука і освіта. - 2007. - №8-9. – С.12-16.

3. Бикова С.В. Особливості товариськості у осіб з різною вираженістю схильності до ризику / С.В. Бикова // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – 2008. - №10-11. – С.143-149. 10. Бикова С.В. Співвідношення показників прийняття рішень і ризику / С.В.Бикова: матеріали всеукр. наук.-практ. семінару [«Проблеми психолого-педагогічного супроводу підготовки фахівців у вищій школі»], (Одеса, 22 грудн. 2006 р.) / М-во освіти і науки України, ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2006. – С.61– 63.

4. Бикова С.В. Схильність до ризику, як професійна якість підприємця / С.В.Бикова: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. [«Розвиток особистості професіонала в умовах соціально – освітніх трансформаціях суспільства: теорія і практика»], (Одеса, 7-8 травн. 2007 р.) / М-во освіти і науки України, ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2007. – С.10-14.

5. Бикова С.В. Соціальна адаптивність схильних і не схильних до ризику осіб / С.В.Бикова: матеріали науково-практичної конференції студентів та молодих вчених [«Психологічні проблеми сучасності»], (Львів, 2008 р.) / М-во освіти і науки України, Львівськ. нац. ун-т ім. І.Франка – Львів, 2008 – С.9 – 12.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз теоретико методологічної літератури показав, що проблема схильності до ризику є актуальною, проте у сучасній психології дане поняття не є достатньо визначеним. Відповідно до мети і завданням дослідження розробка проблеми велась у двох напрямках. Перший пов'язаний з необхідністю концептуалізації феномену, що вивчається, пошуку його структурних компонентів, та детермінант, що впливають на індивідуально-типологічні його прояви. Другий напрямок спрямований, на теоретичне визначення спектру властивостей особистості, які закономірно пов'язані з показниками схильності до ризику і супроводжують їх прояви.

2. В межах першого напрямку схильність до ризику або ризикованість розглядалася в контексті континуально-ієрархічного підходу. Згідно означеного підходу, як властивість особистості, ризикованість специфічно виявляється на всіх структурних рівнях. На даному етапі дослідження вивчаються формально-динамічні характеристики схильності до ризику, що представлені компонентами, які відображають особливості виникнення і перебігу ризикових реакцій (процесуальність) і якісними.

3. Встановлено, що якісні показники схильності до ризику відображають психологічну сутність означеного феномену яка виявляється у прагненні до ризику і відрізняються характером емоційних переживань, пов'язаних з ризиком (емоційний компонент); наявністю, а не змістом думок, роздумів, суджень, міркувань, що пов'язані з ризиком (когнітивний компонент); проявами схильності до ризику в емоційній експресії, в висловлюваннях, в ризикових діях (конативний компонент); проявами психічної активності спрямованої на самоконтроль і саморегуляцію (контрольно-регулятивний компонент).

4. Для діагностики якісних показників схильності до ризику згідно з правилами психометрики розроблено в співавторстві психодіагностичну методику, апробація якої показала достатню ступінь її надійності і валідності.

Для діагностики формально-динамічних показників схильності до ризику була адаптована процедура «Розміщення себе на шкалі ризику».

5. Теоретично обґрунтовано і емпірично доведено існування зв'язків із такими властивостями особистості, як імпульсивність, рефлексивність, тривожність, емоційність, товариськість, комунікативна креативність, соціальна адаптивність, з локусом контролю (екстернальність, інтернальність) та ін. Застосування факторного аналізу дозволило згрупувати простір показників взаємопов'язаних зі схильністю до ризику.

6. За допомогою якісного аналізу виділено групи осіб (типи) з домінуванням одного із компонентів схильності до ризику, а саме: емоційного, когнітивного, конативного, контрольо-регулятивного. Такий підхід дозволив вивчити індивідуально-психологічні особливості проявів схильності до ризику, що виявляється у специфіці пов'язаних з нею рис особистості.

7. Доведено, що будучи стійкою властивістю індивідуальності, емоційність виступає в ролі системно утворювального фактора стосовно індивідуальної структури схильності до ризику. Підтверджена гіпотеза про конституючий вплив емоційності на індивідуальну структуру схильності до ризику. Якісні особливості емоційності, а саме ступінь домінування кожної модальності й своєрідність їх поєднань (типи, диспозиції) визначають специфіку показників схильності до ризику.

8. Відзначається, що дане дослідження не охоплює все коло актуальних питань, що стосуються проблеми схильності до ризику, співвідношення її показників з широким колом властивостей особистості. У цьому зв'язку важливим є дослідження змістового рівня схильності до ризику, тобто тих її аспектів, які виявляються в системі цінностей особистості, при ухваленні відповідальних рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азаров В.Н. Стиль действия: импульсивность – управляемость / В.Н.Азаров // Вопр. психологии. – 1982. - № 3. - С. 121-126.
2. Айзенк Г.Ю. Количество измерений личности : критерии таксономической парадигмы / Г.Ю.Айзенк // Иностран. психология. - 1993. - Т. 1. - № 2. - С. 9-23.
3. Альгин А.П. Новаторство, инициатива, риск / А.П.Альгин.- Л. : Лениздат, 1987. – 63 с.
4. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П.Альгин.- М. : Мысль, 1989. – 187 с.
5. Анастаси А. Психологическое тестирование / А.Анастаси; под ред. К.М.Гуревича, В.И Лубовского. - М. : Педагогика, 1982. - Кн. 1. – 320 с.; - Кн. 2. – 336 с.
6. Анастаси А. Психологическое тестирование. Т. 1 / А.Анастаси. - М., 1982. - С. 96-162.
7. Анастаси А. Психологическое тестирование / А.Анастаси, С.Урбина. - СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
8. Андреев В.И. Менеджеры, способны ли вы к риску? / В.И.Андреев. – Казань : Эвристика, 1991. – 16 с.
9. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М.Андреева. - М. : Аспект пресс, 1997.
10. Ассаджоли Р. Психосинтез : пер. с англ. / Р. Ассаджоли. –М. : «Реал-бук»; К. : «Ваклер», 1997. – 320 с.
11. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент / И.Т.Балабанов. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
12. Бикова С.В Соціальна адаптивність схильних і не схильних до ризику осіб/С.В.Бикова//Психологічні проблеми сучасності:Тези V науков.-практ. конф. студ. та молодих вчених. Львів, 2008 р.–Львів,2008.–С.9–12.
13. Бикова С.В. Локус контроль и склонность к риску / С.В.Бикова // Наука і освіта. - 2004. - № 8-9. - С. 14-16.

14. Бикова С.В. Риск и принятие решений : учеб. пособие / С.В.Бикова, О.П.Санникова, А.И.Санников. – Харьков : ООО (Алекс+), 2007. – 60 с.
15. Бикова С.В. Схильність до ризику та відповідальність у різних сферах життєдіяльності / С.В.Бикова // Наука і освіта. - 2007. - № 8-9.–С. 12-16.
16. Бикова С.В., Саннікова О.П. Науково-методичний твір «Тест-опросник качественних компонентів схильності к риску (психодіагностическая методика)» : Свідectво про реєстрацію авторського права на твір № 24519. Міністерство освіти і науки України. Опубл. 22.05.2008. – 26 с.
17. Бикова С.В. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику : апробація оригінальної методики / С.В.Бикова, О.П.Саннікова // Проблеми гуманітарних наук : наук. зап. Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Дрогобич: Ред.–видав. відділ ДДПУ ім. І.Франка, 2008. – Випуск дев'ятнадцятий. Психологія. – С. 4-15.
18. Бикова С.В. Особливості товариськості у осіб з різною вираженістю схильності до ризику / С.В.Бикова // Наук. вісн. – 2008. - № 10-11. – С. 143-149.
19. Блейхер В.М. Патопсихологическая диагностика / В.М.Блейхер, И.В.Крук. – К., 1986.
20. Богомолова С.Н. Индивидуальная восприимчивость к опасности / С.Н.Богомолова // Психологические и эргономические вопросы безопасности деятельности : Таллин, октябрь 1986 г. / отв. ред. М.А.Котик. - Тарту, 1986. – С. 169-171.
21. Бодалев А.А. Общение и формирование личности / А.А.Бодалев // Вопр. психологии. – 1978. - Вып. 262. – Т. 2. – С. 3-12.
22. Бодалев А.А. Общая психодиагностика / А.А.Бодалев, В.В.Столин. - М. : Изд-во МГУ, 1987. – 304 с.
23. Бодров В.А. Личностные особенности пилотов и профессиональная эффективность / В.А.Бодров, Н.Ф.Лукьянов // Психологический журн. – 1981. – Т. 2, № 2. - С. 51-65.

24. Бодунов М.В. Индивидуальный темп как обобщенная формально-динамическая характеристика поведения / М.В.Бодунов // Психологический журн. – 1988. – Т. 9, № 4. - С. 33-43.
25. Большая энциклопедия психологических тестов.-М.:Эксмо,2006.– 416с.
26. Бринза І.В. Індивідуальні особливості переживання професійної кризи / І.В.Бринза // Наук. вісн. ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. - 2002. - Вип. 11-12. - С. 274-278.
27. Бродовська В.Й. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів : словник / В.Й.Бродовська, В.О.Грушевський, І.П.Патрик. – К. : «Професіонал», 2007. – 512 с.
28. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф.Бурлачук, С.М.Морозов. – СПб. : Питер, 2000. – 517 с.
29. Бусигин А.В. Предпринимательство / А.В.Бусигин. – М. : Интерпракс, 1995. – Т. 1. - С. 2.
30. Вайнцвайг П. Десять заповедей творческой личности/П.Вайнцвайг-М, 1990.
31. Василенко И.А. Психологические особенности общительности детей 7–9 лет с разным типом эмоциональности / И.А.Василенко // Наука і освіта. - 2004. - № 4-5. – С. 5-7.
32. Василенко І.А. Особливості товарищескості молодших школярів з різним рівнем тривожності / І.А.Василенко // Наук. вісн. ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – 2007. - Вип. 9-10. – С. 51-55.
33. Вдовиченко О.В. О теоретических подходах к пониманию проблемы риска / О.В.Вдовиченко // Наука і освіта. – 2001. - № 1. – С. 34–36.
34. Вдовиченко О.В. Прояв ризику в залежності від професійного становлення особистості / О.В.Вдовиченко // Теоретико методологічні проблеми генетичної психології : Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 35-річчю наук. та пед. діяльності С.Д.Максименка. – Т. 4. – К. : Міленіум, 2002. – С. 40-42.

35. Вдовиченко О.В. Роль потребности и ее влияние на степень риска / О.В.Вдовиченко // Наука і освіта. – 2007. - № 8-9. – С. 23-26.
36. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С.Выготский. - М. : АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
37. Вяткин В.Н. Управление рисками фирмы : программы интегративного риск-менеджмента / В.Н.Вяткин, В.А.Гамза, Ю.Ю.Екатеринославский. – М. : Финансы и статистика, 2006 – 400 с.
38. Годфруа Ж. Что такое психология : пер. с фр. В 2-х т. – Изд. 2-е, стереотип. - Т. 1.– М. : Мир, 1996. – 496 с.
39. Голиков Ю.Я. Особенности психической регуляции и классы проблемностей в сложной операторской деятельности / Ю.Я.Голиков, А.Н.Костин // Психологический журн. – 1994. –Т. 15. - № 2. - С. 3-16.
40. Голубева Э.А. Типологический и измерительный подходы к изучению индивидуальности: от Оствальда и Павлова к современным исследованиям/Э.А.Голубева// Психологический журн.-1995.-Т.16.-№ 1- С. 64-74.
41. Гоноболин Ф.Н. О некоторых психических качествах личности учителя / Ф.Н.Гоноболин // Вопр. психологии. - 1975. - № 1. - С. 101-110.
42. Грабовский П.Г. Риски в современном бизнесе / П.Г.Грабовский, С.Н.Петрова и др. –М. : Аланс, 1994. – 172 с.
43. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М.Грановская. – Л., 1988.
44. Грановская Р.М. Защита личности / Р.М.Грановская, И.М.Никольская. – СПб. : Знание, 1999.
45. Грызлова И.Н. Соотношение особенностей перцептивной деятельности в ситуациях разного типа и некоторых личностных характеристик / И.Н.Грызлова // Нейрофизиологический подход к анализу внутривидового поведения. - М. : Наука, 1976. - С. 143-157.

46. Грязнова Т.В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий железнодорожного транспорта / Т.В.Грязнова // Вопр. психологии. – 2006. - № 8.
47. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и индивидуально-психологические особенности людей/ К.М.Гуревич // Психологические вопросы профессиональной пригодности. - Вильнюс, 1981-С.42-45.
48. Гуревич К.М. Психологическая диагностика : учеб. пособие / под ред. К.М.Гуревича и Е.М.Борисовой. – М. : УРАО, 1997. – 304 с.
49. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения/В.В.Давыдов.-М,1986.
50. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В.Даль. - Т. 4. - М. : Рус. яз., 1980.
51. Деркач А.А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях : (психолого–акмеологические основы) / А.А.Деркач, В.Г.Зазыкин. –М. : МААА, 1998. – 178 с.
52. Егорова М.С. Психология индивидуальных различий / М.С.Егорова. – М. : Планета детей, 1997. – 325 с.
53. Еникеев М.И. Энциклопедия. Общая и социальная психология / М.И.Еникеев. – М. : ПРИОР, 2002. – 560 с.
54. Жариков Е.С. Риски в кадровой работе : кн. для руководителя и менеджера по персоналу / Е.С.Жариков, А.А.Парамонов. – М. : МЦФЕР, 2005. – 288 с.
55. Жемчугова Л.А. Факторный анализ динамических качеств активности общительности / Л.А.Жемчугова // Вопросы психологии активности и саморегуляции личности. - Свердловск, 1979. - С. 34-38.
56. Журавлев А.Л. Деловая активность предпринимателей : методы оценки и воздействия / А.Л.Журавлев, В.П.Позняков. – М., 1995.
57. Задорожнюк И.В. Феномен риска и его современные экономико–психологические интерпретации / И.В.Задорожнюк, А.В.Зозулюк // Психологический журн. - 1994. - № 2. – С. 26-37.

58. Захарова И.Ю. Нарушения общения и проблемы поведения : опыт коррекции / И.Ю.Захарова // Особый ребенок : исследования и опыт помощи : науч.-практ. сб. – М. : Центр лечебной педагогики, 1999. – Вып. 2. – С. 21-43.
59. Зубков В.И. Социологическая теория риска : моногр. / В.И.Зубков. - М. : РУДН, 2003. – 230 с.
60. Изард К. Эмоции человека / К.Изард. - М. : МГУ, 1980. – 439 с.
61. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология / Е.П.Ильин. – СПб. : Питер, 2001.
62. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П.Ильин. – СПб. : Питер, 2002.
63. Ильина А.И. О динамических качествах общительности / А.И.Ильина // Вопр. психологии. - 1967. - № 5. - С. 126-133.
64. Казанжи М.Й. Особливості психологічної проникливості у фасилітативних та інгібідних осіб / М.Й.Казанжи // Наук. вісн. ПДПУ ім. .К.Д.Ушинського. – 2006. - № 11-12. – С. 77-82.
65. Калинин В.К. Актуальные аспекты теории воли // Эмоционально-волевая регуляция поведения и деятельности.- Симферополь, 19-24 мая 1986.- 159 с. - С. 120-127.
66. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности : Правила и предубеждения : пер. с англ. / Д.Канеман, П.Словик, А.Тверски. – Х. : Ин-т прикладной психологии «Гуманитарный центр», 2005, - 632 с.
67. Карпов А.В. Проблемы принятия решения в трудовой деятельности / А.В.Карпов. // Психологический журн. - 1993. – Том 14, № 3. - С. 3-14.
68. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики/А.В.Карпов//Психологический журн.-2003.-№ 5 - С. 45-57.
69. Кириленко Т.С.Виховання почуттів/Т.С.Кириленко-К.Політвидав, 1989.
70. Кирхлер Э. Принятие решений в организациях // Психология труда и организационная психология : пер. с нем. / Э.Кирхлер, А.Шрот. – Т. 4. – Харьков : Гуманитарный центр, 2004.

71. Киселева Е.А. Об одном из методов диагностики социально-перцептивных качеств личности / Е.А.Киселева // Социальные аспекты психического здоровья детей и подростков : Матер. междунар. конгр. - Одесса, 1994. - С. 152.
72. Клайн П. Справочник по конструированию тестов / П.Клайн. – К., 1993. – 283 с.
73. Клаус Г. Введение в дифференциальную психологию учения / Г.Клаус. - М., 1987.
74. Клебесберг Д. Транспортная психология : пер. с нем. / Д.Клебесберг. – М. : Транспорт, 1989. – 367 с.
75. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений : пер. с польск. / Ю.Козелецкий, под ред. Б.В. Бирюкова. – М. : Прогресс, 1979. – 504 с.
76. Козелецкий Ю. Человек многомерный / Ю.Козелецкий. – К., 1991.
77. Колга В.А. Дифференциально–психологическое исследование когнитивных стилей и обучаемости : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / В.А.Колга. – Л., 1976. – 16 с.
78. Колпаков В.М.Теория и практика принятия управленческих решений уч.пос./В.М.Колпаков–2-е изд., перераб. – К. : МАУП, 2004. – 504 с.
79. Колпаков В.М.Методы управления/В.М.Колпаков. — К. : МАУП, 1997.
80. Коммерческие риски. - М. : Финансы и статистика, 1994.
81. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А.Конопкин. - М. : Наука, 1980. – 256 с.
82. Константинов В.В. Экспериментальная психология : курс для практ. психолога / В.В.Константинов. – СПб. : Питер, 2006. – 272 с. : ил.
83. Конюхов Н.И. Словарь-справочник практического психолога / Н.И.Конюхов. — Воронеж : МОДЭК, 1996. — 224 с.
84. Корнилова Т.В. Личностные предпосылки успешности деятельности брокера / Т.В.Корнилова, В.Г.Булыгина, А.П.Корнилов // Психологический журн. - 1993. - Т. 14, № 1. - С. 90-99.

85. Корнилова Т.В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений / Т.В.Корнилова // Вопр. психологии. – 1994. - № 6. – С. 99-109.
86. Корнилова Т.В. Риск в мышлении как условие риска в действии / Т.В.Корнилова // Управление риском. - 1997. - № 3. - С. 21-28.
87. Корнилова Т.В. Индивидуальная категоризация субъективного риска / Т.В.Корнилова // Вопр. психологии. - 1999. - № 6. - С. 128.
88. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений : учеб. пособие для вузов / Т.В.Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
89. Корнилова Т.В. Диагностика импульсивности и склонности к риску / Т.В.Корнилова, А.А.Долныкова // Вестн. МГУ. – 1995. - № 3. – С. 46-56. – (Серия 14 : «Психология»).
90. Корнилова Т.В. Принятие интеллектуальных решений в диалоге с компьютером / Т.В.Корнилова, О.К.Тихомиров. - М. : МГУ, 1990.
91. Корнилова Т.В. Личностные и ситуационные факторы решений в диалоге с компьютером / Т.В.Корнилова, Т.В.Чудина // Психологический журн. – 1990. - № 4. – С. 32-37.
92. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С.Костюк // Избр. психолог. тр. - М., 1988. - С. 131.
93. Котик М.А. Безопасность труда: психологические аспекты / М.А.Котик // Новое в жизни, науке, технике : экономика и организация производства. – М. : Знание, 1986.- № 7. – 64 с.
94. Котик М.А. О понятии «защищенность от профессиональной опасности» / М.А.Котик // Психологические и эргономические вопросы безопасности деятельности : / под ред. М.А.Котик. – Таллин, 1986.–С. 24-28.
95. Кочетков В.В. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения / В.В.Кочетков, И.Г.Скотникова. – М. : Наука, 1993. – 143 с.
96. Кошлань И.Г. Типы эмоциональности подростков : гендерный аспект / И.Г.Кошлань // Наука і освіта. - 2007. - № 8-9. - С. 80-83.
97. Краткий психологический словарь / под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - Ростов-на/Д. : Феникс, 1998.

98. Крупнов А.И. Психологические проблемы исследования активности человека / А.И.Крупнов // Вопр. психологии. – 1984. – № 3. – С. 25-32.
99. Крупнов А.И. Психофизиологический анализ индивидуальных различий активности личности / А.И.Крупнов. — Свердловск, 1983. — 72 с.
100. Крутецкий В.А. Психологія математичних здібностей школярів /В.А.Крутецкий. – М., 1968.-53с.
101. Кузнецова О.В. Адаптивность и эмоциональность : взаимосвязи качественных показателей/О.В.Кузнецова//Наука і освіта.-2006.-№ 5-6- С.46-50.
102. Кумбс К.Х. Некоторые подходы к восприятию и оценке степени риска / К.Х.Кумбс // Нормативные и дескриптивные модели принятия решений / под ред. Б.Ф. Ломова и др. - М. : Наука, 1981. – С. 51-65.
103. Купер К. Индивидуальные различия / К.Купер; пер. с англ. Т.М.Марютиной; под ред. И.В.Равич–Щербо. - М. : Аспект Пресс, 2000. – 527 с.
104. Лапуста М. Риски в предпринимательской деятельности / М.Лапуста, Л.Шаршукова. – М. : ИНФРА, 1998. – С. 61.
105. Лейтес Н.С. К вопросу о динамической стороне психологической активности / Н.С.Лейтис // Проблемы дифференциальной психофизиологии. - М., 1977. - С. 164-179.
106. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н.Леонтьев. - М. : АПН РСФСР, 1959. – 496 с.
107. Либин А.В. Дифференциальная психология : на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В.Либин. – М. : Смысл, 1999. — 532 с.
108. Либин А.В. Стиль— это человек? /А.В.Либин//Стиль человека: психологический анализ/под общ. ред. А.В.Либина.–М. : Смысл, 1998.— С. 3-12.
109. Ложкин Г.В. Регулятивная составляющая психологического потенциала / Г.В.Ложкин // Спорт. психолог. – 2006. - № 3(6). - С. 26-32.

110. Ложкин Г.В. Концептуальные представления о психологическом потенциале /Г.В.Ложкин//Наука в олимпийском спорте.–2007-№ 1-С. 87-93.
111. Ложкин Г.В. Психологія конфлікту : Теорія і сучасна практика. - К. : Професіонал, 2007. – 22 с.
112. Ложкин Г.В. Особые условия и деятельность : определение понятий / Г.В.Ложкин // Актуальні проблеми психологічної діяльності в особливих умовах : Матеріали конф. НАУ, 2008. - С. 5-10.
113. Мазоха І.С. Індивідуально – типові особливості агресивності осіб з різною емоційною диспозицією / І.С.Мазоха // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім.В.Н. Карамзіна. – 2006. - № 740. – С. 150-154.
114. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д.Максименко. – К., 2006. – 239 с.
115. Малашихина Н.Н. Риск – менеджмент : учеб. пособие / Н.Н.Малашихина, О.С.Белокрылова. – Ростов н/Д :Феникс,2004.–320 с.
116. Маничев С.А. Риск в трудовой деятельности человека / С.А.Маничев // Эргономика / под ред. А.А.Крылова, Г.В.Суходольского. – Л. : ЛГУ, 1988. – С. 140-148.
117. Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Г.М.Мануйлов. - М., 2002. - С. 59-64.
118. Мельников В.М. Введение в экспериментальную психологию личности : учеб. пособие для слушателей ИПК преподавателей пед. дисциплин ун-тов и пед. ин-тов / В.М.Мельников, Л.Т.Ямпольский. – М. : Просвещение, 1985. – 319 с.
119. Мерлин В.С. Очерки теории темперамента / В.С.Мерлин. - 2-е изд. – Пермь : Кн. изд-во, 1973. – 302 с.
120. Мечитов А.И. Восприятие риска / А.И.Мечитов, С.Б.Ребрик // Психологический журн. – 1990. - № 3. - С. 87-95.
121. Мошкин В. Подготовка к опасным ситуациям / В.Мошкин // Основы безопасности жизнедеятельности. – 2000. - № 1. - С. 42.

122. Муздыбаев К. Психология ответственности / К.Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 239 с.
123. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В.Н.Мясищев // Психологическая наука в СССР / под ред. Б.Г.Ананьева и др. В 2 т. – М.,1960.-140с.
124. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология : учеб. пособие / С.К.Нартова-Бочавер. — М. : Флинта, Моск. психолого-социальный ин-т, 2003. — 280 с.
125. Наследов А.Д. SPSS компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А.Д.Наследов. – СПб. : Питер, 2005. – 416 с.
126. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А.Д.Наследов.. - 3-е изд., стереотип. – СПб. : Речь, 2007. – 392 с.
127. Небылицын В.Д. К проблеме мозговых механизмов психической активности / В.Д.Небылицын // Психологические исследования, посвященные 85-летию Д.Н.Узнадзе. - Тбилиси, 1973. - С. 274-282.
128. Небылицын В.Д. Темперамент / В.Д.Небылицын // Психофизиологические исследования индивидуальных различий. - М., 1976. - С. 178-186.
129. Нерсисян Л.С. Прогнозирование готовности к экстренному действию в состоянии стресса / Л.С.Нерсисян, А.Б.Хабин // Вопр. психологии. -1980. - № 6. – С. 135-157.
130. Ниазашвили А.Г. Индивидуальные различия склонности к риску в разных социальных ситуациях развития личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. - М., 2007. – 28 с.
131. Ниазашвили А.Г. Психологическая готовность к экономическому риску / А.Г.Ниазашвили, А.Харченков // Психология безопасности профессиональной деятельности : тез. докл. 1 Междунар. науч.-практ. конф., 17-18 ноября 1999 г. - М. : Когинто–Центр, 1999. - С. 40-41.
132. Общая психодиагностика / под ред. А.А.Бодалева, В.В. Столина. – М. : МГУ, 1987. – 303 с.

133. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. - М. : Рус. яз., 1984.
134. Ойгензихит В.А. Проблемы риска в гражданском праве / В.А.Ойгензихит. – Душанбе : Ирфон, 1972.
135. Ольшанникова А.Е. Эмоции и воспитание / А.Е.Ольшанникова. - М. : Знание, 1983. – 80 с.
136. Ольшанникова А.Е. Опыт исследования некоторых индивидуальных характеристик эмоциональности / А.Е.Ольшанникова, Л.А.Рабинович // Вопр. психологии. - 1974. - № 3. - С. 65-73.
137. Орищенко О.А. Соотношение качественных и содержательных особенностей эмпатии / О.А.Орищенко // Вісн. Харків. ун-ту. – 2002. - № 550. – Ч. 1. – С.179-183. – (Серия «Психологія»).
138. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности : кн. для учителя / Ю.М.Орлов. - М. : Просвещение, 1991. – 287 с.
139. Отношение к жизни и психология риска : учеб. пособие / Д.В.Колесов, В.А.Пономаренко. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж : МОДЭК, 2008. – 176 с.
140. Палей А.И. О функциональном значении эмоций / А.И.Палей // Экспериментальные исследования по проблемам общей и социальной психологии и дифференциальной психофизиологии. - М., 1979. – С. 52-58.
141. Пацявичюс И.В. Соотношение индивидуально-типических характеристик эмоциональности с особенностями саморегуляции деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И.В.Пацявичюс. - М., 1981. – 26 с.
142. Пашукова Т.И. Практикум по общей психологии для студентов педагогических вузов : учеб. пособие / Т.И.Пашукова, А.И.Допира, Г.В.Дьяков. — М. : Ин-т практ. психологии, 1996.
143. Переверзева И.А. Психофизиологический анализ индивидуальных различий по эмоциональности (на примере функции контроля за эмоциональной экспрессией) : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И.А.Переверзева. - М., 1986. – 19 с.

144. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф.Петренко. – Смоленск : Изд-во Смоленск. ун-та, 1997.
145. Петровский А.В. О психологии личности / А.В.Петровский. - М. : Знание, 1971. – 64 с.
146. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В.А.Петровский. - М., 1992.
147. Петровский В.А. К психологии активности личности / А.В.Петровский // Вопр. психологии. – 1975. - № 3. – С. 26-38.
148. Петровский В.А. Поведение человека в ситуации опасности / А.В.Петровский // Новые исследования в психологии. – М. : АПН СССР, 1974. - № 1. – С. 23-25.
149. Пинчук В.А. Анализ психологических характеристик диагностируемых вопросником 16 PF Р. Кеттелла / В.А.Пинчук // Экспериментальные исследования по проблемам общей и социальной психологии и дифференциальной психофизиологии : сб. науч. тр. - М., 1979. - С. 27-34.
150. Плоткин А.А. Соотношение базальных модальностей в структуре эмоциональности: автореф. дис. канд. п. наук / А.А.Плоткин - М, 1983. – 24 с.
151. Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А.Пономарев. - М., 1976.
152. Попова И.А. Некоторые методики изучения устойчивых особенностей эмоциональной сферы / И.А.Попова, В.В.Семенов, Л.М.Смирнов // Новые исследования в психологии. - М., 1977. - № 2. - С. 24-27.
153. Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика / под ред. В.В.Столина, А.Г. Шмелева. - М., 1984.
154. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии : учеб. пособие / Л.И.Вансовская, В.К.Гайда, В.К.Гербачевский и др.; под ред. А.А.Крылова. – Л : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – 272 с.
155. Практическая психодиагностика, методики и тесты / Д.Я.Райгородский. - Издательский дом «Бахрах-М» Изд-во Самара, -2002, - 667 с.
156. Психологическая диагностика : учеб. для вузов / под ред. М.К.Акимовой, К.М.Гуревича. — СПб. : Питер, 2006. — 652 с : ил.

157. Психология : словарь / под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского.— 2-е изд., испр. и доп. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.
158. Раттер М. Помощь трудным детям / М.Раттер. - М. : Прогресс, 1987.
159. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
160. Рудашевский В.Д. Риск, конфликт, неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование / В.Д.Рудашевский // Вопр. психологии. – 1974. – № 2. – С. 84-94.
161. Русалов В.М. Биологические основы индивидуальных различий / В.М.Русалов. – М., 1979. — 352 с.
162. Савченко Т.Н. Риск и опасности : психологические проблемы и моделирование : автореф. на соискание ученой степени канд. п.н. - М. : ИП РАН, 1994. - 19 с.
163. Санникова О.П. Эмоциональность и регуляция активности общения// Вопр. Психол.-1984.-№3.-С.123-128.
164. Санникова А.А. Импульсивность-рефлексивность как фактор индивидуальных различий / А.А.Санникова // Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства : теорія і практика : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 7–8 травня 2007 року. – К.; Одеса : , 2007. – С. 65–68.
165. Санникова О.П. Соотношение устойчивых индивидуально-типических особенностей эмоциональности и общительности / О.П.Санникова // Вопр. психологии. - 1982. - № 2. – С. 109-115.
166. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / О.П.Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.
167. Санникова О.П. Компонентный анализ эмоциональности / О.П.Санникова // Вісн. Харків. ун-ту. – 2002. – -№ 550. - С. 214-219.
168. Санникова О.П. Локус контроля и проблема индивидуальных различий / О.П.Санникова // Майєвтика у системі психологічних знань : Тези

- Міжнар. наук. конф., 15-16 квітня 1993 р. - К., 1993. - С. 220-222.
169. Санникова О.П. Науково-методичний твір «Тест-опросник формально-динамических показателей общительности». Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 8838. Міністерство освіти і науки України. Заяв. № 8655 від 01.10.2003. Опубл. 24.11.2003. – 24 с.
170. Санникова О.П. Феноменология личности /О.П.Санникова.–К.;Одесса : СМІЛ, 2003. – 253 с.
171. Санникова О.П. Психологические контуры личности : форма и содержание / О.П.Санникова // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.«Тенденції розвитку психології в Україні : історія та сучасність»-К. :Либідь,2006.С. 105-115.
172. Санникова О.П. Статус склонности к риску как свойства личности / О.П.Санникова // Психолого-этическая культура деловых отношений / Левчук В.В. и др. – К.;Одеса : СМІЛ, 2006.
173. Санникова О.П. Психологические контуры личности : форма и содержание / О.П.Санникова // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність»-К. :Либідь,2006.-С. 105-115.
174. Санникова О.П. Пролонгированный поход к исследованию детерминационных процессов /О.П.Санникова//Наука і освіта.–2007.–8-9– С. 156-162. – (Спецвыпуск : Психологія особистості : теорія, досвід, практика).
175. Санникова О.П. Стилиевые аспекты интеллектуальной деятельности / О.П.Санникова // Развитие личности современного менеджера : учеб. пособие / С.Р.Гриневецкий, Л.В.Мишковец и др. – К.; Одеса : СМІЛ, 2007. – С. 79-124.
176. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности / О.П.Санникова // Наука і освіта. – 2007. - № 6-7. - С. 30-33.
177. Санникова О.П. Оценка показателей коммуникативной креативности с

- помощью оригинальной методики / О.П.Санникова, Р.В.Белоусова // Наука і освіта. - 2001. - № 6. - С. 52-54.
178. Санникова О.П. Психологическая проницательность и ее диагностика. Воспитание экологической культуры / О.П.Санникова, Е.Киселева. - Одеса, 1997. – 91 с.
179. Санникова О.П. Результаты апробации оригинального тест-опросника социальной адаптивности / О.П.Санникова, О.А.Кузнецова // Вісн. Харків. ун-ту.– 2002. – № 550. - С. 211-214.
180. Санникова О.П., Орищенко О.А. Диагностика содержательных особенностей эмпатии: апробация оригинального теста / О.П.Санникова, О.А.Орищенко // Наука і освіта. – 2001. - № 6. – С. 54-57.
181. Сергеева А.В. Особистісні характеристики професіоналів, які займаються психотерапевтичною практикою / А.В.Сергеева // Наука і освіта. - 2006. - № 5-6. – С. 137-139.
182. Серова Л.Г. Тесты для отбора персонала / Л.Г.Серова. – Ростов н/Д. : Феникс, 2003. – 256 с. – (Серия «Психологический практикум»).
183. Смирнов Л.М. Психологический анализ оценки эмоциональности человека : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Л.М.Смирнов. - М., 1980. – 24 с.
184. Солнцева Г.Н. Риск как характеристика действий субъекта / Г.Н.Солнцева, Т.В.Корнилова. – М. : НИЦ «Инженер», 1999. – 80 с.
185. Соколов Е.Н. Психофизиология принятия решений // Нормативные и дискрептивные модели принятия решений / Под.ред. Б.Ф.Ломова и др М.:Наука, 1981. С75-83.
186. Столин В.В. Самосознание личности / В.В.Столин. - М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
187. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М.Теплов. — М., 1961. - С. 479.
188. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж.Тернер. - СПб. : Питер, 2003.
189. Тихомиров О.К. Принятие решения как психологическая проблема / О.К.Тихомиров // Проблемы принятия решения. - М., 1976. - С. 77-81.

190. Троицкая И.В. Психология риска, процесса принятия решений и инноваций / И.В.Троицкая // Практическая психология для экономистов и менеджеров : уч. пособие / под ред. М.К.Тутушкиной. – СПб. : Дидактика Плюс, 2002. – С. 181-195.
191. Тугорева Е.В. Соотношение психологических процессов принятия и отвержения альтернатив в ходе социального выбора : автореф. дис. кан. психол. наук. – Москва, 1995. – С. 120.
192. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П.Фетискин, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов. - М., 2002. - С. 59-64.
193. Фомичев А.Н. Риск-менеджмент : учеб. пособие / А.Н.Фомичев. – М. : Изд.-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2004. – 292 с.
194. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл. - М. : Прогресс, 1990.
195. Франселла Ф. Новый метод исследования личности / Ф.Франселла, Д.Баннистер. - М. : Прогресс, 1987.
196. Фромм Э. Гуманистический психоанализ/ Э.Фромм. – СПб. : Питер, 2002.
197. Хартманн Х. Эго-психология и проблема адаптации / Х.Хартманн. - М. : Ин-т общегуманитар. исследований, 2002.
198. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х.Хекхаузен. –М. : Педагогика, 1986. - Т. 1. – С. 406.
199. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х.Хекхаузен. – СПб. : Речь, 2001.
200. Хизрич Р. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха / Р.Хизрич, М.Питерс; общ. ред. В.С.Загишвили.- Вып.1. Предприниматель и предпринимательство.–М.: Прогресс,1991–160 с.
201. Хьелл Л.Теории личности/Л.Хьелл, Д.Зиглер.–СПб. : Питер, 2001. – 602 с.
202. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности / А.Я.Чебыкин. - Одесса, 1992. – 168 с.
203. Чебыкин А.Я. Выраженность риска у студентов / А.Я.Чебыкин, О.В.Вдовиченко. – Одесса, 2004. – 197 с.

204. Черкасов В.В. Проблема риска в управленческой деятельности / В.В.Черкасов. - 2-е изд., перераб. и доп. - К. : Ваклер, 2002. – 317 с.
205. Черножук Ю.Г. Індивідуально-типові особливості структури інтелекту осіб з різною емоційною диспозицією//Наука і освіта.-2005.-№ 5-6.– С. 153-155.
206. Шадриков В.Д. Проблема системогенеза в профессиональной деятельности / В.Д.Шадриков. - М. : Наука, 1983. – 185 с.
207. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б.Шапар. — Х. : Прапор, 2005. — 640 с.
208. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И.Шевандрин. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 51 с.
209. Шермерорн Дж., Хант Дж, Осборн Р. Организационное поведение / Дж.Шермерорн, Дж.Хант, Р.Осборн; пер. с англ.; под ред. Е.Г.Молл. - 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 637 с.
210. Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт / А.Г.Шмелев. - СПб. : Речь, 2002. – 480 с.
211. Штерн В. Умственная одаренность / В.Штерн. — СПб., 1997.
212. Энциклопедия. Общая и социальная психология. – М. : Изд-во ПРИОР, 2002. – 560 с.;
213. Юрченко В.М. Психічні стани людини : системний опис : моногр. – Рівне, 2006. – 574 с.
214. Batterfield E.C. Locus of control, test anxiety, reactions to frustrations and achievement attitudes / E.C.Batterfield // Journal of Personality and Social Psychology. - 1964. – V. 32. – P. 355-370.
215. Bjorkman M. Decision strategy as a function of feedforward and feedback in risk taking tasks / M.Bjorkman, J.Kozielecki. – Umea, 1973.
216. Brisset M. Internal versus external control of reinforcement and reaction to frustration / M.Brisset, S.Nowicki // Journal of Personality and Social Psychology. - 1973. – V. 25. – P. 35-44.
217. Cattell R.B. The scientific analysis of personality / R.B.Cattell. - Harmondsworth, 1967. - 400 p.

218. Cattell R.B. The analysis of personality/R.B.Cattell-Harmondsworth, 1969.-235 p.
219. Cohen L.J. Can human irrationality be experimentally demonstrated? / L.J.Cohen.//The Behavioral and Brain Sciences. - 1981.-N 4.- P. 317-370.
220. Coombs C.H. A review of the mathematical psychology of risk and risk taking / C.H.Coombs. - Ann Arbor, 1972 (MMPP).
221. DuCette J. Cognitive and motivational correlates of generalized expectancies for control / J.DuCette, S.Wolk // Journal of Personality and Social Psychology. - 1973. – V. 26. – P. 420 – 426.
222. Eysenk S. B. G. Age norms for impulsiveness, venturesomeness and empathy in adults/S.B.G.Eysenketal.//Person. individ. 1985- -N5-P. 613-719.
223. Janis I.L. Decision making : A psychological analysis of conflict, choice and commitment / I.L.Janis, L.Mann. - N.Y. : Free Press, 1977.
224. Jun G. Charakter Ein Beitrag zur Diskussion eines alten Themas / G.Jun. – Berlin : VEB Verlag Volk und Gesundheit, 1987.
225. Kirchler, E. & Rodler, C. Motivation in Organisationen.–Wien: WUV, 2002.
226. Kirchler, E. Wirtschaftspsychologie(2. Auflage).–Goettingen:Hogrefe, 1999.
227. Kogan N. Risky-shift phenomenon in small decision groups: a test of the information-exchange hypothesis / N.Kogan, M.Wallach // Journal of Experimental Social Psychology. - 1967. – V. 3. – P. 75-84.
228. Koziellecki J. Ryzyko w badaniach naukowych / J.Koziellecki // Stadia Filosoficzne. - 1972. – V. 10. – P. 111-120.
229. Larsen W.W. The relationship of reflection-impulsivity to intelligence and field dependence in older adults/W.W.Larsen //J. Psychol.-1982.- P.31-34.
230. Lefcourt H.M. Internal versus external control of reinforcement and the development of attention in experimental situations / H.M.Lefcourt, J.Wine // Canadian Journal of Behavioral Science. - 1969. – V. 1. – P. 167-181.
231. Paszkiewicz E. Jaa zachowanie / E.Paszkiewicz // Psychologia Wychowawcza. - 1974. – V. 2.– P.192-209.
232. Shapira Z. Risk Taking A Managerial Perspective / Z.Shapira. – NY : Russel Sage Foundation, 1995. - P.40-47.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Текст «Тест-опитувальника якісних показників схильності до ризику» (методика російськомовна)

Инструкция

Перед Вами тест-опросник, содержащий различные вопросы и бланк, на котором предусмотрено 4 варианта ответов: “безусловно, да”; “пожалуй, да”; “пожалуй, нет”; “безусловно, нет”.

Ваша задача - ответить на каждый из вопросов. Выполнять задание нужно следующим образом: Вы читаете вопрос и ставите крестик под тем вариантом ответа, который наибольшим образом отражает Ваше мнение.

Отвечая на вопрос, каждый раз проверяйте, чтобы его номер совпадал с таким же номером на бланке ответов. Поставьте крестик в соответствующей графе в листке для ответов. Поскольку в разные периоды жизни Вы, возможно, отвечали бы на один и тот же вопрос по-разному, отвечайте исходя из того, что характерно для Вас сейчас, в настоящее время. Дальше таким же образом Вы поступаете со всеми остальными вопросами, всякий раз, тщательно обдумывая, какой из четырех вариантов ответа на каждый вопрос Вам больше всего подходит.

Основное условие нашего эксперимента – Ваша добросовестность и искренность. Если Вам непонятна инструкция, прочтите ее еще раз! Спасибо за участие.

1. Привлекает ли Вас опасность?
2. Часто ли Вы сожалеете о сделанном Вами выборе?
3. Считаете ли Вы себя робким человеком?
4. Нравится ли Вам рисковать?
5. Часто ли Вы действуете под влиянием чувств?
6. В напряженной ситуации Вы предпочитаете спокойно стоять в стороне?
7. Спокойно ли Вы переносите езду, с человеком, который любит скорость?

8. Нравятся ли Вам экстремальные виды спорта?
9. Вы боитесь рисковать?
10. Часто ли Вы поступаете импульсивно?
11. Согласны ли Вы с тем, что трудно понять людей, с риском для себя, покоряющих вершины?
12. Вы доверяете людям, если имеете о них не достаточно полную информацию?
13. Вас часто удивляет реакция окружающих на Ваши поступки?
14. Рискуете ли Вы, рассчитывая на случайную удачу?
15. Всегда ли Вы тщательно все обдумываете, прежде чем что-то сделать?
16. Всегда ли Вы рассудительны?
17. Бывает ли так, что Вы рискуете необдуманно?
18. Вы обязательно должны быть уверены в успехе, прежде чем начать какое-нибудь рискованное дело?
19. Вы всегда принимаете рискованное решение самостоятельно?
20. Ради успеха Вы можете рискнуть, даже если шансы не в Вашу пользу?
21. Вы игрок?
22. Вы пойдете на большой риск, если это сулит выгодные для Вас результаты?
23. Если на Вас кричат, поступаете ли Вы так же в ответ?
24. Часто ли Вы совершаете поступки под влиянием момента?
25. Вы взяли бы за хорошо оплачиваемую, но опасную для жизни работу?
26. Обычно при конфликте Вы даете достойный отпор обидчику?
27. Могли бы Вы без тренировки управлять транспортным средством, в условиях сложной горной местности?
28. Бывает так, что Вы идете на необдуманный шаг?
29. Если у Вас есть возможность, всегда ли Вы одалживаете деньги?
30. Ради денег, Вы пойдете на риск?
31. Вы всегда осторожны во всех своих действиях?
32. Легко ли Вы продолжаете свою деятельность после экстремальной

ситуации?

33. Часто ли Вам приходится себя контролировать, чтобы избежать неприятностей?
34. После бессонной ночи можете ли Вы заниматься опасной работой?
35. Влияет ли на Ваше решение смена настроения?
36. Часто ли Вам приходится рисковать не по своей воле?
37. Вы всегда продолжаете идти к своей цели, невзирая на обстоятельства?
38. Обычно, Вы много усилий прикладываете, идя на риск?
39. Всегда ли Вы контролируете свои сиюминутные желания?
40. Обычно, Вы легко управляете собой в ситуации риска?

Таблица А.1

Фамилия И.О.					Возраст		Дата		
№ вопроса	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет	№ вопроса	Безусловно, да	Пожалуй, да	Пожалуй, нет	Безусловно, нет
1.					21				
2.					22				
3.					23				
4.					24				
5.					25				
6.					26				
7.					27				
8.					28				
9.					29				
10.					30				
11.					31				
12.					32				
13.					33				
14.					34				
15.					35				
16.					36				
17.					37				
18.					38				
19.					39				
20.					40				

Ключ-дешифратор до тест-опитувальника. Відповіді на прямі питання, (виявлення ступеня присутності якості, що діагностується), оцінюються таким чином: «безумовно, так» - 4 бали; «мабуть, так» – 3 бали; «мабуть, ні» – 1 бал; «безумовно, ні» - 0 балів. Відповіді на ті питання, які діагностують відсутність оцінюваної якості (зворотні питання), оцінюються в зворотному порядку. Ці варіанти відповідей оцінюються таким чином: "безумовно, так" – 0 балів; "мабуть, так" – 1 бал; "мабуть, ні" – 3 бали; "безумовно, ні" – 4 бали. Всі бали по кожному показнику схильності до ризику підсумовуються. Максимальна кількість балів по кожному показнику рівна 40 балам. У табл. 2 представлені ключі, за допомогою яких знаходиться числове значення кожного показника схильності до ризику.

Таблиця А.2

Ключ-дешифратор до тест-опитувальника схильності до ризику

№	Показники	Прямі питання	Зворотні питання
1	ЕКР – емоційний компонент	1, 4, 5, 7, 8, 25	2, 3, 6, 9
2	ККР – когнітивний комп.	12, 14, 17, 20, 21	11, 15, 16, 18, 35
3	ДКР – конативний комп.	13, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30	31
4	КрКР - контрольно-регулят.	10, 19, 32, 34, 37, 40	33, 36, 38, 39
5	КОР – композитна оцінка	(ЭКР+ККР+ДКР) : 3	

Отже, остаточний варіант тест-опитувальника в містить 40 питань (по 10 на кожен показник). Загалом, методика включає: письмову інструкцію; перелік питань; розроблений бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне питання; «ключі» для обробки даних. Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів по кожному з параметрів. Максимально висока оцінка по кожному показнику складає 40 балів, мінімальна – 0 балів. Середня сума балів за всіма шкалами (за винятком контрольно-регулятивної шкали) утворює загальний показник схильності до ризику – композитну оцінку схильності до ризику (КОР).

Додаток Б

Процедура «Розміщення себе на умовній шкалі ризику»

Стимульний матеріал даної методики включає:

- а) інструкцію для досліджуваних;
- б) бланки на яких зображені відрізки прямих (шкал);
- в) описи кожної шкали.

Описи шкал, які досліджуються за допомогою самооцінки надані у розділі II. У додатках наводяться інструкція і бланки для роботи з умовними шкалами (показниками) схильності до ризику.

Інструкція

Запрошуємо Вас, взяти участь в дослідженні, метою якого є вивчення деяких характеристик певних властивостей особистості.

Покладіть перед собою виданий вам бланк. На ньому ви бачите декілька відрізків прямих. Подивіться на перший відрізок. Уявіть собі, що на ньому розташовано все людство так, що на одному кінці (вгорі) зосередилися найздоровіші люди (максимум здоров'я), а на іншому кінці (внизу) - самі хворі (мінімум здоров'я). Відзначте хрестиком місце, яке, на вашу думку, Ви займаєте на цій шкалі.

Таку ж процедуру проведіть зі всією рештою шкал. Перш, ніж приступити до оцінки наступної конкретної шкали, ознайомтеся з описом її максимального прояву.

Повідомляємо, що Ваші особисті результати ніде не будуть ні розкриватися, ні друкуватися.

Якщо Вам незрозуміла інструкція, прочитайте її ще раз, або зверніться до нас. Дякуємо за участь у дослідженні!

Прізвище І.п.Б. _____ Вік _____ Дата _____

Здоров'я	Емоційний компонент	Когнітивний компонент	Дієвий (поведінковий) компонент	Контрольно- регулюючий компонент
max	max	max	max	max
●	●	●	●	●
min	min	min	min	min
●	●	●	●	●

Рис. Б. 1. Бланк для діагностики якісних показників схильності до ризику (до методики «Розміщення себе на умовній шкалі ризику»)

Прізвище І.п.Б. _____ Вік _____ Дата _____

Потреба ризикувати	Стійкість схильності до ризиків	Діапазон проявів ризикових дій (широга)	Імпульсивність ризикових реакцій	Чутливість до ситуацій	Легкість виникнення ризикових дій	Ініціативність В проявах ризикових дій
max	max	max	max	max	max	max
●	●	●	●	●	●	●
●	●	●	●	●	●	●
min	min	min	min	min	min	min

Рис. Б. 2. Бланк для діагностики формально - динамічних показників схильності до ризику (до методики «Розміщення себе на умовній шкалі ризику»)

Додаток В

Результати кореляційного аналізу показників (вибірка студентів, n = 184)

Таблиця В.1

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками
схильності до ризику та локусу контролю.**

Показники локусу контролю	Показники схильності до ризику			
	ККР	КрКР	ДКР	КОР
ІЗ	- 145*			
Ін			- 144*	
Іс	- 140*			
Ім	- 135*	- 139*		- 146*

Таблиця В.2

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до
ризиків і емоційності**

Показники емоційності	Схильність до ризику			
	ЕКР	ККР	ДКР	КОР
Радість	216**	145*		206**
Страх			- 141*	
Печаль	- 156*		- 185*	- 165*

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками схильності до ризику і факторами особистості (за Р. Кеттеллом)

Фактори особистості (за Р.Кеттеллом)	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
А	156*				165*
С		- 150*		220**	
Е	157*		201**		178*
F	235**				217**
G			198**		154*
Н	172*		180*		147*
I			- 156*		
О	- 201**	- 149*			
Q1			161*		171*
Q2	- 180*		- 154*		
Q3	- 145*			234**	
Q _I	230**			- 190*	210**
Q _{II}	- 215**			241**	- 182*
Q _{III}				171*	

Додаток Д

Результати кореляційного аналізу показників.

Вибірка слухачів факультету післядипломної освіти Південноукраїнського
Державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (n = 92)

Таблиця Д. 1

**Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками схильності до ризику і
факторами особистості (за Р. Кеттеллом)**

Фактори (за Р. Кеттеллом)	Показники схильності до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
А		274**	324**		382**
С		-231*	-444**		-349**
Е	232*	244*			327**
F	490**	490**	338**		548**
G	-417**	-336**			-470**
Н	451**	270*			468**
I	-496**				-329**
L	-268*	-229*			-329**
M	-242*				
N		-386**	-352**		-407**
O	-543**			-235*	-448**
Q ₁	315*				267*
Q ₂		-225*			
Q ₃		-252*	-423**		-344**
Q ₄			275**	-382**	
Q _I	488**	375**	329**		594**
Q _{II}	-279**			-307*	

Додаток Ж

Результати кореляційного аналізу
(вибірка військовослужбовців, n = 52)

Таблиця Ж.1

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками схильності до ризику та показниками імпульсивності, рефлексивності

Показники	Схильність до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Імпульсивність				- 262*	
Рефлексивність	- 287*		- 223*		- 226*

Таблиця Ж.2

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками схильності до ризику та локусу контролю

Показники	Схильність до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Ів		370**			
Ім	- 354**	- 292*	- 364**		- 337**

Таблиця Ж.3

Значимі коефіцієнти кореляцій між якісними показниками схильності до ризику та емоційності і показником готовності до ризику за методикою Шуберта

Показники емоційності	Схильність до ризику				
	ЕКР	ККР	ДКР	КрКР	КОР
Радість			255*	- 312**	234*
Гнів			- 293*		- 287*
Страх	- 371**		- 237*		- 237*
Печаль				336**	
Готовність до Р.	501**		468**		558**